

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԴԱԻԻԹ ԲԷԿ ԸՆՏԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Գրառությունը՝ Հ. ՂՈՒԿԱՍ ՍԵՐԱՍՏԱՑՈՒ

**Քննական բնագիրը եւ աշխարհաբար թարգմանությունը՝
Ներածական ուսումնասիրությունը եւ ծանոթագրություններով
հանդերձ՝ Բանասիրական Գիտությունների Դոկտոր,
Փրոֆեսոր Լ. Գ. ԽԱՉԵՐԵԱՆԻ**

**Լոս Անճելըս
1988 թ.**

Hustler

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ՝

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԷԿՈՒԿԷՍ ՄԻԼԻՈՆ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ՝

ԵՂԵՌՆԻ 78-ԱՄԵԱՑ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւմտեան մեր թեմի Ազգային Առաջնորդարանի նախաձեռնութեամբ, գոհունակութիւնը ունինք հրատարակելու Փրոֆ. Լ. Գ. Խաչերեանի աշխատասիրութեան վեցերորդ հատորը, նուիրուած՝ ԺԸ. դարու առաջին երեսնամեակի մեր ազատագրական շարժումի պատմութեան:

«Ընտիր Պատմութիւն Դաւիթ Բէկի եւ Պատերազմացն Ղափանու» խորագրով ծանօթ այս երկասիրութիւնը հազուագիտ մատենագրական աղբիւր մըն է, որ հարազատօրէն կը ներկայացնէ ազատատենչ, քաջ եւ հերոս մեր ժողովուրդին անընկճելի ոգին, մարտական սխրագործութիւնները եւ պարսկական թէ թրքական բռնապետութեանց դէմ հմուտ ռազմավարութեամբ մղած իր պայքարը:

Սոյն հատորին մէջ, արժանահաւատ տեղեկութիւններով եւ փաստացի տուեալներով կը նկարագրուին այն ճակատամարտները, զորս մեր ժողովուրդը մղեց պարսիկ խաներու կամ օսմանեան փաշաներու հրամանատարութեան տակ յառաջացող կանոնաւոր զօրքերու դէմ: Ասոնցմէ պէտք է յիշուին Սիսիանի, Եղիվարդի, Մեղրիի, Ագուլիսի եւ Հալիձորի հերոսական մարտերը:

Փրոֆ. Լ. Գ. Խաչերեան, իր ծանօթ հմտութեամբ, այս կարեւոր իրադարձութիւնները կը տեղադրէ պատմական այնքան յատկանշական խորքի վրայ, որ այդ ժամանակաշրջանի հայ թէ ընդհանուր պատմութեան կարեւոր էջերը կը խտացնէ: Հայկական ձեռագրական աղբիւրներու եւ ռուսերէնով ու ֆրանսերէնով լոյս տեսած փաստաթուղթերու օգտագործումով, ան կը ներկայացնէ օսմանեան Թուրքիոյ ներթափանցումը՝ վարչականօրէն եւ զինուորապէս տկարացած Պարսկաստանի գրաւած երկիրներուն տիրանալու: Կ'անդրադառնայ հայ-վրացական, հայ-պարսկական եւ հայ-թրքական յարաբերութիւններուն եւ յատուկ լուսարձակի տակ կ'առնէ «ռուսական արեւելում»-ի մեկնաբանումը՝ Մեծն Պետրոսեան Ռուսաստանի արեւելեան քաղաքականութեան ընդհանուր շրջագծին մէջ:

Փրոֆ. Լ. Գ. Խաչերեան վաւերական տուեալներով հարազատօրէն կը բնութագրէ մեր ժողովուրդի հայրենասիրութիւնը: Վաւերական աղբիւրներու խոր վերլուծութեամբ կը ներկայացնէ այն հերոսական պայքարը, զոր մեր ժողովուրդը ի գին մեծ զոհողութեանց եւ արիւնի տարած է Հայրենիքի անկախութեան եւ ամբողջականութեան պահպանման համար: Հայ ժողովուրդի արիւթեան, ազատասիրութեան եւ հայրենասիրութեան այս գեղեցիկ վկայութիւնը նոր իմաստ եւ նոր տարածք կու տայ հայութեան անպարտելի ոգին ըմբռնելու եւ ճանշնալու տեսակէտէն:

1721 թուին, Մեծն Պետրոսի Ծուլտի դէմ տարած վճռական յաղթանակէն ետք, ռուսաց երեսունը Կասպից Ծովի ափերուն, անշուշտ մեծ խանդավառութիւն ստեղծեց հայ եւ անդրկովկասեան ժողովուրդներու մէջ: Հետագային, սակայն, ռուսեր ջանացին հայ աշխատասէր ժողովուրդը վերաբնակեցնել Կասպիական նորանուան հողերուն վրայ: Այս քաղաքականութիւնը բախեցաւ հայ մելիքութեանց, հոգեւոր իշխանութեան եւ զինուորական հայ ուժին զօրաւոր ընդդիմութեան, որոնք մերժեցին լքել իրենց սրբութիւն սրբոցը: Այն Հայրենիքը՝ որուն պաշտպանութեան համար հերոսական մարտի էին ելած եւ որ ամենէն ամուր կռուանը կը հանդիսանար Ազգային Ինքնութեան պահպանումին:

Այս օրերուն, որքան կարեւոր է մեզի համար Հայոց Պատմութեան ընտիր եւ հերոսական էջերը անադարտ պահել եւ պատմական իրադարձութեանց ճիշդ հասկացողութիւնն ու մեկնաբանութիւնը պահպանել: Մեր դարաւոր թշնամին եւ մեր Հայրենիքի անմիջական դրացիները լուրջ աշխատանքի են լծուած խաթարելու պատմութիւնը կամ նորանոր մեկնաբանութիւններով շփոթեցնելու միջազգային կազմակերպութիւններն ու հանրային կարծիքը: Որքան երախտապարտ ենք, ուրեմն, Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ Դուկաս Սերաստացիին, որ գրի առաւ եւ արժանահաւատ շարադրանքով մեզի՝ յետնորդ սե-

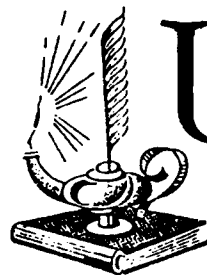
րունդներուն փոխանցեց հերոսական անցեալը մեր, Դաւիթ Բէկի ազատագրական շարժումին մասնակիցներուն իսկ պատմումներով:

Մասնաւոր շնորհակալութիւն մանաւանդ աշխատասիրող Փրոֆ. Լ. Գ. Խաչերեանին, որ իր մեծարժէք ուսումնասիրութեան մէջ, գրաբար բնագրին զուգահեռ, կատարած է նաեւ անոր թարգմանութիւնը՝ ընտիր արեւելահայերէնով:

Այս առթիւ, գնահատանքով եւ սիրով կ'ողջունենք այն պատուական ամուլը, որ ընդառաջելով մեր խնդրանքին, ստանձնեց սոյն հատորին մեկեւնասութիւնը եւ նախընտրեց չյայտնել իր անունը:

Մեր սրտագին աղօթքն է, որ մեր Հայրենիքին եւ Սփիւռքի մէջ հասակ նետող եւ բազմապիսի շնորհքներով աճող մեր նոր սերունդը, այս օրերուն, ամրանայ մաքուր հայրենասիրութեան կենսատու առաքիճութեան մէջ եւ ազգային ինքնութեան պահպանումը դառնայ իր փառաւոր իրագործումը:

Օրհնութեամբ՝
ՏԱԹԵՒ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ
Առաջնորդ Հայոց Հիւսիսային
Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմին

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ

Պատմահայր Մովսէս Խորենացու հաղորդած աւանդական աղբիւրների հաաստմամբ՝ Սիւնեցիները սերել են Սիսակ նահապետից, այդ պատճառով էլ կոչուել են նաեւ Սիսակեաններ: Նրանք Մեծ Հայքի արեւելեան սահմանագլխի կուսակալութիւնն էին ժառանգել դեռեւս Հայոց թագաւոր Վաղարշակի կողմից, որն ապրել է գահակալել է Հայաստանում՝ II դարում, նախքան մեր թուականութիւնը: Սիւնեցիների անունը յիշատակուել է նաեւ Զօրանամակում՝ Հայոց Արշակունիների ռազմական ուժերի քանակի եւ դասակարգման պաշտօնական պետական հրովարտակում, իբրեւ Մեծ Հայքի չորս կուսակալութիւններից Արեւելեան մասի զօրավարական համախմբում: Լինելով լեռնաշխարհ՝ Սիւնիքը յայտնի է նաեւ իր ամրակոտ պաշտպանական բերդերով ու ամրոցներով: Երկրի պաշտպանութեան ռազմական տագնապալի իրադրութիւնների նախատեսմամբ կազմուած Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսի անունով մեզ յայտնի Գահնամակում, որը արտացոլում է Հայոց իշխանական տների զբաղեցրած գահերի յարաբերական աստիճանները, առաջինը Սիւնեաց նախարարութիւնն է յիշատակում՝ շնորհիւ իր ռազմական հզօրութեան ու վայելած բացառիկ հեղինակութեան: Սիւնեաց նախարարների գահոյքը եղել է արծաթեայ, իսկ որպէս բարձրաստիճան իշխանութեան խորհրդանշան՝ նրանք կրել են վարագազի մատանի եւ ոսկեայ մական: Պատմութեան ընթացքում մի շարք իշխանանհատ կենտրոններ են ունեցել՝ Ծաղատ, Եղեգիս եւ Կապան անուններով: Անշուշտ իրաւացի է պատմաբան Լէօն, երբ Սիւնիքի եւ Արցախի ազատաբաղձ հայ ազգաբնակչութեան հոգեբանութեան ու նկարագրի առնչութեամբ գրում է՝ հետեւեալ ընդհանրացմամբ. «Լեռնաստանը միշտ անաղարտ է պահել ազգագրական հարազատ կերպարանքը: Այստեղ միշտ ապրում էր հոծ եւ միապաղաղ հայ ազգաբնակչութիւն, որ

բնիկ էր, չունէր բոլորովին կամ շատ քիչ ունէր իր մէջ եկուոր այլատարրութիւն: Մի ժողովուրդ, որ անյիշելի ժամանակներից կառչում է իր հողին ու բնութեան, նրանց աշխատակցութեամբ իր համար բնատրութիւն է խառնուածք է մշակում, իր ինքնուրոյն հոգեբանութիւնն է ուժեղացնում եւ տիրական դարձնում» (Լեօ, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 12): Աւելին. իբրեւ սոցիոլոգիական բնութագրում՝ անուանի պատմաբանը հաւաստում է նաեւ, որ լեռնաբնակ ազգաբնակչութեան մէջ «խտանում է մի ժողովրդի ամբողջ ազատասիրութիւնը եւ ուր ցեղային ինքնորոշման եւ ինքնապահպանման բնազդը գերակշիռ է հանդիսանում կենսական բոլոր միւս պահանջներից» (անդ):

Ոչ միայն ռազմա-պաշտպանական տեսակետից վիթխարի նշանակութիւն է ունեցել Սիւնիքը Արցախի հետ միասին Հայաստանի ամբողջականութեան պահպանման ու անվթարութեան առումներով՝ իրարայայտորդ օտար ներխուժումների ու ասպատակութիւնների դէմ դարերի ընթացքում, այլեւ հոգեւոր-կրօնական եւ մշակութային ծանրակշիռ աւանդն է ունեցել հայ դպրութեան ու մատենագրութեան զարգացման մէջ, ինչպէս եւ ազգային աւանդոյթների պահպանման իմաստով:

Սիւնիքը վճռական դեր է ունեցել, առաջին հերթին, քրիստոնէութիւնը Հայաստանում իբրեւ պետական կրօն ընդունելու հարցում՝ 301 թուականին: Գրիգոր Լուսաւորչի շքախմբին միացել է նաեւ Սիւնեաց իշխանը՝ ուղեկցելով նրան դէպի Կեսարիա, մասնակցել Հայոց առաջին կաթողիկոսի օծմանը: Վասակ Սիւնի եռանդուն կերպով աջակցել է Մեսրոպ Մաշտոցին՝ Սիւնիքում հայեցի դպրութեան տարածման եւ ուսումնական կենտրոնների լայն ցանց ստեղծելու ու համազգային լուսաւորական գործունէութեան անխափան ծաւալման խնդրում: Յայտնի է հայ դպրութեան պատմութիւնից իր բեղմնաւոր գործունէութեամբ Սիւնիքի Վարդապետարանը, մանաւանդ թարգմանչական եւ մեկնողական երկերի իր արժէքաւոր ու նշանակալի արտադրանքով: Յիշատակարաններում վկայում են մի շարք ուսումնագիտական կենտրոններ իբրեւ «աղբիւր իմաստից՝ ի վարդապետարանն Սիւնեաց»: Ի դէպ՝ Սիւնիքի ուսուցչապետների համաստեղութիւնը հայ մանկավարժութեան պատմութեան մէջ իր պատուաւոր տեղն ունի ոչ միայն մի շարք գիտակարգերի ուսուցմամբ, այլեւ մատենագրական երկերի յղացմամբ: Նա տուել է նաեւ հայ մատենագրութեան բազմաթիւ երախտաւորների, որոնք հարստացրին ու զարգացրին հայերէնագիտութիւնը իր բոլոր ուղղութիւններով: Նրա տարածքում են ծնունդ առել եւ հոշակ ձեռք բերել նոյնիսկ միջնադարեան երկու հայկական համալսարաններ՝ Գլաձորի եւ Տաթեւի բարձրագոյն կրթական եւ գիտական Կաճառները:

Սիւնիքը նաեւ հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների օրրանն էր Արցախի հետ միասին:

Ի դէպ, պատահական չէ ամենեւին, որ հայ ժողովրդի ռուսական արեւելումի առաջին պատմական փաստաթուղթը կազմուեց 1699 թ. Ապրիլի 29-ին՝ ո՛չ այլուք քան Սիւնեաց Անգեղակոթ գիւղում կայացած ժողովում. նրա ձեւակերպմանը մասնակցեցին ազգային ազատագրական շարժում ստեղծելու առաքելութեամբ Երոպայից նոր ժամանած Իսրայէլ Օրին, նոյն ինքը ծնունդով դափանցին՝ Մինաս վարդապետ Տիգրանեանցի հետ միասին, եւ Սիւնիքի 11 ազդեցիկ մէլիքները: Հայ իրականութեան համար քաղաքական դարակազմիկ այդ փաստաթղթում ժողովի մասնակիցները դիմելով Ռուսաստանի բազում պատերազմներում յաղթանակներ տարած պայծառամիտ թագաւոր Պետրոս Մեծին, հանդիսաւորապէս յայտարարում էին. «Արժանաժառանգ, պատուական թագաւոր Ուոռուի Մօսկովի, ...**ջահ եւ լուսատու ուղղադաւան, որ միշտ լոյս ածես Ազգիս համար:** Մենք մեծ Հայաստանեացս իշխանքներս եւ մէլիքներս ի հեռիաստանէ իբր ի մօտ գոլով... ծանուցանեմք զմեր զամենայն խրղճութիւնս ի ձեռաց ույի (ծածկագիր՝ ակնարկելով պարսիկներին — Լ.Ն.) ...մեր աղաչանացն լսես, եւ գթաս ի վերայ մեր որ լինի Քեզանով ազատութիւն այս տառապեալ գերի քրիստոնէիցս»:

Նաեւ խտացնելով հայ ժողովրդի ազգային գերագոյն իղձերը՝ պարսկական դարաւոր լծից ազատագրուելու եւ ռուսական հովանու տակ Ազգային Ինքնութեան պահպանմամբ հանդերձ վերապրելու նպատակադրումով, Անգեղակոթի ժողովի մասնակիցները միակ յուսալի դաշնակիցը համարում էին քրիստոնէայ Ռուսաստանին՝ «Վերեւն Աստուած, ներքեւը Ռուսական պետութիւնը» հաւատոյ հանգանակի բանաձեւմամբ. «...Մենք հաւատալիք ունինք այդ Քո օրհնեալ տանդ...: Մենք վաղեմէ ունեաք ումուտ (իմա՝ «յոյս» — Լ.Ն.) աշխարհի եւ ամենայն քրիստոնէից հաւատոցն անձկութիւն...: Կ'ուզինք որ Քո բարի եւ քաջ ժամանական լինի մեզ ճար որ այսչափ անթիւ քրիստոնէայքն օրհնող լինինք Քո թագաւորութեան...: Զունինք այլ ուստեքէ ումուտ, ունինք ի վերուստ զԱստուած եւ յերկրի զՔեզ...» (Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с Армянским народом, Санкт-Петербург, 1898г., էջ 19-20):

Սակայն հայ ժողովրդի եւ Անդրկովկասի ճնշուած ժողովուրդների ազատագրական յոյսերի ակնկալութիւնը Ռուսաստանից, իբրեւ քրիստոնէայ հզօր պետութիւնից, եւ իրենց անվերապահ ու ամբողջական նուիրածութիւնը նրա նկատմամբ՝ չէին կարող նոյն անդրադարձը ունենալ Ռուսաց Արքունիքում. ա՛յլ էին, ըստ էութեան, ցարական Ռուսաստանի մղումները եւ ռազմա-քաղաքական շարժառիթները: Միանգամայն արդարացի է Լեօն, երբ մարդկային պատմու-

թեան համաշխարհային փորձի ընդհանրացմամբ գրում էր. «Մարդկային տարեգրությունները եւ մանաւանդ հայոց պատմութիւնը բազմաթիւ փաստերով ցոյց են տալիս, որ երբ մի ազգի ճակատագիրը դառնում է միջազգային քաղաքական ուժերի հոգածութեան առարկայ, այդտեղ տէր ու տնօրէն են հանդիսանում այդ ուժերի փոխյարաբերութիւնները, առանց բնաւ նկատի առնելու խնամակալութեան ենթակայ ազգի զգացմունքները, մարդկային զգացմունքները, անգամ կոպիտ ֆիզիքական գոյութիւն պահպանելու բնագործ» (Լեօ, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2-րդ, էջ 68): Եւ իրօք, ցարական Ռուսաստանը ուներ իր հետապնդած պետական ուրոյն շահերը՝ ծաւալապաշտական նկրտումներով պայմանաւորուած. նա ձգտում էր ամէն կերպ նուաճել Կասպիականի ափերը առաջին հերթին, իսկ Սէֆեան Պարսկաստանը անյուսալիօրէն մահամերձ հիւանդ էր. նրան յօշոտելու համար օսմանեան Թուրքիան յաւակնում էր, իբրեւ «օրինական ժառանգորդ», տիրանալ նրա բոլոր տարածքներին: Ռուսաստանը, 1722 թուականի իր Պարսկական արշաւանքի ժամանակ, մի կողմից՝ խլում էր Իրանի Կասպիական առափնեայ երկրամասերը, միւս կողմից՝ աշալուրջ հետեւում էր Օսմանեան Թուրքիայի առաջխաղացումներին Անդրկովկասում եւ Պարսկաստանի խորքերում՝ դրանց կասեցման միջոցառումների ձեռնարկմամբ: Ռուսաստանը այդ նպատակով հիանալի օգտագործեց Անդրկովկասի ճնշուած ժողովուրդների, յատկապէս հայ ժողովրդի, ազատաբաղձ ձգտումները թէ՛ Պարսկաստանից եւ թէ՛ մանաւանդ, առաւել գիշատիչ Օսմանեան Թուրքիայից ձերբազատուելու առումներով, յուսադրելով զինական օգնութիւն ցոյց տալ պատեն առիթով եւ յորդորելով... համբերութիւն:

Այս առումով յատկանշական է Պետրոս Մեծի մշակած Արեւելեան քաղաքականութեան մէջ առանձնապէս հայ ժողովրդի նկատմամբ դրսեւորած վերաբերմունքը. գեներալ Մատյուշկինին տուած իր յանձնարարականներում Կասպիականի առափնեայ երկրամասերը գրաւելիս՝ Պետրոս Մեծը յատուկ շեշտում էր. «Աշխատանք գործ դնել ամէն կերպ՝ հայերին ու քրիստոնէաներին... կանչելու Գիլան եւ Մազանդարան ու բնակեցնել, իսկ մուսուլմաններին, այն է՝ թուրքաց օրէնքին հետեւողներին շատ խաղաղ կերպով, որպէսզի իմացող չլինի, որքան կարելի է քշացնել» (Բ. Ա. ԶՅՅՅՅ, էջ 334):

Նման քաղաքականութիւնը թելադրուած էր, անտարակոյս, Ռուսաստանի իսկ շահերով ու ապահովութեան նկատառումներով:

Սակայն այս քաղաքականութիւնը բացարձակապէս խտտոր էր հայ ժողովրդի ազգային գերագոյն շահերին, որովհետեւ դրանով անխուսափելիօրէն յուսաջացում էր ազգային կառոյցի քայքայում ու փլուզում, եւ Հայրենիքի ողբերգական կորուստ...: Դրան ամենեւին համաձայն չէին կարող լինել մեր ժողովրդի ազգային շահերը քաջ ըմբռնող մէլիքները՝ կտրականապէս մերժելով Ռուսաց Արքունիքի

էգոիստական յաւակնութիւնները: Հայ մէլիքներին բնաւ չէր հետաքրքրում նորանուած բարեբեր հողամասերում հայ ժողովրդի վերաբնակեցումը՝ առաւել հեշտ ու բարեկեցիկ կեանքի հետապատկերով. նրանք հիանալի գիտակցում էին, որ ժողովուրդը իր Ազգային Ինքնութիւնը պահպանում է Հայրենիքի հողի վրայ ապրելով եւ մեռնելով՝ ինչպիսի՛ տարապայման իրադրութիւններ ու դժուարութիւններ էլ դիմագրաւի նա...:

Այս տեսակէտից չափազանց բնութագրական է այն հարցաքննութիւնը, որ մէլիքները կատարել են Ռուսաց Արքունիք իրենց ուղարկած պատուիրակների՝ տէր Անտոնի եւ Քյոյվխա Չալապի գործի առնչութեամբ, երբ վերջիններս անպատասխանատու յայտարարութիւն են արել Ռուսաց արտաքին մինիստրութեանը, թէ իբր մէլիքները «համաձայն» են իրենց ժողովրդին վերաբնակեցնել Կասպիականի առափնեայ հողատարածութիւնները.

«...Տէր Անտոն եւ քելխայ Չալապին, որ եկին Ղարաբաղս մեծ ինկիրաթօրի (իմա՛ Պետրոս Մեծի — Լ. Ն.) ուքագովն (այսինքն «հրամանով» — Լ. Ն.)...: Ուքագն կարդալէն ետ ուզպաշիքն հարցրին թէ՛ ա՛յ տէր Անտոն, մենք քեզ ուղարկեցինք, գնա՛, իմացի՛ր, տե՛ս դօշուն (իմա՛ «բանակ» — Լ. Ն.) կը գա՛յ մեզ, մին քոմակ (իմա՛ «թիկունք» — Լ. Ն.) եւ ջար կը լինի՞, թէ ոչ. ե՛րբ ասացինք՝ մեզ համար տեղ ուզիք Դարպանդ, Պաքու, Կիլան եւ կամ այլ տեղ, որ մենք գնանք տեղն կենանք. մեր գիրն որ դու տարար՝ ուստի՛ էր գրած թէ մեզ տեղ տուր, որ գնանք տեղդ կենանք: Երբ որ էսպէս հարցրին, չկարաց ջուղապ (իմա՛ «պատասխան» — Լ. Ն.) տալ...» (Բ. Ա. ԶՅՅՅՅ, էջ 424):

Պատմաբան Լեօն, քննելով Պետրոս Մեծի մշակած Արեւելեան քաղաքականութեան տարբեր ծալքերը, Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի առնչութեամբ չափազանց խորաթափանց եւ իմաստուն ընդհանրացման է յանգում՝ բացայայտելով Ռուսաստանի աւանդական քաղաքականութեան նաեւ երկդիմութիւնը. «Հայերի վերաբերմամբ (Ռուսաստանի — Լ. Ն.) քաղաքականութիւնը մնաց նոյնպէս անփոփոխ՝ երկկողմանի, այն է՛ յուսադրութիւն եւ խոստումներ, ներշնչում՝ թողնելու իրենց հայրենիքը եւ Կասպիական ափերը գաղթելու, բայց միաժամանակ եւ միանգամայն բարեկամական յարաբերութիւններ օսմանեան կառավարութեան հետ...» (Լեօ, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 169):

Մինչդեռ Սիւնիքը, Արցախի հետ միասին, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի ամրակուռ եւ աննուած միջնաբերդերն էին, որոնք ոչ միայն Հայկեան ցեղի անընկճելիութեան Ոգին անվթար պահեցին հազարամեակների ընթացքում հանդիպած նոյնիսկ օրհասական արհաիրքներում, այլեւ մեր Ազգային Ինքնութեան յաւերժութիւնը դարբնեցին...:

Դաիթթէկեան ազատագրական շարժման ժամանակ նրանք միասնաբար հանդէս եկան ընդդէմ խանական Պարսկաստանի եւ օսմանեան Թուրքիայի բռնապետական լծերի:

Դաիթթէկեան ազատագրական շարժման նոյն գլխաւոր՝ առանցքային խնդիրները տարբեր դրսեւորումներով խորապէս յուզում են համայն Հայութեանը նաեւ **ներկայումս՝** շատ ատելի բարդ իրադարձութիւններում ու պայքարի միանգամայն տարբեր ձեւերով ու մասշտաբներով, բայց ըստ էութեան՝ **Ազգային Ինքնութեան Գոյամարտի միեւնոյն կենսական անհրաժեշտութեամբ ու հրամայականներով:**

Ինչպէս արխիւային վաւերագրերի հրապարակումներն են այժմ աներկբայաբար ու անհերքելիօրէն հաստատում, Եղեռն տեսած եւ XX դարի մարդկութեան առաջին ցեղասպանութեամբ մարտիրոսացած հայ ժողովրդի նկատմամբ սահմուկեցուցիչ հաշուեյարդարը շարունակուեց իր լրումին հասցնել Թալէթի յաջողակ, բայց եւ նենգութեամբ նրան անհամեմատ գերազանցող երկուորեակը՝ հայատեաց եւ թուրքաւեր, խորհրդային ժողովուրդների դահնապետ Ստալինը: Դժուար է առանց փշաքաղուելու կարդալ նրա քսումնեցուցիչ յայտարարութիւնը բանակցութիւնների ժամանակ՝ 1923 թ. Փետրուարի 21-ին քեմալական թուրք պատուիրակութեանն ուղղած. «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԴՈՒՔ ԱՐԴԷՆ ԼՈՒԾԵԼ ԷՔ, ԵԹԷ ՁԵՁ ՄՕՏ ԴԵՌ ԶԼՈՒԾՈՒԱԾ ԻՆՉ-ՈՐ ԲԱՆ Է ՄՆԱՑԵԼ, ԱՊԱ ԴԱ՛ ԷԼ ԼՈՒԾԵՑԷՔ» (տե՛ս «Նոր Օր», Փրոֆ. Լ. Խորշոդեանի եւ Ակադեմիայի Թղթակիցանդամ Հր. Սիմոնեանի ուշագրաւ յօդուածը, Սեպտ. 20, 1988): Նա քսանական թուականներին կարողացաւ Լեւինին անգամ մոլորեցնել եւ խաբել՝ յանուն «համաշխարհային յեղափոխութեան յաղթանակի» Թուրքիայի կողմից արդէն իսկ բզկտուած ու յօշոտուած «իմպերիալիստական Հայաստանի» (sic!) մնացեալ հողատարածքների զոհաբերման անհրաժեշտութեան մասին իր նենգաւոր ու կեղծ «տեսութեան» առաջադրմամբ: Այդ ձեւով, ահա, իլունեց Հայաստանից նաեւ Արցախն ու Նախիջեւանը, եւ... բաշխուեց «եղբայրական» Ադրբեջանին: **Աղաղակող այդ անարդարութեան ու իրաւագրկութեան հետ երբե՛ք չհաշտուեց հայ ժողովուրդը ատելի քան եօթանասուն տարիներ շարունակ, մինչեւ որ գաղափարաբանական-քարոզչական մեծ դոզանոց թմբիկից ու հաշիշից իվերջոյ զարթնեց ազգովին եւ սկսեց երեւոյթներին նայել սթափ հայեացքով, ընդորում իրենց իրական՝ անպաճոյճ եւ մերկ վիճակում, յստակատեսութեամբ՝ Ազգային Ինքնութեան խօլարշաւ կորստի ցաւագին անդրադարձումներով....: Հայոց անուանի եւ սիրելի Բանաստեղծուհու դիպուկ բնութագրմամբ՝ դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ «կուրօրէն հաւատացինք եւ հաւատքով կուրացանք» ազգովին:**

Օգտուելով գորպաչեւեան վարչակարգի թոյլ տուած «հրապարակայնութիւնից», Խորհրդային Միութեան եօթանասունամեայ պատմութեան ընթացքում իր մասշտաբայնութեամբ առաջին եզակի դէպքն է, երբ **մէկ միլիոնանոց** ցոյցի դուրս եկաւ բնաշխարհի մեր ժողովուրդը զօրակցելով Արցախին՝ պատմական անարդարութեան սրբագրման պահանջատիրական իրաւունքով:

Համայն Սփիտքահայութիւնը եւս իսկոյնեւեթ զօրակցեց Հայրենիքին՝ առանց այլեւայլութեան:

Տողերիս գրողը նոյնպէս Հայրենիքում հոգեցունց իրադարձութիւնների ծաւալման հէնց սկզբներին իր ձայնը բարձրացրեց՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ Դիմումն յղելով Սովետական Միութեան Համայնավար Կուսակցութեան Առաջին Քարտուղար եւ այժմ նաեւ պրեզիդենտ Միխայէլ Գորբաչեւին, անգլերէն լեզուով (պատճէնը ուղարկելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Վազգէն Ա.-ին, Էջմիածին).

“ Los Angeles, February 27, 1988.

From: Prof. Dr. L. G. KHACHERYAN,
1802 N. Wilton Pl., #1,
Los Angeles, Cal. 90028,
U.S.A.

DEAR GENERAL SECRETARY
MICHAEL SERGUEYEVICH GORBACHEV,

Perestroika without the adjustment of unfairness committed against the Armenian people during the Soviet rule from 1923 by the criminal behavior of Stalin — is meaningless!

Let the Armenian people in Karabagh be ruled by Armenians themselves, again in the boundaries of Soviet system — what's wrong with that? Why to grab its historical Lands and give them, under the dictate of Panturanist policy of Turkey, to the Tatars-Azerbaijanians? How long it will dure this abnormal and unbearable situation for the Armenian people?

It is now no secret to anybody that the Armenian people has been shrewdly and systematically oppressed and brutally persecuted in its own historical Lands of Karabagh and Nakhichevan in purpose of elimination of all historical and cultural evidences of Armenian identities with far reaching Panturanist and Panislamic intentions. Don't You see that Islamic Fundamentalism and Pantouranism are threatening even to Your Country as well as to the Christian nations, including the Armenians!

Please, do Your obligation as Big Brother and adjust the unfairness committed to the Armenian people and let the Armenian populated Land of Karabagh be united with Soviet Armenia as was before, and governed by Armenians themselves under the same Soviet system. Why this should be against the interest of Armenian and Azerbaijanian workers if it isn't demanded separation of Armenia with its historical Lands populated NOW by the Armenians themselves? Where is the logic and righteousness of Your Supreme Soviet Assembly?

All our hopes are with You, dear General Secretary, as a new type of Soviet leader that will mark a new era of Fair relationships between the nations of Soviet Union, including the most suffering Armenian people, by correcting the appalling mistakes committed by the criminal Stalin.

Your name will be engraved in the Annales of History with *golden letters!*

Respectfully:

Prof. Dr. L. G. KHACHERYAN''.

«ՅԱՐԳԵԼԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ,
ՄԻՆԱՅԷԼ ՍԵՐԳԵՅԵՒԻՉ ԳՈՐԲԱՉԵՒ,

Վերակառուցումը առանց 1923 թուականից ի վեր սովետական իշխանության տարիներին Ստալինի ոճրային վերաբերմունքի հետևանքով հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրուած անարդարության ուղղման — անհմաստ է:

Թողէք Արցախի հայութեանը կառավարուելու հէնց իրենցով, դարձեալ խորհրդային վարչակարգի սահմաններում — ի՞նչ անպատեհութիւն կայ դրանում: Ինչո՞ւ պէտք էր խլել հայ ժողովրդի պատմական հողերը եւ բաշխել դրանք, Թուրքիայի համաթուրանական քաղաքականութեան դիկտատի տակ, թաթար-ազերիին: Ինչքա՞ն պէտք է տելի այս աննորմալ եւ անհանդուրժելի դրութիւնը հայ ժողովրդի համար:

Այժմ ոչ ոքի այլեւս գաղտնիք չէ, որ հայ ժողովուրդը նենգաբար եւ սխտեմատիկօրէն ճնշուել ու վայրագաբար հալածուել է իր իսկ սեփական պատմական երկրամասերում Արցախի եւ Նախիջեւանի՝ մեր Ազգային Ինքնութեան բոլոր պատմական եւ մշակութային վկայութիւնների ոչնչացման սեւեռուն նպատակադրմամբ, ընդորում՝ համաձայն հեռուն գնացող պանթուրանական եւ պանիսլամական մտադրու-

Բայց գորբաշէտեան վարչակարգի հոշակած «վերակառուցումը», որը ենթադրում է նաեւ անցեալի թոյլ տուած սխալների շտկում, եւ «հրապարակայնութիւնը» խօսքի ազատութեամբ ու դեմոկրատիայով՝ քննութիւն չբռնեցին տարաբախտաբար առաջին իսկ փորձութեան ժամանակ: Իսկոյնէտէթ ռազմակալման ենթարկուեց քաղաքամայր Երեւանը եւ Արցախը 300 հազար զօրաբանակով՝ երեք անգամ անելի քան Աֆղանիստանի ռազմակալումը: Մեկուսացուեցին Հայաստան Երկիրը եւ Արցախը ամբողջ աշխարհից...

Ինչպիսի գաւեշտա-ողբերգական հեգնա՞նք Հայոց ճակատագրի՝ ի պատասխան մեր ժողովրդի անսակարկ հաւատարմութեան եւ նուիրումի, որ վճարում է երախտամոռացութեան ու տմարդութեան հատուցումով տարաբախտաբար...: Բայց չէ՛ որ «ժողովուրդների եղբայրութեան» քարոզչութիւնը **ամենեւին չի ենթադրում միակողմանի ուղի, այլ իրացում է՝ երկկողմանի ուղի բացելով միայն, ընդորում ազգային Արժանապատուութեան եւ Ինքնութեան խստագոյն նկատառումով**

թիւնների իրականացման: Մի՞թէ Դուք չէք տեսնում, որ Իսլամական Արմատականութիւնը եւ Պանթուրանիզմը սպառնում են նոյնիսկ Ձեր Երկրին, ինչպէս եւ քրիստոնէայ ազգերին, ներստեալ հայ ժողովրդին:

Հաճեցէք կատարել Ձեր պարտաւորութիւնը իբրեւ Աւագ Եղբայր եւ ուղղեցէք հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարուած անարդարութիւնը՝ թոյլ տալով հայերով բնակեցուած Արցախը միատրուի Խորհրդային Հայաստանին, ինչպէս առաջներումն է եղել, եւ կառավարուեն հայերը իրենցով՝ միեւնոյն խորհրդային վարչակարգի տակ: Ինչո՞ւ դա պէտք է հակասի հայ եւ ադրբեջանական ժողովուրդների աշխատատրոնների շահերին, եթէ չի պահանջում Հայաստանի անջատումը իր պատմական տարածքներով, որոնք ԱՅԺՄ բնակում են հէնց հայերով: Որտե՞ղ է լոգիկան եւ արդարամտութիւնը Ձեր Գերագոյն Սովետի Լիագումարի:

Մեր բոլոր յոյսերը, յարգելի Ընդհանուր Քարտուղար, Ձեզ հետ են կապուած, իբրեւ նոր տիպի խորհրդային ղեկավարի, որը նոր դարաշրջան է նշելու Արդար յարաբերութիւնների Խորհրդային Միութեան ժողովուրդների միջեւ, ներստեալ առաւել տառապող հայ ժողովրդի, ուղղելով աղաղակող սխալները, որ գործուել են յանցագործ Ստալինի կողմից:

Ձեր անունը Պատմութեան Տարեգրքերում արձանագրուելու է **ոսկեայ տառերով!**

Յարգալիրութեամբ՝

27-ը Փետրուարի, 1988 թ.,
Լոս Անջելըս»:

Փրոֆ.-Դր. Լ. Գ. ԽԱՉԵՐԵԱՆ

ու յարգումով յատկապես: Մարդկային անհատական թե ազգային փոխարարություններում անասկարկ՝ անպայմանական եւ անվերապահ, **անփոխադարձ** նուիրումն ունենալու էրքե՛ք եւ ո՛չ մի ժամանակ ըստ արժանւոյն չի գնահատուել դժբախտաբար: Իմաստութիւնը եւ պատմական փորձառութիւնը յուշում են Սփիւրքի եւ Բնաշխարհի մեր բազմադարեան անընկճելի հերոս ժողովրդին, որ ԱՄԷՆ ԱՐԺԱՆԱԻՈՐ ԱԶԳ ԻՐ ՎԱՐԿԸ ԱՐԺԱՆԱՊԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԵՒԱՌԱԶ ԻՆՔԸ ՊԻՏԻ ՈՐՈՇԻ, ՈՐ ՆՈՅՆ ԱՐԺԵԶԱՓԵՐՈՎ ԳՆԱՀԱՏՈՒԻ ՆԱԵՒ ԱԶԳԵՐԻ ՓՈՒՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ:

Կազմակերպուեց սումգայիթեան ջարդ՝ հայերի կոտորածով, ցեղասպանութիւն բառիս բուն իմաստով եւ միջազգային չափանիշով — ադրբեջանական պաշտօնատարների լուռ համաձայնութեամբ եւ հրահրումով:

Հակառակ պաշտօնապես հոշակուած հրապարակայնութեան եւ փաստերի ու իրադարձութիւնների անաշտ մատուցման խոստումներին՝ Խորհրդային Միութեան կենտրոնական լրատուական ՏԱՍՍ գործակալութիւնն ու մամուլը, ինչպէս եւ «Վրեմեա» Հեռուստացոյցը, առանց ամօթի դոյզն զգացումի ու պարկեշտութեան, անցան հակահայկական տրամադրութիւնների բորբոքմանը՝ դէպքերի ու իրադարձութիւնների միակողմանի, խեղաթիրուած եւ շիլ հաղորդումներով:

ՍՍՀՄ-ի Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան Յուլիսի 18-ի քննարկումը Արցախեան հարցի, անձամբ Գորբաչեւի իսկ մասնակցութեամբ, դարձեալ կամայական, միակողմանի եւ աշտու բնոյթ կրեց, խուլ եւ անտարբեր մնալով Արցախի հայութեան ողբերգական տառապանքների, իղձերի ու պահանջների նկատմամբ, ինչպէս առաջներում, որոշելով «անհնարին համարել» Հայաստանի եւ Ադրբեջանի ազգային-տերիտորիալ բաժանման փոփոխութիւնը, հետեւաբար՝ մերժելով Արցախի Ինքնավար Մարզի նոյնիսկ սահմանադրական իրաւունքները մայր Հայրենիքի՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ միանալու օրինական որոշումը: Ինչպէս այժմ անհերքելի փաստերով ու ապացոյցներով հաստատում է Լ. Ի. Բրեժնեւի փեսայի հրապարակային դատավարութիւնից, ալիւնների եւ կունաւնների երկար ժամանակ Պոլիտբիւրոյում որջակալելու համար Կազախստանի բամբակից ձեռքբերում Միլիարդատու ոռոյիների հասնող շորթումներն ու կաշառքները իրենց որոշիչ դերը կատարել են, ըստ երեւոյթին, յարաձիգ ժամանակաշրջանում, ընդորում՝ նաեւ Պոլիտբիւրոյից նրանց դուրս շարտուելուց յետոյ էլ...:

Գորբաչեւեան վարչակարգը եւս, ցաւօք, դեռեւս չունեցաւ իմաստութիւնը ըմբռնելու, ինչպէս եւ Բիւզանդիան XI դարում, որ **հզօր եւ ամբողջական՝ միասնական Հայաստանի առկայութիւնը միայն լիովին կը համապատասխանէր Ռուսաստանի իսկ պետական շահերին՝ իր հարա-**

ւային սահմանների ամրապնդման ու պաշտպանունակութեան առումով՝ իրեն հաւատարիմ եւ յուսալի զինակիցներն ունենալով յանձինս հայերի, իբրեւ անանցանելի թումբ՝ ընդդէմ պանթուրանիզմի եւ պանիւլամիզմի, որ մոլեգնում են միատրուելու եւ հարուածելու Ռուսական նորածե համատարած կայսրութեանը իր «սովետական» վերանուանումով:

Ի դէպ, դժուար չէ կոահել՝ հէնց եղեռնագործ Թուրքիայի վախը եւ սարսափն էլ այն է, որ շլիհի թէ իր յօշոտած զոհը երբեւէ ոտքի կանգնի իբրեւ միասնական, ամբողջական հզօր Հայաստան եւ վրէժ լուծի XX դարի պատմութեան առաջին ճիւղային ու քստմնելի ցեղասպանութեան՝ «մարդու նկատմամբ կատարած անմարդկայնութեան» համար, ուստիեւ, ինչպէս ամէն ոճրագործ՝ Թուրքիան եւս միջազգային քաղաքական արեւնայում ճգնում է ոչ միայն ապաշնորհ ձեռնածութիւններով ու լկտիաբար ուրանալ, այլեւ հետքերն անգամ ջնջել իր եղեռնագործութեան՝ վկաների իսկ սոսկական վերացմամբ...: Դա նրա ամենամեծ ՄՂԶԱԻԱՆԶՆ է, որից ձեռքազատուել չի կարողանայ ՔԱՆԻ ԴԵՒ հատուցում չի ստացել եւ համաշխարհային հասարակական կարծիքի կողմից խստագոյնս չի դատապարտուել ու պատժուել:

Ինչպէս պատմութիւնն է վկայում դառնօրէն ու անողոքաբար՝ Հայ ժողովրդի Ազգային Դատը եւ մինչեւ անգամ նրա արեան գինը, իր պատմական դարաւոր հայրենի երկրամասերի հետ միասին, **միշտ էլ սակարկութեան առարկայ եւ միջոց են ծառայել դիւանագիտական ձեռնածութիւններում այսպէս կոչուած «բարեկամ» պետութիւնների կողմից՝ իրենց իսկ սեփական շահախնդրական նկրտումներն իրականացնելու համար:** Այդպէս եղել է անցեալում, այդպէս է նաեւ ներկայումս՝ ի դէմս Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ցարական Ռուսաստանի եւ... Սովետական Միութեան:

Հայաստանի կառավարական պատուիրակութիւնը Հրանդ Ոսկանեանի գլխաւորութեամբ՝ տարաբախտաբար չունեցաւ, իր հերթին, քաջութիւնը ՍՍՀՄ-ի Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան նիստում պաշտպանելու մինչեւ վերջ՝ թէկուզեւ իր լիազօրութիւնների հրաժարականով, Հայաստանի Գերագոյն Սովետի Յունիսի 15-ի որոշումը ԼՂԻՄ-ը իր կազմում ընդունելու մասին՝ ա՛յն դէպքում, երբ հայ ժողովուրդը գերմարդկային ճիգերի լարումով Գոյամարտի է դուրս եկել իր Ազգային Ինքնութեան պահպանման եւ կենսական իրաւունքների պաշտպանութեան համար:

Վերջին տասնամեակներում մեր հարուստ պատմագրության առանձին Յուշարձանների գիտա-քննական հրատարակությամբ լոյսընծայումը արժեքատուր ներդրում է ինչպես հայագիտության, այնպես էլ իրանագիտության, բիզանդագիտության ու կովկասագիտության զարգացման խնդրում: Այդ ուղղությամբ ծառայուն աշխատանքները անհրաժեշտ է ամեն կերպ խրախուսել ու առաջ մղել, ապահովելով նաև դրանց միջազգային լեզուներով՝ անգլերենով, ֆրանսերենով և ռուսերենով հրատարակությունները, ելնելով Կովկասի ժողովուրդների և Արևելքի պատմության լուսաբանման համար հայկական սկզբնաղբիւրների ունեցած կարեւոր, երբեմն էլ՝ նույնիսկ առաջնակարգ նշանակությունից:

Ոչ պակաս կարեւորություն ունեն նաև հայ ազատագրական պայքարի պատմությանը վերաբերող մատենագրական Յուշարձանների գիտա-քննական հրատարակումները, որոնք բացայայտում են պատմական տարբեր պարբերաշրջաններում հայ ժողովրդի ընդվզման ու հերոսական ոգորումների դրուագները: Այդ բնույթի մատենագրական մեծարժեք Յուշարձան է նաև Ստեփանոս Ծահումեանի անուամբ հայագիտությանը յայտնի «Ընտիր պատմություն Դաւիթ բեգին և պատերազմացն Խափանու...» խորագրով սոյն բնագիրը, որի գիտա-քննական հրատարակումը բոլոր ձեռագրերի ու տպագրությունների համեմատական ամբողջական ուսումնասիրմամբ՝ վաղուց հրատապ անհրաժեշտություն էր դարձել:

Տողերիս հեղինակը, ընդառաջ գնալով հասարակական այս պահանջին, դեռևս 1970 թուականից ձեռնամուխ էր եղել, դարձեալ արտապլանային կարգով, Մատենադարանի երբեմնի առաջ գիտական աշխատակից Հ. Ն. Խաչատրեանի և վաստակաշատ պատմաբան-թարգմանիչ Լ. Ա. Խանլարեանի հետ միասին, ի յանձնարարման Դաւիթ Բեկի գլխավորած Սինիքի ազատագրական շարժման 250-ամեակի, այդ Սկզբնաղբիւրի գիտա-քննական բնագրի կազմման աշխատանքներին: Մեր սկզբնական նպատակն էր՝ հրատարակել սոյն Սկզբնաղբիւրը զուգահիշ արեւելահայերէն և ռուսերէն թարգմանություններով, ինչպէս նաև փաստաթղթերի ու քարտեզների ցուցադրական Յաւելուածով: Սակայն նման ծրագրով և ընդգրկմամբ Սկզբնաղբիւրի լոյսընծայումը, տարաբախտաբար, տարիներ շարունակ մնալով Հրատարակչական դարակներում, այնպէս էլ չտպագրուեց Հայրենիքում: Հայաստանի Համայնավար Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտէին բազմիցս յղած մեր դիմումները մատենագրական

այս Յուշարձանի տպագրության խնդրանքով՝ անհետեւանք մնացին: Իսկ մինչ այդ Ադրբեջանում իրար ետեւից բազմատիրած ու շքեղ կազմով լոյս էին տեսնում ադրբեջաներէն, մանաւ'նդ ռուսերէն և օտար լեզուներով՝ գրքեր ու հրատարակություններ, որոնք ուրիշի սեփականության իրացման անզուսպ իրենց նկրտումներով ու պատմության կեղծարարությամբ յաւակնութիւն ունեն օրը ցերեկով յափշտակելու և «ադրբեջականացնելու» ո՛չ միայն մեր մշակութային Յուշարձանները, այլև մանաւ'նդ հայրենի պատմական հողատարածքները ամբողջական երկրամասերով, այդ թում և Արցախով ու Սինիքով միասին: Յանուն «բարի դրացիական» և «եղբայրական յարաբերությունների զարգացման»՝ ոչ միայն թոյլ չէր տրուում հայ գիտնականներին պատասխանել ադրբեջանցի պատմաբանների խեղաթիւրումներին ու յափշտակումներին, փաստական ճշմարտության դէմ նրանց կատարած ապերասան մեղանշումներին, այլև հարկադրում էին գրուանի տակ պահել հայկական Սկզբնաղբիւրները, որոնք իրենց սուկական իսկ հրապարակմամբ՝ գիտական աշխարհի առաջ միանգամայն կը մերկացնէին ու կը հերքէին ադրբեջանցի ընչաքաղց «եղիւղաշների» բացարձակ ստերն ու յերիւրանքները:

Սոյն Սկզբնաղբիւրը Լոս-Անջելոսում հրատարակելիս, այն ներկայացնում ենք տարիների գիտա-հետազոտական ուսումնասիրությունների արդիւնքը հանդիսացող բացառապէս մեր աշխատասիրությունը՝ Ներածությամբ, Արեւելահայերէն թարգմանությամբ, գրաբարեան համահաւաք Քննական բնագրով և պատմա-բանասիրական ընդարձակ ծանօթագրությունների Բաժինով, առանց ռուսերէն թարգմանության տեքստի, որ Լ. Ա. Խանլարեանին էր, և առանց Յաւելուածի, որ Հ. Ն. Խաչատրեանին էր:

Այս առթիւ մեր շնորհակալութիւնն ենք յայտնում Հ. Ն. Խաչատրեանին, պատմական գիտությունների թեկնածու Լ. Ա. Խանլարեանին և պատմական գիտությունների Դոկտոր, այժմ երջանկայիշատակ Լ. Յ. Բաբայեանին, որոնք ծանօթացան մեր սոյն աշխատասիրության ձեռագրին և արեցին օգտակար ցանկութիւն-առաջարկություններ աշխատության հրատարակման առնչությամբ:

Մեր շնորհակալութիւնն ենք յայտնում նաև Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի Միջնադարեան պատմության բաժնի վարիչ բազմավաստակ բանասէր-աղբիւրագէտ, այժմ հանգուցեալ Դոկտ. Վազգէն Յակոբեանին, որը գիտական յատուկ նիստով կազմակերպեց սոյն Սկզբնաղբիւրի քննարկումը՝ ռուսերէնով ևս թարգմանելու ու հրատարակելու որոշման կայացմամբ:

Աշխատութեանս Լոս Անջելոսում տպագրուելու առթիւ միաժամանակ մեր խորին շնորհակալութիւնն ենք յայտնում Ամերիկայի

Արեւմտեան Թեմիս Բարեջան Առաջնորդ Բարձր. Տաթև Արքեպիսկոպոս Սարգիսեանին, որ կազմակերպեց ու հովանաւորեց այս Հատորի հրատարակութիւնը եւս, նաեւ անձանօթ մնալ ցանկացող Հայ Մշակոյթի Բարերարին, որ իր նիւթական ազնիւ օժանդակութեամբ հնարաւոր դարձրեց մեր երկասիրութեան հրապարակումը:

Շնորհապարտ զգացում ունենք նաեւ Գերշ. Եփրեմ Եպիսկոպոս Թապագեանին, որ միշտ էլ զօրավիգ կանգնեց մեր հայագիտական ուսումնասիրութիւնների լոյսընծայմանը:

Վերջում՝ մեր գոհունակութիւնն ենք յայտնում միաժամանակ Ալբո Հրատարակչութեան պետ Նորիկ Գրիգորեանին եւ նրա անձնակազմին, մասնաւորապէս հայերէնագէտ հմուտ կոմպիւտրաշար Վարպետ Արամ Օրջանեանին, որ ջանադիր բժախնդրութեամբ իրականացրին աղբիւրագիտական սոյն Հատորի բարդ տպագրութիւնը:

Սոյն Սկզբնաղբիւրը իր պատգամներով առանձնապէս կը հետաքրքրի համայն Հայութեանն ազգովին՝ բնաշխարհում թէ Սփիւքում, ներկայ եւ յետագայ Հայորդիների մեր բոլոր սերունդներին՝ Ազգային Ինքնութեան համար ծաւալուած անդուլ եւ յաւերժական Գոյամարտի ոգեկոչումների ու ոգորումների լիցքաւորմամբ, նա՛մանաւանդ մեր Ազգային Լինելութեանն սպառնացող արհաւիրալից ժամանակներում...:

20-ը Սեպտեմբեր, 1988 թ.,
Լոս Անջելիս:

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մատենագրական սոյն Յուզարձանի գիտական հրատարակութիւնը վաւերական ամենացայտուն փաստաթուղթերից մէկն է միաժամանակ պարսկական, բայց եւ մանաւա՛նդ թուրքական արիւնոտ երկեակ լծերի մերկացման՝ իրենց հաստատած ամենավայրագ ու հոգեւլկիչ սարսափների վարչակարգերով հպատակեցուած ժողովուրդների նկատմամբ՝ մի կողմից, միւս կողմից՝ այն հայ ժողովրդի պատմութեան ամենապայծառ եւ ամենահերոսական էջերից մէկն է իր ուզումնակութեամբ վիթխարի ուժակամութեամբ, նա՛մնաւանդ նրա ազատարար ոգու անընկճելիութեամբ եւ անհեղձելիութեամբ:

Այս Յուզարձանը ոգեշնչման անսպառ աղբիւր է եղել եւ է՛ հայ ժողովրդի բոլոր սերունդներին՝ քաղաքական ազատութեամբ եւ ազգային իրաւունքների ցամաշման ու յաղթանակի առումներով, ցոյց տալով աշխարհին, որ նա ոչ միայն ստեղծել գիտէ իր հայեցի մեծասքանչ քաղաքակրթութիւնը հազարամեակների, ա՛յլեւ այն պաշտպանել ոգի ի բոլին նաեւ ուզմական արուեստի ամբողջ հմտութեամբ ու գերմարդկային արիութեամբ:

Մատենագրական սոյն Յուզարձանի հրատարակութիւնը նաեւ կարեւորագոյն նպաստը կը լինի Հայ Դատին՝ աշխարհին յիշեցնելու համար, որ հայ ժողովուրդը ցեղասպանութեան դահիճների նախճիրներում անակնկալի բերուած ոչ միայն հեզարար մորթուել է «քաղաքակիրթ երկրների» իսկ աչքի առաջ, այլեւ զինական ընդվզումների հերոսամարտերով պատմութեան տարապայման ու անազորոյն իրադրութիւններում իսկ գիտեցել է պաշտպանել իր Հայրենիքը ու նաեւ պահպանել Ազգային Ինքնութիւնը...: Այդ իսկ պատճառով սոյն Յուզարձանի նաեւ թարգմանութիւնը միջազգային լեզուներով՝ հրատապ խնդիր է մեր օրերում, որին իսկոյնեւեթ ձեռնամուխ պէտք է լինեն ազգային բարձր գիտակցականութեամբ օժտուած ձեռնհաս թարգմանիչները:

Ընթերցողի ուշադրութեանը ներկայացուող սոյն Ակզբնաղբիւրը ընդգրկում է XVIII դարի առաջին երեսնամեակի դէպքերով եւ իրադարձու-

Թիւններով հարուստ վերջին 8-9 տարիները (1722-1730 թթ.): Այն, իբրև Բնակարան քաղաքի, առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ է դրուում մեր կողմից՝ տասը ձեռագիր ու տպագիր տարբերակների հետազոտական համեմատութեամբ, արեւելահայերէն գրական լեզուի փոխադրմամբ, Առաջաբան-Ուսումնասիրութեամբ ու պատմագիտական ծանօթագրութիւններով:

Պատմագրական այս կարեւոր Սկզբնաղբիւրը հայագիտութեանը յայտնի է իբրև «Դաւիթ Բէգ» կամ «Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէգին», կամ էլ՝ «Պատմութիւն մարտից Ղափանեցոց» վերնագրերով: Ընդորում ձեռագրական այս Յուշարձանը ստեղծուել է Դաւիթբէկեան շարժումներից անմիջապէս 6-7 տարի յետոյ՝ 1736-37 թուականներին, Վենետիկի Ս. Ղազար վանքում, ազատագրական պայքարի անմիջական եւ ղեկավար մասնակիցների թարմ տպաւորութիւնների ու տեղեկութիւնների հաղորդումով, գրառութեամբ Մխիթար Աբբայի աշակերտներից Հ. Ղուկաս Ստեփաննան Սեբաստացու: Այս առնչութեամբ Ղ. Ալիշանը, վաւերական փաստերից մեկնելով, նշում է, որ Շահումեանները 1736 թուականին Ս. Ղազար կղզու վանքի եկեղեցում «վայելուչ խորան» են կառուցել տուել, իսկ 1737 թուականին՝ «զտապան հանգստարանի իւրեանց», ապա յարում. «Արդ յայսմ ժամանակի թելադրեալ է Ստեփանոս եւ տուեալ յերկրել միոյ ի Հարց աշակերտաց Մխիթարայ, այն է Հ. Ղուկաս Ստեփաննան Սեբաստացի (†1751), Ջպատմութիւն մարտից զափանեցոց»¹: Իհարկէ, այստեղ առարկելի է Ղ. Ալիշանի այն պնդումը, որ, իբր, այս Սկզբնաղբիւրի միակ «թելադրողը» Ստեփանոս Շահումեանն է՝ այն դէպքում, երբ անհերքելի փաստեր են յայտնի, որ այս աշխատութիւնը Դաւիթբէկեան շարժման առանձին ղեկավարների հաւաքական թելադրման արդիւնք է՝ թէպէտ Ստեփանոս Շահումեանի վճռական մասնակցութեամբ, ինչպէս այդ մասին ընթերցողը առիթ կ'ունենայ հանգամանորէն ծանօթանալու մեր շարադրանքի ընթացքում: Ի դէպ, անընդունելի է նաեւ ազատագրական այդ շարժումն ուսումնասիրողներից Սողոմոն Օրբելեանի պնդումը, երբ վերջինս համերաշխելով Ղ. Ալիշանի վերոյիշեալ ենթադրութեան հետ՝ միաժամանակ Սկզբնաղբիւրի գրառման ժամանակը, առանց փաստական որեւէ հիմքի, յարաձգում է, ճապող անորոշութեամբ, 1734-1751 (այն է՝ 17) տարիների միջեւ՝ գրելով. «Դաւիթ Բէկի պատմութիւնը գրուած է 1734-1751 թուակերպին՝ Սիւնիքի շարժման մասնակից զորավար Ստեփանոս Շահումեանի պատմածի հիման վրայ»²: Անճշդութեան արդիւնք է նաեւ Հ. Մ. Յովհաննէսեանի յայտարարութիւնն այն մասին, որ իբր այս բնագրի Համառօտ տարբերակի գրառման ժամանակը պէտք է համարել 1752 թուականից առաջ, իսկ Ընդարձակ տարբերակը՝ «աւելի ուշ»³:

Պատմագրական այս մեծարժէք Սկզբնաղբիւրը իր դրսեւորումներն է ունեցել, որպէս ազգային ազատագրական շարժման յարաձիգ ոգեշնչման բռնկումներ, մեր հոգեւոր մշակոյթում՝ գրականութեան, երաժշտութեան, կինոյի եւ օպերայի արուեստում. ընդորում պատահական չէ նաեւ, որ պատմագրական եւ աշխարհագրական երկերում XVIII դարի առաջին երեսնամեակի ազգային ազատագրական ընդվզումների ու հերոսամարտերի

շարադրանքը ներկայացնելիս իբրև գլխաւոր վկայակոչում դէպքերի ու իրադարձութիւնների՝ մատնանշուում է հէնց այս Սկզբնաղբիւրը:

Մատենագրական սոյն Յուշարձանը, բնագրի ամբողջական տարբերակներով, ունեցել է միայն մէկ հրատարակութիւն, այն էլ՝ հարիւր տասնեօթ տարի առաջ, ընդամէնը մէկ ձեռագրի հիման վրայ, նախաձեռնութեամբ Աբգար Գուլամիրեանի, ընդորում խիստ սահմանափակ տպաքանակով՝ 581 օրինակի բաժանորդագրմամբ: Այն վաղուց արդէն գրադարանային հազուադէպ գրքերի շարքին է դասուում: Վաղարշապատում լոյս տեսած 1871 թուականի այս հրատարակութիւնը յայտնի է «Դաւիթ Բէգ» վերնագրով, որում պարփակուած բնագիրը, ձեռք բերելով առաւել մեծ հասարակական ճանաչում ձեռագրի համեմատութեամբ՝ հայ ժողովրդի ազատագրող ճգնաժամների բուռն ծաւալման համար խիստ կարեւոր դեր է կատարել յետագայ բոլոր ժամանակներում: Նրանում գործող հերոսների պայծառ կերպարները, իբրև հայրենասիրութեան ու ազգային ազատագրութեան իդէալի անձնագոհ ու բոլորանուէր մարտիկներ եւ հերոսական խիզախումների մարմնացում՝ ազգային հպարտութիւն են ներշնչել յաջորդող սերունդներին՝ փայփայելով ազատագրական պայքարի ոգորումներ պարսկական եւ թուրքական դաժան ու մղձաւանջային տիրապետութեան շուրջ երկու հարիւրամեայ խաւարամած ժամանակաշրջանում: Պատահական չէ, որ հէնց ձեռագրական ընդօրինակումների նախաձեռնող հայ մտաւորականներին մղչէր դրդապատճառը այս Սկզբնաղբիւրի արտագրման ու բազմացման համար՝ եղել է Դաւիթբէկեան շարժումներով պայմանաւորուած հայ ժողովրդի հերոսական ընդվզումը ընդդէմ պարսկական ու թուրքական արիւնոտւշտ նուաճողների ահաւոր ստրկացման. նրանց խորին համոզմամբ՝ նման Սկզբնաղբիւրի ընդօրինակումն ու տարածումը ազատագրական պայքարի փայլուն յաղթանակների ներբողումով՝ զարթօնքի խիստ բարերար դեր կը խաղար ժողովրդի ընդարմացած ուժերի համար, քաջ գիտակցելով միաժամանակ, որ նրանում նկարագրուած ռազմական սխրագործութիւնների տարփողումը առաջին հերթին հաւատք կ'ամրապնդէր հայ ժողովրդի սեփական ուժերի նկատմամբ: Օրինակի համակող ուժը, - ահա թէ ի'նչն էր հետաքրքրում նրանց բնագրական այս Յուշարձանը ընդօրինակելիս: Հէնց այս իմաստով չափազանց բնութագրական են պատմագրական սոյն երկն ամփոփող ձեռագրերի Յիշատակարանները, որոնք աներկբայօրէն բացայայտում են նրա հասարակական արժէքը:

Ի դէպ, յատկապէս ուշագրաւ է հէնց Դաւիթբէկեան շարժման սկզբնաւորման շրջանի ձեռագրական այն վկայութիւնը, որին առանձին յօդուածով ուշադրութիւն է հրաւիրել ակադ. Մ. Ն. Ներսիսեանը «Դաւիթ Բէկի շարժման արձագանգները Վասպուրականում եւ հարեւան գաւառներում» խորագրով բնագրային նիւթի հրատարակմամբ: Դա շատ արժէքաւոր մի Յիշատակարան է, որ գրուած է եղել հէնց 1722 թուականին, Վասպուրականի Լիմ անապատում, Մխիթար արեղայի կողմից: Վերջինս հաղորդում է, թէ ինչպէս Դաւիթբէկեան շարժման արձագանգները հասնելով Վասպուրական, նոյնպիսի ոգեւորութիւն եւ տրամադրութիւն են առաջացրել հայութեան սրտում՝ ապստամբութիւն քարձրացնելու եւ ազգային ազատագրական շարժում ծաւալելու նպատակով: Այդ կապակցութեամբ հէնց Աղթամար կղզում 1722 թուականի գարնանը կարեւոր խորհրդակցութիւն է հրաւիրուում, որի

1 Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 301:

2 Ս. Օրբելեան, «Դաւիթ Բէկի ծագումնաբանութեան հարցի շուրջը», «Բանբեր Հայաստանի արիւնների», 1971, N. 1, էջ 173:

3 Հ. Մ. Յովհաննէսեան, «Հալիճորի վանք-ամրոց, Դաւիթ բերդ եւ ազատագրական պայքարներ», «Բազմավէպ», 1970, Թ. 1-3, էջ 33:

4 Տե՛ս «Դաւիթ Բէգ», հրատարակութեամբ ի լոյս ընծայեաց Հանդերձ յաւելուածով Աբգար Ստեփաննոսեան Գուլամիրեանց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 115-116:

մասին յիշատակագիրն հաւաստում է. «...աչաւք իմովք տեսի, թէ գարնանաբեր կենսանորոգ յեղանակիս, թէ որպէսի՝ հաւաքումն կատարեցաւ ի վերայ սուրբ կղզոյս՝ խորհելոյ եւ մտածելոյ եւ մար-մարամք գտանելոյ վասն ազատութեան տառապելոյ եւ ողորմելի ազգիս Հայոց: Առաջնորդք եւ վարդապետք եւ քահանայք եւ իշխանք ամրակառոյց քաղաքիս Վանայ, մեծամեծ գաւառաց Վասպուրականի, մելիքի յերկրաց Քաջբերունեաց եւ Բզնունեաց, գիւղապետք համայն գիւղորդէից հաւաքեալ եղեն ի ծովատես սուրբ մեծաստանս»:

Պազուում է, որ Վասպուրականի, Քաջբերունեաց, Բզնունեաց եւ Ռշտունեաց երկրամասերի հայ բնակչութեան ազատարար ձգտումներին հրաբորբ առկայծում հաղորդող դրդապատճառները հէնց Դաւիթբէկեան շարժումներն են. սա արդէն չօշափելի, փաստական ու անմիջական անդրադարձ նշանակութեան արտացոլքն է Դաւիթբէկեան ազգային ազատագրական ոգորումների, որով եւ առաւել քան ընդգծուում է այդ շարժումների կարեւորութիւնը համազգային առումով. «Ես սուտանուն Մխիթար արեղայս, - կարդում ենք շարունակութեանը, - անարժանաբար ի միտս առի գրոյցք գաղտնի եւ ծածկախորհուրդք: Քաջհամբաւ եւ արիասիրտ վարդապետ մի՛ յերկրէն Ռշտունեաց տէր Ներսէս անուանեալ, յոյժ յուզեալ եւ լալազին պատկերացոյց դառնակակիծ վիճակս համօրէն ազգիս եւ յայտնեաց ցնծագին՝ թէ այր մի երկրէն Սիւնեաց Դաւիթ բէկ անուանեալ, զօրաշարժութիւն արարեալ իցէ վասն հալածելոյ նեղիչք եւ կշտամբիչք մեր, միտս ունենալով ազատագրելոյ արիւնաձուլի գաշխարհն Հայաստան»:

Յիշատակարանում արծարծուած տրամադրութիւնների քննութիւնը աներկբայօրէն հաստատում են, որ հէնց Դաւիթբէկեան շարժման լուրը վառօդի նշանակութիւն է ունեցել վերոյիշեալ երկրամասերի հայ բնակչութեան: Համար, եւ համարժէք՝ ապստամբութեան կոչի. այդ իսկ պատճառով յիշատակագիրը կարծէք մարտական կոչ է նետում՝ գրելով. «Արդ, ո՛վ բարեմիտ եւ հայրենապաշտ ծովականք, շրջեսցէ՛ք գաւառս եւ ի կողմանս յերկրին ձերոյ, խրախուսեցէ՛ք ժողովուրդք ձեր, որ մրափեալ է ի խոր խաւարի եւ տանջանաց, զի քօթափեցեմ զլուծ անիրաւաց բռնութեանցս. եւ յորժամ մեք առաքեցուք գիրաւեր մարտի, բառնան ձայն ապստամբութեան ընդդէմ մարդակեր եւ խաչահալած թշնամեաց մերոց»⁵: Ընդգծուած տողերը կասկած չեն թողնում, որ Դաւիթբէկեան շարժման արձագանգները նշուած երկրամասերում դատարկ հնչիւն չեն եղել, այլ մղել են հայ գանգուածներին ապստամբական կոնկրետ գործողութիւնների: Դրանց հաւաստիութիւնը վկայուում է յիշատակագրի նաեւ հետեւեալ տողերում. «...Եւ եղեն զուցանողք բազումք՝ կարծիք բազմականս, առաջարկս անհամարս: Յետ այնորիկ իշխանք եւ պարոնք եւ մելիքք եւ տանուտէրք յօժարեցին վասն պատերազմի հաւաքելն գայրս բազումք քաջակորով եւ կռուարար, եւ հայթայթելոյ ուտեստս կռուապաշարոյ, սայլք եւ նժոյգս բազումս եւ պէտս բազմագանս, գամուրս եւ նաւս եւ բուրդս եւ ցորեանս եւ ոչխարս»⁶:

Ընդամին՝ ապստամբական ընդվզումը առաւել գործնական հիմքերի

վրայ դնելու համար պատգամաւորներ են ուղարկուում Աղթամար՝ կաթողիկոս Յովհաննէսի մօտ, որն իր հերթին հաւանութիւն է տալիս «բռնաւորների, փաշաների, բէկերի եւ աղաների լծից երկիրը ազատագրելու» ծրագրին: Այդպէս էլ նշում է յիշատակագիրը. «Աստուածաբնտիր կաթողիկոսն զտէր Յովհաննէս համաձայնաբար յօժարեալ իցէ շնորհել զկամս իւր, օրհնելով զպատգամաւորս, որք առաքինաբար զոհելոյ յանձն առեալ իցեն զկեանս իւրեանց, վասն ազատելոյ գաշխարհս Վասպուրական, ի լուծոյ բռնաւորաց եւ փաշաներաց եւ բէկերաց եւ աղաներաց»⁹: Եւ յիշատակագիրը լինելով ազգային ազատագրութեան նախանձախնդիր ու ջատագով, յաջողութեան մաղթանքներ է անում ապստամբութեան յաղթանակի համար. «Տէր Աստուած կատարեսցէ զգործս ձեռաց իւրեանց, տացէ յաջողութիւն նոցա գործելոյ եւ ազատելոյ ծովագարդն եւ զգեղատեսարան գաշխարհն մեր Վասպուրական, յորում յայսմ ժամանակի շէն եւ պայծառ մնացեալ են բազում վանս եւ մենաստանս եւ եկեղեցիս եւ մատուռս, բազում գաւառս եւ անհամար գիւղօրայս»¹⁰:

Այնուհետեւ, դեռեւս մեզ հետաքրքրող բնագրի ստեղծման 22-ամեակին, երբ Յովակիմ Ռաֆայէլեան Ղափանցին Ամասերդամում 1759 թուականին ընդօրինակում էր այս երկը, իր թողած Յիշատակարաններում գրում է. «Եւ ի տեսանել իմ պատմութիւնս ցանկացաւ սիրտ իմ վասն գոյոյն իմոյ հայրենեաց, յաղագս որոյ առի օրինակն զայս, յորժամ ընթեռնումք, տեսանեմք, թէ որպիսի՞ յաղթութիւնս արարին, որպիսի՞ մարտս մարտեցան արքն քաջքն»¹¹: Նոյն մտաւորականը շարունակութեան մէջ իբրեւ եզրակացութիւն հաւաստում է մի ընդհանրացում, որը կարեւորում է մատենագրական այդ երկի քաղաքական արդիական նշանակութիւնը հայ ժողովրդի զինուած պայքարի կողմնորոշման տեսակետից. «Եւ երամի՞ թէ միշտ զմիմեանս յորդորելով հետեւեցուք աշխարհի քաջութեան, - գրում է նա, - գոնեա ազատեցուք զմեզ ի ծառայութեան այլազգեաց՝ որ կամք գերեալք ի ներքոյ լծոց նոցա, որ կարեմ սան յազգն մեր առաւել չարչարին ի ձեռաց մահմետականաց, քան զիսրայելացիքն ի հնումն այլազգեացն, որպէս տեսանեմք աշօք մերօք՝ երկիրն մեր տիրապետեալք, վաստակքն մեր ուտեն, եւ յարածամ գազանաբար զմեզ հալածեն, ո՛ր թշուառութեանս...»¹²: Առաւել ակնբախ դարձնելով իր մտասեւեռումը՝ ժամանակի այդ մտածող ուղղակի խոստովանում է, որ բնագիրն ընդօրինակելու իր ցանկութիւնը այն յոյսի փայփայտումն է, ըստ որի Աստուած «գոնեա՛ յարուցէ ի միջի մերում այր զօրաւոր քաջ, զի անցուցէ զմեզ ի Յորդանան գետ, որպէս հնումն Յեսու որդի Նաւեայ...»¹³:

Այս Սկզբնաղբիւրի հասարակական արժէքը եւ քաղաքական նշանակութիւնը խորապէս ընթանել էին, դեռեւս Ա. Գուլամիրեանից շատ առաջ, նաեւ հայագիտութեան երախտաւորներ Մ. Զամչեանն ու Ղ. Ալիշանը. առա-

5 ՀՄՄՖ ԳԱ, «Տեղեկագիր» Հասարակական Գիտութիւնների Բաժանմունքի, Երեւան, 1941, N. 6, էջ 73:
6 Անդ, էջ 73-74: Ի դէպ, ընդգծուած վերջին բառերը կարծիր թանաքով են գրուած, որով նշուած գաղափարի կարեւորութիւնը ցանկացել է յիշատակագիրը յատկապէս շեշտել:
7 Անդ, էջ 74:
8 Անդ:

9 Անդ:
10 Լենինգրադի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի Հայկական Զեռագրերի Ֆոնդ, B - 129, Բ. 67բ:
11 Անդ:
12 Անդ, Բ. 68ա:
13 Անդ:

Ղինը՝ իր «Հայոց Պատմութիւն» կոթողային երկում, երբ XVIII դարի առաջին երեսնամեակի Սիւնիքի ազատագրական շարժումները շարադրելիս ամբողջութեամբ վերարտադրում է սոյն Սկզբնաղբիւրը սեփական լեզուով, իսկ երկրորդը՝ բնագրային վկայակոչումներով ու փաստարկներով անդրադառնում է այս Սկզբնաղբիւրին «Սիսական» հայագիտական մեծարժէք երկում՝ ինչպէս տեղանքների ճշգրտման, այնպէս եւ դրանց տարածքում ծաւալուած Դաւիթբէկեան շարժումների նկարագրութիւնը տալու երկեակ առիթներով:

Ի դէպ, Դաւիթբէկեան շարժումն ընդհանրապէս հայ ժողովրդի հոգում շատ խորը նստուածք է թողել: Այսպէս, դեռեւս Կ. Շահնազարեանը Փարիզում 1859 թուականին իր հրատարակած Ստեփանոս Օրբելեանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատութեան Առաջաբանում բացազանչում է. «Ո՞ր Հայ է որոյ ոչ իցէ լուեալ զգովամի գործս հայրենասիրութեամ Դաւիթ Բէկի Սիւնեցոյ, որոյ վառեալ նուիրական սիրով ազատութեան ազգին՝ փորձ փորձեաց ի սկզբան ութ եւ տասներորդ դարուն սա ի ազատել աջակցութեամբ քաջաց ոմանց զերկիր մեր յօտար լծոյ»¹⁴: Հետաքրքիրն այն է, որ Կ. Շահնազարեանը, անգիտակ լինելով Ղուկաս Սեբաստացու պատմագրած երկին, դրանից անկախաբար փորձ է արել, իր հերթին, գրառելու Դաւիթբէկեան շարժումը հարիւր քսանհինգ տարի յետոյ դեռեւս ժողովրդի յիշողութեան մէջ պահուած զրոյցների ու պատումների հիման վրայ, որոնց անձամբ է ակնջարկուր եղել, յանձնելով իր գրառած «վէպը» էջմիածնի մատենադարանին՝ անմիջապէս Յովհ. Շահաթունեանցին. «Ես եւս հէգ պանդուխտս, գրում է նա, - որ ի ժամանակին յայնմիկ կոխի զերկիրն ոռոգեալ արեամբ քաջ արանց եւ յանդիման աչացս ունէի զաւերակա Հալիճորոյ, Կապանի, Բաղաբերդի իբրեւ ցաւագին յիշատակարանս աշխարհաչէն փութոյ մերոց նախնեաց եւ շրջեալ փառաց նոցա, սիրէի նստել բազում անգամ ընդ հովանեաւ ալեւոր բեւեկնեաց Պեխ գեղջ եւ լսել զվէպս հարիւրամեայ Պալայ՝ միոյ յընկերացն Դաւթի: Առի ի նմանէ նաեւ զստոյգ պատմութիւն քաջագործութեանց Դաւթի, եւ եղի ի մատենադարանի սրբոյ էջմիածնի ընդ ձեռն Շահաթունեանց Յովհաննէս Եպիսկոպոսի»¹⁵: Ըստ իր հաւաստման՝ չորս տարուայ աշխատանք է ներդրել այդ երկի ստեղծման համար, որը, սակայն, լոյսընծայուելու բախտին չի արժանացել: Բայց հարկ է նշել, որ հեղինակը շատ խորհրդաւոր վախճան է վերագրում դրան՝ առանց բացայայտ որոշակիութեամբ պարզելու նրա ճակատագիրը. «Երկս այս, - շարունակում է նա, - որ (եթէ մուծեալ էր ի տիպ) կարէր սփռել լոյս մեծ ի վերայ նահանգին Սիւնեաց ըստ բազում զխոց, եւ ուղղել զվրիպակս բազմաց ի մատենագրաց՝ ողորմելի իմն հանդիպեցաւ օրհասի: Ահագին գերոյ մի եկուլ զայն եւ անհետ արար առ յաւիտեան...: Սմին իրի զոր ինչ գրեմ այժմ զՍիսական աշխարհէ՝ ի յիշողութենէ եւեթ գրեմ եւ ի խեշարանաց թղթոց որ յանգէտս պահեցան ի Հայաստան թղթարանիս՝ չունելով այլեւս ի ձեռն զչորեմամբայ երկանցս պտուղ»¹⁶:

Արգար Գուլամիրեանին եւս ոգեւորել են ձեռագրական այս Յուշարձանի հասարակական եւ մշակութային բացառիկ արժէքները. նա իր Առաջաբանում գրում է. «...Հոգւով փափագում ենք եւ սրտով ցանկանում, որ մեր

14 Կ. Շահնազարեան, Ստեփանոս Օրբելեանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» աշխատութեան Առաջաբանը, էջ 17:

15 Անդ:

16 Անդ, էջ 7-8:

սիրելի ժողովրդեանը առ հասարակ ծանօթ լինի եւ օգտակար»¹⁷: Նա բարձր գնահատելով ազատագրական շարժմանը նուիրուած նման Սկզբնաղբիւրի ամբողջական հրատարակման անհրաժեշտութիւնն ու այժմեականութիւնը՝ մեր հարուստ դպրութեան ոսկէֆոնդում նրա արժանաւոր տեղի յատկացումով, գրում է. «Մեծ պարծամք է վերջապէս մեր ազգին, որ այսուհետեւ ազնիւ Յիշատակարանները ի լոյս աշխարհ հանելով հարստացնել ազգային գանձարանս»¹⁸:

ՉԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆԻ ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՐԵՔ ՓՈՒԼԵՐԸ

Սոյն Յուշարձանի բոլոր ձեռագրական ընդօրինակութիւնների բնագրագիտական ուսումնասիրումը յանգեցրել է մեզ այն աներկբայելի ճշմարտութեան, որ նրա մշակումը անցել է երեք փուլերի մակարդակով:

Առաջինը այն փուլն է, երբ Ղուկաս Սեբաստացին Դաւիթբէկեան շարժումները գրառելիս ստեղծել է բնագրային նախնական համառոտ տարբերակը, որը մի երրորդով պակաս ծաւալ ունի (ընդամէնը՝ 33 էջ), քան Ա. Գուլամիրեանի հրատարակութեամբ յայտնի աշխատութիւնը: Լեզուա-ոճական առանձնայատկութիւններով եւ պատմողական սեղմութեամբ այն համարեա ուրուագծային (կոնսպեկտային) բնույթ ունի:

Ի դէպ, այս տարբերակը գտնուում է վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանում, որը պահուում է, ըստ Հ. Ե. Փեչիկեանի հաւաստման, «Ա. Գ. 620» համարի տակ¹⁹: Սակայն այժմ, ինչպէս պարզուում է, այն կրում է 2685 համարը: Նրա ճակատագրի մասին առաւել ստոյգ եւ ամբողջական տեղեկուեալները հաղորդում «Բազմավէպ»-ի խմբագրութիւնը՝ գրելով. «Դժբախտաբար, սակայն, Դաւիթ Բէկի պատմութեան վերեւ յիշատակուած՝ Հնագոյն եւ առաջին օրինակը, սեւագրութեան այն փոքրիկ տետրակը, շուրջ երկու տոնններն է որ դիւանէն հանուելով՝ կը մտնէ ձեռագրատուն, ուր նախ կը գետեղուի իր ազգական՝ Թիւ 620 ձեռագրին քովիկը, իբր նոյն ձեռագրի երկրորդ հատորիկ, ապա կ'անցնի «Խմբագիր Ե.» կոչուած անկազմ տետրակներու շարքին (իր դեղնագոյն շապիկով, Ե. Ե. 70 թուահամարով), եւ հուսկ վերջերս, 1974-ին, Ս. Ղազարու նորակերտ ձեռագրատան կառուցման եւ ձեռագիրներու փոխագրութեան, վերատեսուծի եւ դասաւորման նոր ձեռնարկի ընթացքին՝ ստացած է առանձին կազմ ու 2685 թուահամարը»²⁰:

Սոյն բնագրի հետազոտմամբ առաջին անգամ հանդէս եկաւ դեռեւս 1938 թուականին բանասէր Հ. Ե. Փեչիկեանը՝ քննելով դրա բնագրային առնչութիւնները միւս տարբերակների հետ²¹: Իսկ այս բնագրի աղաւաղուած ընթերցումը գիտական հասարակայնութեանը ներկայացրեց Փրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամեանը («Բանբեր Հայաստանի արխիւների» 1972 թ. N 3-ում, էջ 92-

17 «Դաւիթ Բէկ», Ա. Գուլամիրեանի հրատ., էջ ԺԱ:

18 Անդ, էջ Ժ:

19 Տե՛ս Հ. Ե. Փեչիկեան, Դաւիթ Բէկի պատմագրական աղբիւրները եւ Մխիթարեանք, «Բազմավէպ», 1938, Թիւ 6-9:

20 «Բազմավէպ», 1977, Թ. 1-2, էջ 300:

21 Տե՛ս Հ. Ե. Փեչիկեան, նշուած աշխատ.:

103) հետեւեալ խորագրով՝ «Դաւիթ Բէկի պատմութեան Նախագաղափար բնագիրը»: Պատմաբան-բանասէրը հապշտապ եւ անփոյթ ձեւով էր իրակա- նացրել այս տպագրութիւնը՝ Վենետիկից բերուած մեքենագիր օրինակի հի- ման վրայ, որը, բնականաբար, վաւերականութիւն ներշնչել չէր կարող:

Այսպէս, «Նախագաղափար» բնագրի հրատարակման կապակցութեամբ Փրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամեանը գրում է. «Մեր ձեռքի տակ է այժմ Ղուկաս Սե- բաստացու Նախագաղափար այդ բնագրի մեքենագիր օրինակը, որը եւ յամ- նում ենք հրատարակութեամբ»²²: Նաեւ խոստովանում է. «...Անձամբ չենք տեսել այդ ձեռագիրը»²³: Բնագրագիտութեան մէջ աննախադէպ այս «նորա- մուծութիւնը», երբ ՄԵՔԵՆԱԳԻՐ օրինակի հիման վրայ (եւ ո՛չ թէ բուն իսկ ձեռագրի) բնագիր է հրամցւում, ընդորո՞ւմ մեքենագիր վրիպակներն էլ առա- ջադրւում են իբրեւ «ուղղումներ» գիտա-բնական տեքստերի վերականգնման աշխատանքներում՝ խստիւ դատապարտուեց մեր կողմից հայագիտական մամուլում իբրեւ հրատարակման խոտելի եղանակ²⁴: Աղբիւրագիտութիւնն առհասարակ չի կարող ընդունելի համարել մեքենագիր օրինակների հիմամբ վրայ բնագրերի հրատարակումը եւ մեքենագիր վրիպակների առաջադրումը իբրեւ «ուղղումներ» գիտա-բնական տեքստերի վերականգնման աշխատանք- ներում: Այս իսկ պատճառով, Փրոֆ. Ա. Աբրահամեանի աղբիւրներ հրա- տարակելու այս «նորամուծութիւնը» գուրկ է գիտական որեւէ արժէքից²⁵:

Բարեբախտաբար Հ. Ս. Արամեանը 1977 թ. «Բազմավէպ»ի էջերում հրատարակելով Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանի ինչպէս այս նախ- նական Համառոտ տարբերակը (թիւ 1-2), այնպէս էլ Ընդարձակ կոչուածը (թիւ 3-4), հնարաւորութիւն է ընձեռում համեմատելու եւ որպէս խոտանի մերժելու Փրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամեանի հրամցրած գիտական նորմաներին

22 «Բանբեր Հայաստանի արխիւներ», N. 3, 1972, էջ 88, 91:

23 «Պատմա-բանասիրական հանդէս», N. 4, 1974, էջ 188:

24 Տե՛ս Լ. Գ. Խաչերեան եւ Հ. Ն. Խաչատրեան, Դաւիթ Բէկի «Ընտիր պատմութեան» «Նախագաղափար» օրինակի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», N. 1, 1974:

25 Ի դէպ, մեքենագիր օրինակի ձեռքբերումն ու հրատարակումը իրականացուել է բնաւ էլ ոչ ազնիւ մղումներով, որ ակնհայտ է դառնում հետեւեալ փաստերի առաջումից: Այսպէս, Փրոֆ. Աբրահամեանը, «Բանբեր Հայաստանի արխիւներ» խմբագրութեանը յղած «բացատրական» նամակում, որը տպագրուեց 1973 թուականի 1-ին համարում, գրում է. «Բանբեր Հայաստանի արխիւներ» 1972 թ. N. 3-ում մեր հրատարակած «Պատմութիւն Լափանցուց...» բնագրի Սկզբնաղբիւր է մատնացոյց արուած Հայկ. ՍՍՀ Գիտութիւնների ակադեմիայից ստացած մի տետրակ, որը մեքենագրուած է Վենետիկի Մխիթարեանների մատենադարանում պահուող Սեբաստացու ձեռագրից: Յետագայում (sic!), սակայն, պարզուել է, որ ակադեմիայից ստացած մեքենագիր այդ տետրակի իրաւատէրն է հանդիսացել անուանի արձակագիր Ս. Խան- զադեանը: Յաւելի այս թիրիմացութիւնը, անշուշտ, առաջացել է մեր անփութեան հետեւանով» (նոյն տեղում, էջ 286, ընդգծւումը մերն է):

Այս պատճառաբանութիւնները, այնուամենայնիւ, «Բանբեր»ի խմբագրութիւնը ստիպուած է եղել հերքել՝ գրելով. «Սակայն ճշմարտութիւնն այս է... Փրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամեանը, տեղեկա- նալով Ղ. Սեբաստացու ձեռագրի գոյութեան մասին, Փրոֆ. Խ. Բարսեղեանի միջնորդութեամբ վերցնում է այն Օրբելեանից՝ դարձնելով ծանօթագրութիւնը եւ վերադարձնելու նպատակով: Բայց Փրոֆ. Աբրահամեանը ինքնակամ, առանց իրաւատիրոջը տեղեկ պահելու, հրատարակում է ձեռագիրը, անգամ չնշելով, թէ ինչպէ՞ս եւ ո՞ւմ միջոցով է յայտնաբերուել այն: Իսկ նրա մատնանշած Հայկ. ՍՍՀ գիտութիւնների ակադեմիան ոչ մի անուշաբան չունի տուեալ ձեռագրի հետ:

1973 թ. Փետրուարի 21-ին «Բանբեր»-ի խմբագրական կոլեգիան, Փրոֆ. Ա. Գ. Աբրա- համեանի ներկայութեամբ, քննութեան առաւ ընկ. Ս. Խանզադեանի նամակը եւ յանգեց այն եզրակացութեան, որ միանգամայն տեղին է գրողի վրդովմունքը: Փրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամեանը, իրօք որ խախտել է գրական էթիկայի նորմաները («Բանբեր Հայաստանի արխիւներ», 1973, N. 1, էջ 286: Ընդգծւումները իմն են — Լ. Խ.):

անյարիր տեքստը: Դրանում համոզուելու համար բաւարարուենք թէկուզեւ երկու էջի բնագրային սխալների զուգադրումով:

Աբրահամեան	Արամեան
(«Բանբեր Հայաստանի արխիւ- ների», 1972, N 3):	(«Բազմավէպ», 1977, թիւ 1-2)
Հիւսէինին (92)	Հուսէինին (էջ 301)
Գանչու (92)	Գանչու (301)
չունեմք պատմել (92)	չունիմք պատմել (301)
Չի՞ք (92)	Դուզախ գաւառ (301)
Ձայսսոսիկ գամեմայն ոչ ունեմք գրել (92)	Ձայսսոսիկ գամեմեսեան յայսմ վայրի ոչ ունիմք գրել (301)
գիւմբելոցն (92)	գիւմբելոյն (301)
ձեռն արկանեմ (92)	ձեռն արկանեմք (301)
Խ ա փանու (92)	Խափանու (301)
առ միմեանս երթ եւ եկս առնէին, ի միմեանց կասկածէին (92)	երթեւեկս առնել ի միմեանցս կասկա- ծէին (302)
Ջսոյնպիսի (92)	Սոյնպիսի (302)
Մծիխթ (92)	Մցիւթ (302)
Շահնաւու (92)	Շահնաւուգ (302)
ի սոսկականցն (92)	ի սոսկականացն (302)
յանկ էր (92)	անկ էր (302)
տանուտէրանց (92)	տանուտերանց (302)
տուեալ (93)	տուեալ նմա (302)
գամենայն վտանգս, եւ գահն (93)	գամենայն վտանգս եւ գիտովութիւնս, եւ գահն (302)
այսքիկ (93)	այսքիկ (303)
Կեօրկն (93)	Կեօրկի (303)
եւ բերեալ զինչս եւ զստացուածս նոցա երբ (93)	եւ բերեալ զրանս եւ զստացուածս նոցա՝ եկեր (303)
Իչդէփէ (93)	Իչդէփէ (303)

Եւ այսպէս բոլոր էջերում:

Նոյնիսկ թուուցիկ համեմատութեամբ ակնբախ է դառնում այն, որ Փրոֆ. Ա. Գ. Աբրահամեանի տեքստում առատօրէն վիտում են ոչ միայն տեղա- նունների եւ անձանունների աղաւաղումները, այլեւ բնագրային ընթեր- ցումների խեղաթիւրումները, բացթողումները, անգրագիտութիւնները: Եւ որ կարեւորն է՝ եթէ ասուածին աւելացնենք նաեւ այն աղաղակող փաստը, որ բնագիր հանդիսացող ձեռագրի յաջորդական էջերի ընթերցումները մին- չեւ իսկ չեն համապատասխանում Ա. Գ. Աբրահամեանի մեքենագիր էջերի զուգընթացութեանը, ապա պատկերը լրիւ կը լինի: Ահա թէ ինչպիսի՞ աւերա- ծութեան եւ ահաւոր թիրիմացութիւնների կարող է յանգեցնել հիմք-

ձեռագիրը առանց տեսնելու եւ նրա հետ համեմատելու մեքենագիր օրինակի հրատարակումը...: Սակայն տարօրինակն ու միաժամանակ զաւելտականն այն է, որ բնագրագիտութեան մէջ նման «նորամուծութեան» խիզախողն է մեզ կշտամբում խոտելի այս պրակտիկան մեր դատապարտած լինելու առթիւ՝ գրելով. «Դժուար չէ նկատել, որ մեր ընդդիմախօսները կամգնած են աղբիւրագիտական սխալ եւ ժամանակավրէպ տեսակետի վրայ...»²⁶ (sic!):

Իսկ թէ բնագրագիտական ինչ արժէք կարող են ունենալ սխալաշատ եւ աղաւաղուած մեքենագիր օրինակից առաջադրուած «ուղղումները», ինքնին հասկանալի են իւրաքանչիւր հայագետի:

Ինչ վերաբերում է բանասէր Հ. Ս. Արամեանի հրատարակած Համառոտ այս տարբերակին, ապա պիտի ասել, որ նա սոսկ արտատպութիւնը լինելով բուն իսկ ձեռագրի, որը երբեք չի ունեցել այլ ընդօրինակութիւններ, միանգամայն ներշնչում է արժանահաւատութիւն: Բայց մենք ուզում ենք առարկել նրան մի հարցում. սոյն բնագրի բանասիրական բաժնում հեղինակը ուշագրաւ դիտողութիւններ ունի անշուշտ նրա ներքին ծալքերի վերաբերեալ՝ պատումի հէնքի բացայայտման ու մեկնաբանման ուղղութեամբ: Դրանք սոսկ բանասիրական արժէք ներկայացնող կոահումներ ու ենթադրութիւններ են միայն, որոնք, մեր կարծիքով, չպէտք է դրդէին նրան «վիրահատման» ենթարկելու բնագիրը՝ վերածելով այն ըստ իր ճաշակի եւ պատկերացման: Որքան էլ հաւանական վարկածներ առաջ քաշուեն իրենց տրամաբանական համոզականութեամբ այս կամ այն բնագրի ենթադրեալ կառուցուածքի կամ բաժանումների մասին, բնագրագիտական տեսակէտից ոչ ոքի իրաւունք չի տրուում անցեալից մեզ հասած որեւէ ձեռագրական քննարկ, հակառակ նրա հեղինակին, վերածելու ըստ իր հայեցողութեան: Բայց Հ. Ս. Արամեանը, ցաւօք, իր իսկ նախաձեռնութեամբ նախնական Համառոտ այս տարբերակը երկու մասի է բաժանել՝ հետեւեալ ձեւով.

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԶԱՓԱՆՑԻՈՑ

Ա. օրինակ

(Մտնդրն. Ս. Ղազարու, Ձեռագիր թիւ 2685)

Մասն առաջին

(Պատում Ստեփան Ծառումեանին)

«Բազմավէպ», 1977, թ. 1-2, էջ 301:

Մասն երկրորդ

(Պատում Տէր Աւետիք Բախանայի)»

էջ 312:

Երկրորդ փուլը սոյն տարբերակի վերամշակուած եւ առաւել ծաւալուն խմբագրութիւնն է, որը դարձեալ պահուում է Վենետիկի Միթիթարեանների մատենադարանում «620» համարի տակ: Այն համարեա կրկինն է «Նախագաղափար» տարբերակի (ընդամէնը 61 էջ): Աղբիւրագետների կողմից այն բնութագրուում է իբրեւ Ընդարձակ տարբերակ: Թէ՛ Համառոտ տարբերակը եւ թէ՛ Ընդարձակը խիստ գրաբարեան լինելով՝ միեւնոյն լեզուա-ոճական

²⁶ «Պատմա-բանասիրական հանդէս», N. 4, 1974, էջ 187:

առանձնայատկութիւններով են օժտուած՝ յուշելով միեւնոյն հեղինակի, այն է՝ Ղուկաս Սեբաստացու գրչին պատկանելը:

Բնագրագիտական վերլուծութեան ենթարկելով մատենագրական Յուշարձանի նաեւ սոյն տարբերակը, բանասէր Հ. Ե. Փեչիկեանը իրաւամբ նշում է սրա օժտուածութիւնը «այս առաւելութեամբ որ, բացի զէպքերու մանրամասնութենէն, ունի վերջաբան մը՝ ուր կը ձաղկէ անմիաբանութիւնը՝ պատճառ քայքայման եւ կործանման, ինչ որ կը պակսի նախորդ (իմա՝ «Նախագաղափար») - Լ. Խ.՝) ձեռագրին մէջ՝ այն է Հ. Ղուկասի գրածէն, եւ յետոյ կու տայ Դաւիթ Բէկի զօրավարներուն եւ անոնց բանակներուն եւ բանակատ[ե]-ղիններուն անունը, հուսկ Տէր Աւետիս քահանայ զօրավարին վրայ ներբող մը՝ նման Կիլիկեան երգիչներու ողբերգ-գովեստին ի պատիւ ասպետ Լիպարիտի»²⁷: Այստեղ առարկելի է մեր կողմից ընդգծուած տողի ճշգրտութիւնը. ենթատեքստից հետեւում է, որ, ըստ Հ. Ե. Փեչիկեանի, Համառոտի եւ Ընդարձակի հեղինակները տարբեր անձնաւորութիւններ են: Եւ իրօք, բանասիրական իր քննութիւնից նա եզրակացնում է, որ «Միթիթարեան հայրերու գրի առած պատմութիւններն են»²⁸ ամփոփուած Ընդարձակ տարբերակում. ընդորում իր բնագրագիտական բոլոր զուգադրումներն էլ կատարելիս, Փեչիկեանը Ընդարձակ տարբերակը ներկայացնում է որպէս «Միթիթ. Հարց» աշխատութիւն²⁹: Բայց նման պնդումը, պէտք է ասել, խորը մոլորութիւն է: Դա հետեւանք է այն բանի, որ Հ. Ե. Փեչիկեանը բանասիրական իր քննութիւնը կատարելիս քաւարարուել է միայն Վենետիկի Միթիթարեանների մատենադարանում պահուող ընդամէնը երկու ձեռագրերի ուսումնասիրութեամբ, որոնք Ղ. Սեբաստացու ստեղծած բնագրային երկեակ խմբագրութիւններն են: Իր տրամադրութեան տակ չունենալով ձեռագրական բոլոր ընդօրինակութիւնները, Հ. Ե. Փեչիկեանին չի յաջողուել (բնականաբար՝ անհնարին էր միայն այդ պայմաններով) պարզել Դաւիթ Բէկի պատմութեան վերաբերեալ աղբիւրի բնագրային զարգացման ուղեգիծը՝ ստեղծուած խմբագրութիւնների ճշգրտմով, որը մեկնակէտային նշանակութիւն ունի ազատագրական պայքարի պատմութեան կարեւորագոյն այս Սկզբնաղբիւրի հրատարակման համար գիտա-քննական բնագիրը որոշելու տեսակէտից: Ընդորում Հ. Ե. Փեչիկեանը չի կարողացել մինչեւ անգամ Վենետիկի այդ երկու խմբագրութիւնների առնչութիւնը, իրենց քննարկի որոշմամբ, պարզել: Նրա սխալ պատկերացմամբ՝ այդ երկու խմբագրութիւններից միայն Համառոտը Ղուկաս Սեբաստացունն է, իսկ Ընդարձակը՝ Միթիթարեան հայրերի հաւաքական աշխատութեան արգասիք, ինչպէս վերը ցոյց տուեցինք: Ձեռագրական համակողմանի քննութեամբ՝ խմբագրութիւնների ուսումնասիրումը չեն արել նաեւ Հ. Ս. Արամեանը եւ Ա. Գ. Աբրահամեանը, որով խմբագրութիւնների պարզաբանումը մնացել էր խճճուած՝ տեղիք տալով թերթումներին ու մոլորութիւններին՝ լաւագոյն եւ ամենահաւաստի խմբագրութեան գիտա-քննական հրատարակութեան խնդրում: Հարցի լուծումը առաջադրել էինք մենք՝ ինչպէս ձեռագրական բոլոր ընդօրինակութիւնների, այնպէս եւ սղագիր, նաեւ պատմագրական երկերում ու թարգմանաբար ընդգրկումների ամբողջական ու համակողմանի քննութեան հիման վրայ՝ վերոյիշեալ մեր յօդուածում³⁰:

²⁷ «Բազմավէպ», 1938, թիւ 6-9, էջ 174:

²⁸ Անդ, էջ 177:

²⁹ Անդ, էջ 176, 189:

³⁰ Տե՛ս Լ. Գ. Խաչերեան եւ Հ. Ն. Խաչատրեան, «Դաւիթ Բէկի «Ընտիր պատմութեան» «Նախագաղափար» օրինակի մասին» յօդուածը, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», No. 1, 1974 թ.

Սոյն աղբիւրի առնչութեամբ մեր քննախօսութեան մէջ առաջին անգամ պարզութիւն էինք մտցրել խմբագրութիւնների զարգացման ուղեգծում. ընդորում բնագրային անհերքելի ապացոյցներով ու զուգարուումներով ցոյց տալով, որ այն ունեցել է ոչ թէ երկու, այլ երեք տարբեր խմբագրութիւն: Առաջին երկուսը հէնց Դաւիթ Բէկի գլխաւորած ազատագրական շարժումների պատմութիւնը գրառող Ղուկաս Սեբաստացու ստեղծած տեքստերն են՝ Համառօտ եւ Ընդարձակ տարբերակներով, իսկ միայն երրորդը՝ Գուլամիրեանի հրատարակութեան հիմքում ընկած ձեռագիրը եւ միւս բոլոր ընդօրինակութիւնները Վենետիկի Մխիթարեան գիտնականների խմբագրմամբ կազմուածն է, որը հեղինակային նոյն Ընդարձակ տեքստի սուկ լեզու-ոճական վերամշակումն է: Այս հարցերին առաւել հանգամանօրէն կ'անդրադառնանք քիչ յետոյ՝ ձեռագրական ընդօրինակութիւնների առնչութեան հարցը այս երեք խմբագրութիւնների հետ քննելիս:

Մ. Չամչեանը, ինչպէս վերը ցոյց տուցինք, համարեա բառացի բանաբաղումներով վերաշարադրել է Դաւիթբէկեան շարժման պատմութիւնը այս Ընդարձակ տարբերակի հիման վրայ: Իսկ առաջին եւ միակ հրատարակութիւնը այս Ընդարձակ տարբերակի սուկական արտատպութեամբ՝ իրականացրել է Հ. Ս. Արամեանը, հետեւեալ խորագրով.

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՂԱՓԱՆՑԻՈՑ

Բ. օրինակ
(Մտնդրն. Ս. Ղազարու. Ձեռագիր թիւ 620)

ՀԱՄԱՊԱՏՈՒՄ ԲՆԱԳԻՐ

Նմբագրեց
Հ. Ղուկաս Վրդ. Սեբաստացի Ստեփանոսեան»³¹:

Բանասէրը իր ուսումնասիրութեան բաժնում գրում է. «Վերոյիշեալ աղբիւրներէն զատ (իմա՝ Վենետիկի երկու ձեռագրերը — Լ. Խ.) եթէ դեռ կան ուրիշ գրչագիր աղբիւրներ, մեզի յայտնի չեն: Կը մաղթենք որ, ատոնք ալ մէջտեղ գան ու դեռ աւելի լուսաբանեն, իրենց մանրամասնութիւններով, ազգին պատիւ բերող այս հերոսամարտն ու հերոսները»³²:

Սպասելի էր, անշուշտ, որ բանասէրը անդրադառնար այս առթիւ հայագիտական մամուլում բարձրացուած բնագրագիտական բազմաթիւ վիճելի հարցերի քննութեամբ եւ տար, աղբիւրի ընձեռած տուեալների հիման վրայ թէկուզ, այս կամ այն բնագրային ճշգրտման վերաբերեալ հնարաւոր լուծումը, որը կը նպաստէր, բնականաբար, մատենագրական սոյն Յուլարձանի գիտաքննական ամբողջական բնագրի պատրաստման աշխատանքներին: Դրանք լիովին չընդհանրել է իր ուսումնասիրութեան մէջ՝ սահմանափակուելով գերազանցապէս ժամանակաշրջանի պատմական իրադարձութիւնների շարադրանքով: Ոչ էլ օգտագործուած մատենագիտական ցանկում մատնացոյց արել հայագիտական մամուլում արժարծուած բնագրագիտական հարցերի շուրջ

31 «Բազմազէպ», 1977, թ. 3-4, էջ 555-590:

32 «Բազմազէպ», 1972, թ. 2-3, էջ 237:

լոյս տեսած աշխատութիւնները, որ ներելի չէր, անշուշտ, Սկզբնաղբիւրի ուսումնասիրման ամբողջական պատկերացումը ներկայացնելու տեսակէտից:

Երրորդ փուլը Գուլամիրեանի հրատարակութեամբ յայտնի միեւնոյն բնագրի նոր խմբագրութիւնն է՝ առաւել յղկուած, պարզեցուած, դիւրամատչելի գրաբարեան լեզուով: Սա մեր Սկզբնաղբիւրի առաջին հրատարակութիւնն է, իրականացուած՝ դեռեւս 1871 թուականին, Վաղարշապատում: Այն խաղացել է, չնայած հրատարակչի կատարողական համեստ հնարաւորութիւններին, պատմական շատ կարեւոր դեր. այդ երկի հրատարակումը, անտարակոյս, հիմք ծառայեց Բաֆֆու, Ս. Խանգաղեանի, Այվազեանցի յայտնի վէպերի հէնքի կառուցման, ինչպէս եւ համանուն օպերայի մշակման ու «Մխիթար Սպարապետ» մոնումենտալ լայնէկրան հերոսապատում կինոյի: Աւելին, պատմագրական բոլոր ուսումնասիրութիւններում ու դասագրքերում Միւնիքի Դաւիթբէկեան շարժումների պատմութիւնը ներկայացուած է ըստ գրադարանային հազուագիւտ բնագիր դարձած այս երկի:

Չնայած վերոյիշեալին, սոյն հրատարակութիւնը թերի է մի շարք առումներով:

1. Տիտղոսաթերթում, ցաւօք, բացակայում է պատմագրողի անունը: Բնականաբար՝ այս կամ այն բնագրի հեղինակի անունն բացակայութիւնը, մատենագիտական տեսակէտից, լուրջ վրիպում է, քանի որ իւրաքանչիւր բնագրի հրատարակումը ենթադրում է, առաջին հերթին, հեղինակային պատկանելութեան որոշումը իրրեւ պարտադիր պահանջ: Բանն այն է, որ աղբիւրագիտական այս պահանջի բաւարարումը նաեւ գիտականութեան ապահովման առաջին նախադրեալներից է՝ բնագրերի հրատարակման համար:

Նկատենք, սակայն, որ մատենագրական սոյն Յուլարձանի տիտղոսաթերթը մասամբ յիշատակարանային բնոյթ ունի, որում ոչ միայն արտացոլուած է բնագրի վերաբերական բովանդակութիւնը՝ իրադարձութիւնների ժամանակաշրջանի մատնանշումով, այլեւ ակնարկուած են Դաւիթբէկեան շարժումներին մասնակցած անձնաւորութիւնները, ընդորում դրանցից յակնէ անուանէ՝ Ստեփանոս Շահումեանը, որոնք հաղորդել են այդ շարժմանն աղբիւրում բոլոր իրադարձութիւններն ու դրուագները³³: Բայց գրառողի անունը, որն անկասկած եղել է տիտղոսաթերթում, յետագայում ջնջուել է այդ հրատարակութեան համար հիմք ծառայած գրչագրում՝ թողնելով միայն «վարդապետի» հոլովուած անհասցէ բառաձեւը: Ի դէպ, նշենք նաեւ, որ միայն սրանով չի սպառուում բնագրային փոփոխութիւնները հիմք-ձեռագրում, որոնց մասին խօսք կը լինի քիչ յետոյ՝ բնագրագիտական մեր վերլուծութեան ընթացքում:

Դիտել տանք, սակայն, որ չնայած հրատարակչի գործադրած ջանքերին, նրան չի յաջողուել բացայայտել գրառողի անունը: Ա. Գուլամիրեանը բաւարարուել է միայն արդարացի խստութեամբ դատափետելով այդպիսի զանցառումը թոյլ տուողներին՝ նշաւակելով նրանց իբրեւ «անխոհեմ եւ անզգայ մարդիկ». ընդամին՝ անկեղծութեամբ խոստովանելով միաժամանակ, որ իր ճիգերը ապարդիւն են եղել պատմագրական աղբիւրներում պարզելու տմարդիօրէն ջնջուած հեղինակի անունը. «Բայց ցաւում ենք շատ, — գրում է նա, — որ չկարողացանք գտնել այս ազնիւ Պատմագրութեան բուն հեղինակը, պատմաւ անխոհեմ եւ անզգայ մարդիկ անհետացրել են այս ազնիւ

33 Տե՛ս «Դաւիթ Բէկ» աշխատութիւնը:

հեղինակ վարդապետի անունը, ջնջելով նորա անունը եւ տոհմանունը՝ մի-միայն վարդապետ բառը թողլով, ինչպէս մենք եւս թողուցինք ահա, որի հա-մար շատ տեղեր եւ պատմագրութիւններ փնտոյնով չկարողացանք եւ ոչ մի տեղ գտնէ ծագութիւն ինչ գտնել»³⁴:

Աղբիւրագիտական այս կարեւոր հարցի լուսաբանումը հայագիտութեան մէջ առաջինը տուել է բազմապատակ Ղ. Ալիշանը, որի մասին նշեցինք վերը³⁵: Բնագրային այս Յուշարձանի հեղինակային պատկանելութիւնը, վերագրմամբ Ղուկաս Ստեփանեան Սեբաստացուն՝ ապացուցւում է նաեւ առաւել ծանրակշիռ մի փաստով, որ առաջ է բերել Հ. Ե. Փեչիկեանը վերո-յիշեալ իր յօդուածում, որով բոլոր տեսակի տարակուսանքները իսպառ փա-րատուում են: Նա յայտնում է, որ Մխիթարեան այս գիտնականը մինչեւ 1752 թուականը³⁶ հեղինակել է մի աշխատութիւն եւս՝ հետեւեալ վերնագրով. «Համառօտ պատմութիւն թագաւորացն Հայոց, եւ աշխարհագրութիւն Հա-յաստանի եւ աշխարհագրական բառարան Հ. Ղուկաս Վ. Սեբաստացի», որը ձեռագիր վիճակում է վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանում: Այս աշխատասիրութեան մէջ վերարտադրելուց յետոյ Դաւիթբէկեան շարժման առանձին ղրուագները եւ նրանում մասնակցութիւն ունեցած զօրավարների անունները, մանրամասնութիւնների համար յղում է ընթերցողին իր իսկ հեղինակած «Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէգին» աշխատութեանը, որում հանգամանօրէն շարադրուած են իրադարձութիւնները. «...Եւ թէ որպէ՛ս եմուտ (Դաւիթ Բէգն — Լ. Խ.) ի Ռաբան, եւ թէ ի գալ նորա որպէ՛ս ժողովե-ցան առ նա բնակիչքն Ռաբանու եւ գո՛րքան մարտս պատերազմաց ետուն ընդ-դէմ Պարսից եւ Օսմանցուց եւ գո՛րքան յաղթութիւնս արարին՝ տե՛սցես ի Համառօտ պատմութեան գոր գրեցաք»³⁷:

2. Գուլամիրեանի հրատարակութիւնը, տպագրուած լինելով միայն մէկ ձեռագրի հիման վրայ, ունի մի շարք սխալագրութիւններ, աղաւաղումներ եւ բացթողումներ. ընդամին հիմք ծառայած ձեռագիրն էլ այնպիսին է, որի գրիչը, դաւանաբանական նկրտումներից ելնելով, ջնջել է ոչ միայն գրառողի անունը, այլեւ վերաձեւութեան է ենթարկել բնագիրը, մասամբ եւ աղաւա-

34 Տե՛ս «Դաւիթ Բէգ», հրատ. Ա. Գուլամիրեանի, էջ 301:

35 Վ. Ալիշան, «Միտական», էջ 301:

Ի դէպ, Հ. Ե. Փեչիկեանը ճիշդ չէ իր այն ենթադրութեան մէջ, որ Ղ. Ալիշանը այս բնագրի հեղինակի անունը բացայայտելիս, իբր, չի հիմնուել վենետիկեան վերոյիշեալ ձեռագրի տիտղոսային վերնագրի հաւաստման վրայ, եւ որ առհասարակ Ղ. Ալիշանին ծանօթ չի եղել այդ ձեռագիրը: Այս առթիւ նա գրում է. «Հ. Ալիշան որքան որ Դաւիթ Բէկի պատմութեան հե-ղինակ Հ. Ղուկասը կը համարի, սակայն իրականին մէջ իմք անծանօթ կը թուի Հ. Ղուկասի ձեռագրի, որովհետեւ եթէ տեսած ըլլար մակագիրը Հ. Ղուկասի անունով՝ իբր նորութիւն պիտի չյայտարարէր» (տե՛ս նշուած յօդուածը, «Բազմավէպ», 1938, թ. 6-9, էջ 177, ընդգծումը իմ է - Լ. Խ.): Իբրեւ անառարկելի փաստ յօդուած այն իրողութեան, որ Ալիշանը իր հաւաստման մէջ յենում է վենետիկի մատենադարանի հէնց Փեչիկեանի յիշատակած ձեռագրի վրայ, վկայա-կողում ենք Ղ. Ալիշանի իսկ ծանօթագրութիւնը նոյն «Միտական» աշխատութեան մէջ: «Լիշիկ» կամ «Լեշիկ» գետակի անունը ճշգրտելիս, Ալիշանը համեմատութիւն է անցկացնում ինչպէս Ա. Գուլամիրեանի հրատարակածի, այնպէս եւ վենետիկում պահուող վերոյիշեալ ձեռագրի հետ՝ ծանօթագրելով. «Ի տպագրեալ Պատմութեան պակասէ անուն գետակին, այլ գտանի ի բնագրիմ որ կայ ի մերում գրատան» (էջ 300, ծանօթ. 1): Ինչպէս նման պարագաներում ասում են՝ մեկնաբանութիւնները աւելորդ են...

36 Հ. Ե. Փեչիկեան, նշուած յօդուածը, «Բազմավէպ», 1938:

37 Անդ, էջ 175: Տե՛ս նաեւ Հ. Ս. ձեմեմեան, «Բազմավէպ», 1972, թ. 4, «Հ. Ղուկաս Սեբաստացի (1709-1752), հեղինակ Դաւիթ Բէկի պատմութեան» յօդուածը:

ղել:

Դիցուք՝ Դաւիթբէկեան շարժումների սկզբնաւորումը ժամանակա-գրային առումով նկարագրելիս, Գուլամիրեանի հրատարակութիւնը հարիւր տարով վրիպում է թոյլ տուել, որ մենք վերականգնեցինք ձեռագրական տարընթերցումների օգնութեամբ «Յամին հազարերորդի եօթանասներորդի առաջներորդի Հայկազեանս թուականի, յորժամ լուան բնակիչք Եօթնաբերդ գաւառին Ռաբանու զասպատակն...» (Գուլ., էջ 2-3), փխ. «Յամին հազար-երորդի հարիւրերորդի եօթանասներորդի առաջներորդի Հայկազեանս թուականի, յորժամ...»:

Բերենք նմուշներ նաեւ բառական աւելորդութիւններից, բացթողում-ներից ու սխալ բառաձեւերից. «Եւ եկին դարան մտին նոցա անդ» (Գուլ. էջ 17), փխ. «Եւ եկին դարան մտին անդ», «...Ապա ի գուր տարապարտուց եկին եւ զմեզ պաշարել» (Գուլ. էջ 36), փխ. «...եւ զմեզ պաշարեցին»: «...Հրա-մայեաց Մխիթար զօրավարացն՝ յետս գալ ի պատերազմէն» (Գուլ. էջ 40), փխ. «...յետս կալ ի պատերազմէն», կամ՝ «Եւ զայն լսէր Դաւիթ, ի տրտմու-թիւն բարկութեան բրդէր ի վերայ Մխիթարայ» (անդ), փխ. «Եւ իբրեւ զայն լսէր Դաւիթ...» եւ այլն, եւ այլն:

Բայց առաւել ակնբախ վրիպումներ են Գուլամիրեանի հրատարակու-թիւնում բնագրային առանձին նախադասութիւնների ու բառակապակցու-թիւնների բացթողումները, որ վերականգնեցինք մեր ձեռագրական տարըն-թերցումների օգնութեամբ:

Դիցուք՝ Գուլամիրեանի էջ 20-ի 17-րդ պարբերոյթը իր ընթերցմամբ թերի է. համեմատի՛ր.

փոխանակ՝

ա) «Հրաման տայր նաեւ Պա-պայ զօրապետին երթալ ի Լեւազու ձորն, եւ եթէ գտանիցէ ան-դէն մնացեալ չէն ինչ թուրքաց, կոտորեսցէ, զի սակաւ ոմանք մնացեալ էին. եւ նոքա եւս փա-խուցեալ, անկան ի յՕրդուվար»:

«Հրաման տայր նաեւ Պապայ զօրապետին երթալ ի Լեւազու ձորն, եւ եթէ գտանիցէ անդէն մնացեալ չէն ինչ թուրքաց՝ կո-տորեսցէ: Եւ ըստ հրամանի նորա ել գնաց Պապ հազար հինգ հարիւր արամբ ի Լեւազու ձորն, եւ զոչ ոք եգիտ ի թուրքաց. զի սակաւ ոմանք մնացեալք էին, եւ նոքա եւս փախուցեալ անկան ի յՕրդուվար»:

Թերի է նաեւ Գուլամիրեանի էջ 55-ի 29-րդ պարբերոյթը. համեմատի՛ր.

բ) «Յայնժամ Մխիթար սպա-րապետն, եւ Տէր Աւետիսն, եւ որք ընդ նոսա էին, սուսերա-մերկք լինէին, ի մէջ բերդին յարձակէին. զհարկահանսն օս-մանցուց՝ անդանօր սատակէին, եւ զայլս շտապ տազնապաւ առաջի տանէին...»:

«Յայնժամ Մխիթար Սպարա-պետն եւ Տէր Աւետիսն, եւ որք ընդ նոսա էին, սուսերամերկք լինէին, ի մէջ բերդին յարձակէին զհարկահանսն օսմանցուց սատակէին. ապա որում եւ պա-տահէին գորացն օսմանցուց՝ անդանօր սատակէին եւ զայլս շտապ տազնապաւ առաջին տա-նէին...»

Առանձին դէպքերում, հիմք-ձեռագրի անընթեռնելիութեան կամ մաշուածութեան պատճառով, Գուլամիրեանի հրատարակութիւնում բազմակէտերով են նշուած բացթողումները, երբեմն առկախ եւ կիսատ նախադասութիւնների տպաւորութիւն թողնելով. դրանց ընթերցումները եւս վերականգնել ենք:

3. Գուլամիրեանի հրատարակութեան Առաջաբանը անձնական մտորումների բնոյթ կրելով ազգի վիճակի մասին, խայտաբղէտ հարցերի քննութեամբ հեռու է հրատարակած իր բնագրի պատմագիտական ու բանասիրական խնդիրների լուսարանումից, որոնք թերեւս կ'օգնէին այդ Սկզբնաղբիւրի ըստ ամենայնի արժէքաւորմանն ու բնագրային ճշգրտումների մեկնաբանմանը:

4. Իբրեւ յաւելուած ներկայացուած նիւթերը ոչ մի աղերսակցութիւն չունեն Դաւիթբէկեան շարժումների հետ, որոնք, հարկ է խոստովանել, մեծ մասամբ նաեւ Գուլամիրեանի նկատառումներն են երիտասարդութեան խնդիրների, դպրոցների դերի, ազգի ներկայ վիճակի եւ ապագայ հեռանկարների, կրօնի ու նրա նկրտումների ջատագովման եւ առհասարակ ամէն ինչի մասին՝ շատ անգամ զգացմունքային զեղումներով յորդուն, որոնք միայն մեղմ փախտ են առթում այժմ:

Նկատենք, որ ակադ. Մ. Բրոսսէն Գուլամիրեանի առաջադրած տեքստի հիման վրայ է, որ կատարում է Դաւիթ Բէկի պատմութեան թարգմանութիւնը Ֆրանսերէն լեզուով³³, ընդամէնը 5 տարի յետոյ:

Ընթերցողին ներկայացուող սոյն գիտա-քննական բնագիրը եւս պատրաստուած է Գուլամիրեանի հրատարակութեան հիմքում ընկած խմբագրութեամբ ձեռագրակամ բոլոր ընդօրինակութիւնների համադրակամ մերձուլմամբ, որոնք առաջին անգամ են ընդգրկուում բնագրային ընթերցման մէջ:

**ԵՐԵՔ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԲՆԱԳՐԱՅԻՆ ԱՌՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ՝
ՆՐԱՆՑ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳՐՄԱՍԲ**

Այն հարցադրման ճշդութիւնը, որ Ղուկաս Սեբաստացին ստեղծել է բնագրային երկու տարբերակներ, մէկը՝ նախնական ու համառօտ, նօթագրային բնոյթի, միւսը՝ ընդարձակ, վերամշակուած ու ամբողջական, որը ծաւալային ու փաստական նոյն ընդգրկումն ունի, ինչ երրորդ տարբերակը, - կասկածից վեր է: Դրանում համոզուելու համար բաւական է զուգադրական համեմատութիւններով առնչութիւնների մէջ դնել երեք տարբերակներն էլ, որպէսզի ակնբերել դառնայ այն ստոյգ իրողութիւնը, որ լեզուա-ոճական առանձնայատկութիւնների ընդհանրութեան տեսակէտից A տարբերակը առաւել մերձ ու հարազատ է B տարբերակին քան C տարբերակին, ըստորում վերջինս առանձնանում է առաջին երկուսից էլ հաւասարապէս: Բաւարարուենք միայն մի երկու փաստի առադրմամբ.

38 M. Brosset, Collection d'historiens Arméniens, Saint-Petersbourg, 1876.

**A տարբերակը
(կամ՝ Համառօտը)**

1. «...եւ զգիւղորէսն Գանջու եւ Շամախու ասպատակեալ աւար առին, որք եւ զԱգուլեցիսն ի Մասաբէկեան տոհմէ զիշխանն Շամախու սպանին, եւ զամենայն զօրաւոր դիմակեացսն սատակեցին, եւ զժողովուրդս երկրին եւ զկանայս եւ զմանկունս գերի վարեցին: Յորոց մի ըստ միոջէ այժմ յայսմիկ վայրի չունիմք պատմել»:

(«Բազմավէպ», 1977, Թ. 1-2, էջ 301):

2. «Եւ կամ թէ զիարդ զայսչափ չարիս տեսեալ Հայոց Դուզախ գաւառի. ընդդէմ ելին նոցա ի բաց վանել, գունդ կազմեցին, զգէն զգեցան, պատրաստեցան ի պատերազմ, ճակատեցան առ թարթար գետովն՝ ընդդէմ ամենայն յարձակելոցն յասպատակութիւն երկրին իւրեանց»:

(«Բազմավէպ», 1977, Թ. 1-2, էջ 301):

Ընդգծուած բառերից, բառակապակցութիւններից ու նախադասութիւններից ակնբախ հետեւում է, որ A եւ B տարբերակները լեզուա-ոճական առանձնայատկութիւններով առաւել մերձ են ու հարազատ իրար, քան այդ երկուսը՝ C տարբերակին: Բնագրային համեմատութիւնների այս լոյսի տակ գիտական վաւերական արժէք չի ներկայացնում հայագիտութեան մէջ յայտնուած այն կարծիքը, որ «Մխիթարեան Բ. ձեռագիրը... որքան կը խոտորէր իր մանրամասնութեամբ եւ նորանոր պարագաներով Ա. ձեռագրէն՝ իր ամբողջութեամբ, սակայն, մէն մի պարբերութեամբ եւ ընդհանրապէս

**B տարբերակը
(կամ՝ Ընդարձակը)**

«...եւ զգիւղորէսն Գանջու եւ Շամախու ասպատակեալ աւար առին, եւ զԱգուլեցիսն ի Մուսապեկեան տոհմէ զիշխանն Շամախու սպանին, եւ զամենայն զօրաւոր դիմակեացսն սատակեցին, եւ ժողովուրդս երկրին եւ զկանայս եւ զմանկունս գերի վարեցին, զորոց չունիմք յայսմ վայրի մի ըստ միոջէ պատմել»:

(«Բազմավէպ», 1977, Թ. 3-4, էջ 555):

«Եւ կամ թէ զիարդ զայսչափ չարիս տեսեալ Հայոց բնակչացն Գուզարացոց եւ Ուտացոց ընդդէմ ելին նոցա ի բաց վանել, գունդ կազմեցին, զէն զգեցան, պատրաստեցան ի պատերազմ, ճակատ կազմեցին առ թարթար գետովն, ընդդէմ ամենայն յարձակելոցն յասպատակութիւն երկրին իւրեանց»:

(«Բազմավէպ», 1977, Թ. 3-4, էջ 555):

**C տարբերակը
(կամ՝
Գուլամիրեանի հրտ.)**

«...եւ զգիւղորէսն Գանջու եւ Շամախու ասպատակեալ աւար հարկանէին, եւ զԱգուլեցիսն Մուսաբէկեան տոհմէ զիշխանն Շամախու, ի մահ մտանէին, եւ զամենայն զօրաւոր դիմակեացսն առ հասարակ սատակէին, եւ զժողովուրդս երկրին զկանայս, զմանկունս ի գերութիւն վարէին, զորոց մի ըստ միոջէ յայսմ վայրի չունիմք պատմել» (էջ 1-2):

«Եւ կամ թէ զիարդ զայսչափ չարիս տեսեալ Հայոց բնակչացն Գուզարացոց, եւ որք չուրջ էին բնակիչք Հայոց, զինու զարդու յօրինեցան, ի մարտ պատրաստեցան միահամուռ ճակատեալք առ թարթար գետովն ընդդէմ ամենայն արձակելոցն եւ յասպատակութիւն երկրի իւրեանց» (էջ 2):

բառաորտ կը զուգընթացայ Գուլամիրեանի հետ»³⁹: Մինչդեռ, իրականում, լեզուա-ոճական առանձնայատկութիւններով իրար հետ նոյնական են վենետիկեան A եւ B ձեռագրերը, ինչպէս հաւաստիօրէն ցոյց են տալիս բնագրային վերոյբերեալ ընդհանրութիւնները, իսկ Գուլամիրեանի հրատարակութիւնը առանձնանում ու տարբերում է այդ երկուսից էլ: Նկատենք, որ բնագրային մերձութիւնը նշուած բնոյթի տեքստային երեք տարբերակներում որոշելու համար վճռական նշանակութիւն ունի ոչ թէ ծաւալային յարաբերութիւնը, որի վրայ յենում է Հ. Ե. Փեչիկեանը, այլ՝ բացառապէս նրանց լեզուա-ոճական համապատասխանութիւնը, քանի որ ծաւալային տեսակէտից B եւ C տարբերակները հիմնականում նոյնական են. միակ յաւելումը, որ ունի C տարբերակը, բնագրի վերջում՝ զօրապետների թուարկումից առաջ եղած 5-8 տողանոց ընթերցումն է. համեմատի՛ր.

B տարբերակ

«Այլ գտան անօրէնք ի մէջ ժողովրդեանն, որք ախտացեալ իսկ էին այսու ժանտ ախտիւս անմիաբանութեան, ուստի իշխեցին սպանանել զառաջնորդն իւրեանց, եւ մերժել ի հասարակութենէ իւրեանց զողորմութիւնն Աստուծոյ»:

(«Բազմավէպ», 1977, թ. 3-4, էջ 585):

C տարբերակ

«Այլ գտան անօրէնք ի մէջ ժողովրդեանն, որք ախտացեալ իսկ էին այսու ժանտ ախտիւս անմիաբանութեան, վասն որոյ անօրէն խորհրդովք ընդունայն սնտոի պատնառամօք իշխեցին սպանանել զառաջնորդն իւրեանց եւ մերժել զպարգեւս եւ զողորմութիւնս Աստուծոյ ի հասարակութենէ իւրեանց, եւ եղին կամաւ ստրուկք օտարաց որպէս եւ յառաջն, որք միմչեւ ցայժմ մնային ի իշխանութեան իւրեանց, եթէ սակաւ ինչ եւս ժամանակ ժուժկայեալք էին, միմչեւ անցանիցէր բռնութիւնն օսմանցուց, մանաւանդ զի Աստուած օգնական էր նոցա յամենայն պատերազմունս, եւ զի ոչ պակասէին նոցա անառիկ եւ ամուր տեղիք» (էջ 93-95):

Փեչիկեանի այն յայտարարութիւնը, որ B տարբերակը «Միսիթարեան հայրերի» կողմից հաւաքական գրառման արգասիք է՝ բնագրագիտական տուեալներով չի ապացուցւում եւ, հարկ է ասել, որ առհասարակ անհնար էլ է ապացուցել: Անվիճելի իրողութիւնն այն է, սակայն, որ իրականում առկայ է միայն մէկ գրառող՝ յամօին Ղուկաս Սեբաստացու, որն ստեղծել է երկու տեքստ Դաւիթ Բէկի գլխաւորած Միւնիքի ազատագրական շարժումների պատմութիւնն ընդգրկող՝ Համառօտ եւ Ընդարձակ տարբերակներով. իսկ C տարբերակը ոչ թէ այդ շարժումների պատմութեան նոր գրառում է, ինչպէս կարծում է Փեչիկեանը, եւ վերջինիս պարզապէս կրկնում է Փրոֆ. Աբրահամեանը, այլ Ընդարձակի վերջնական խմբագրումն է Միսիթարեան

³⁹ «Բազմավէպ», 1938, թ. 6-9, էջ 179:

գիտնականների կողմից՝ նախատեսած լինելով այն հրատարակութեան պատրաստելու համար: Ընդորում՝ առկայ բոլոր ձեռագրական ընդօրինակութիւնները բխում են հէնց այս C տարբերակից: Նշանակում է՝ Գուլամիրեանը խելամիտ է գտնուել հրատարակութեան համար հիմք ընդունելով հէնց C տարբերակի ընդօրինակութիւններից մէկը:

Բացի վերը նշուածից, C տարբերակի առանձնակի՝ լեզուա-ոճական մշակմամբ աւարտուն, հրատարակութեան համար խմբագրուած լինելու ոչ պակաս արհամարհելի ցուցանիշներից է նաեւ բնագրական ձեւաւորումը: Այսպէս, եթէ A տարբերակն ունի միայն մէկ ընդհանուր վերնագիր՝ «Թէ որպէս ի վտարել թագաւորութեանն պարսից հայքն Պափանու ի կոիւ ելին» խորագրով, իսկ B տարբերակը անմիջապէս սկսւում է «Գլուխ առաջին»-ով, ընդամին բնորոշուելով՝ «Թէ որպէ՞ս եւ վասն է՞ր եղեւ մուտն Դաւիթ Բէկին ի Ղափան. եւ թէ զիա՞րդ ելին միաբան ընդ նա բնակիչք գաւառին եւ ընդդէմ դարձան Թուրքաց» վերնագրով, ապա C տարբերակը օժտուած է ե՛ւ ընդհանուր վերնագրով, ե՛ւ երեք գլուխների բաժանմամբ ու առանձին հատուածի առանձնացմամբ, որոնք համապատասխանաբար բացայայտող խորագրեր ունեն:

Աւելին. եթէ A եւ B տարբերակներում պարբերոյթները միապաղաղ յարակցութեամբ իրար են յաջորդում՝ դժուարացնելով ընթերցումը, ապա C տարբերակը սահմանազատուած է առաջին երկուսից պարբերոյթների համարակալմամբ ու ամէն անգամ նոր տողերի սկզբնաւորմամբ, որոնք հեշտացնում են, բնականաբար, ընկալումն ու ընթերցումը:

Ոչ պակաս յատկանշական է եւ այն, որ A եւ B տարբերակները, ունենալով թերի տիտղոսաթերթ, չեն պահպանել մատենագիտական կարեւորագոյն տուեալներ, որոնք լոյս սփռէին Սկզբնաղբիւրի ստեղծման հանգամանքների ու արժանահաւատութեան վրայ: Մինչդեռ C տարբերակը օժտուած է ծաւալուն տիտղոսաթերթով, որում արտացոլուած են ոչ միայն պատմագրութեան նշանակալից բնորոշող բովանդակութիւնը, այլեւ Միւնիքի շարժումների մասնակցած ակաւաւոր գործիչների անունները, որոնք առաջին դէմքով եւ ակամատեսի հաւաստմամբ յուշապատմել ու թելադրել են այն⁴⁰, ինչպէս եւ առկայ է նրանում գրառողի անունը:

Հետեւաբար՝ բնագրագիտական միակ վաւերական եզրակացութիւնը կը լինէր այն, որ C տարբերակը չի բխում ո՛չ B, ո՛չ էլ, առաւել եւս՝ A տարբերակներից. այն, ըստ էութեան, բնագրային առանձին տարբերակ է: Նշանակում է՝ վերը մեր յիշատակած եւ ուրիշ առանձնայատկութիւնների հաշուառման դէպքում անշուշտ անյարիր պնդում պիտի համարել Հ. Ե. Փեչիկեանի այն ենթադրութիւնը, որ, իբր, «կասկած չի մնար որ Գուլամիրեանի ձեռագիրը Միսիթարեան Բ. ձեռագրին մէկ օրինակն է...»⁴¹: Այս թիւր կարծիքը

⁴⁰ Հէնց այս հանգամանքի շնորհիւ էլ ընդգծւում է սոյն Սկզբնաղբիւրի արժանահաւատութիւնը: Ուստի դրա այս բարեմասնութիւնը կասկածի տակ առնելը պարզապէս կանխակալ միտում է, որի հետ համաձայնել չի կարելի: Այս առնչութեամբ ակադ. Ալ. Յովհաննիսեանը գրում է. «Հազիւ թէ հարկ լինէր կեղծելու Ղափանի «տանուտէրերի» կնիքներն ու ստորագրութիւնները, եթէ, իբր, սրամբ լինէին եղած Դաւիթ Բէկի Ղափան ժամանան նախաձեռնողները: Փաստօրէն այլ էին Դաւիթ Բէկին Ղափան բերող հանգամանքները» («Դաւիթ Բէկի գլխաւորած Ղափանի ապստամբութիւնը», «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1970, N. 1, էջ 98): Եւ կամ՝ «կարծում ենք, որ այս հանգամանքները հարցականի տակ են դնում Սո. Շահումեանի նախաձեռնութիւնը. բոլոր պարագաներում հազիւ թէ Շահումեանի նախաձեռնութիւնը կարող էր վճռական նշանակութիւն ունեցած լինել Դաւիթ Բէկի նշանակման խնդրում» (անդ, էջ 101, բոլոր ընդգծումներն իմն են — Լ. Ս.):

⁴¹ «Բազմավէպ», 1938, թ. 6-9, էջ 179:

որդեզրել են նոյնութեամբ նաեւ Հ. Ս. Արամեանն⁴² ու Փրոֆ. Ա. Աբրահամեանը⁴³:

Հարկ է նշել, որ բնագրի զարգացման այս երեք տարբերակների ճշգրտմանը ունի բնագրագիտական սկզբունքային նշանակություն՝ տեքստային ճշգրտմանը ու վերականգնումների համար: Այդ իսկ պատճառով՝ բնագրային փաստերի քննութեան լոյսի տակ անհրաժեշտ ենք համարում Հ. Ե. Փեչիկեանի նաեւ այն պնդումը, որ իբր Հ. Ղուկաս Սեբաստացու գրչին պատկանում է միայն A տարբերակը (Համառոտ նոթագրութիւնը), իսկ B տարբերակը որպէս թէ Վենետիկի Մխիթարեան հայրերի հաւաքական աշխատանքի արդիւնք է, ընդորոշում C տարբերակն էլ՝ հէնց Մխիթարեան հայրերի «ստեղծած» բնագրի սոսկական արտատպութիւնը...: Ըստ այդմ էլ նա իր բանասիրական համեմատութիւնները կատարում է, մի կողմից՝ Հ. Ղուկաս Սեբաստացու «հեղինակային» Համառոտ նոթագրութեան, միւս կողմից՝ «Մխիթարեան հարց» ձեռագրի (իմա՝ Ընդարձակ կոչուած տարբերակի) եւ Մ. Չամչեանի աշխատութեան համապատասխան պատմի, կամ էլ Գուլամիրեանի հրատարակութեան հետ⁴⁴:

Արձանագրենք, սակայն, որ Հ. Ե. Փեչիկեանը իր այս սխալ ենթադրութիւնը հիմնել է խախտւոյ կողմից վրայ: Այսպէս, 1791 թուականին վաստակաշատ հայագէտ Մ. Աւագրեանը Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանի ձեռագրերը ցանկագրելիս, Դաւիթ Բէկի շարժման Ընդարձակ պատմութիւնն ընդգրկող ձեռագիրը (իմա՝ B տարբերակը), լինելով անվերնագիր, մատենանում ներկայացրել է հետեւեալ ընդհանուր՝ անորոշ ձեւակերպմամբ, հեղինակի ստոյգ անունն անտեսելով. «Ղափանցոց պատմութիւն, ուր գրին գործք Դաւիթ պէկին եւ գործակցաց նորա՝ Մխիթար զօրավարի եւ Տէր Աւետի եւն. գրեալ ի ՄԵՐԱՅՈՑ՝ պոեալ ի բերանոյ նոյն Տէր ԱԻԵՏԻ ԵՒ ԱՅԼՈՑ»⁴⁵: Բնականաբար՝ Սկզբնաղբիւրի հեղինակումից 46 տարի յետոյ պատահական՝ իմիջիայլոց արուած նման գրութիւնը լուրջ փաստարկման հիմք կամ նախադրեալ լինել չի կարող. Աւագրեանը պարզապէս մօտաւոր՝ ընդհանուր կարգով է նշել Սկզբնաղբիւրը պարփակող ձեռագրի իր յօրինած վերնագիրը առանձին գործածութեան համար նախատեսուող ձեռագրամատենանում՝ ելնելով սոսկ նրա բովանդակութիւնից. հետեւաբար դա հրատարակութեան համար նախատեսուած շարադրանք չէր, որի դէպքում, բնականաբար, արժանահաւատութիւնը առաւել ակնբախ կարող էր լինել. նախ՝ «ինքնահար» վերնագիր լինելը երեւում է նրանից, որ Սկզբնաղբիւրը, իրականում, ոչ թէ առհասարակ «Ղափանցոց պատմութիւն» է, այլ «Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէկին եւ պատերազմաց հայոց Նափանու», որպիսի վերնագիրն ունի ղեռնու 1759 թուականին արտագրուած գրչագիրը⁴⁶, որի հետեւողութեամբ՝ եւ միւս ձեռագրերը: Երկրորդ՝ բնագրի ստոյգ վերնագրում յիշուած է, իբրեւ գլխաւոր պատմող ու թելադրող Ստեփանոս Շահումեանը եւ ո՛չ թէ Աւետիս քահանան, որի անունը հրատարակութեան համար նախատեսուած բնագրի վերնագրում նոյնիսկ չի էլ յիշատակուած: Իսկ Ստեփանոս Շահումեանը, ինչպէս յայտնի է, նաեւ այն կենտրոնական դէմքն էր,

որը նախաձեռնել էր տանուտէրի սուտ վկայագրութեամբ Դաւիթ Բէկի եւ նրա զինականների հրաւիրումը երկրի ազատագրման համար: Եւ յետոյ, երրորդ՝ Մ. Աւագրեանի նշած «ի Մերայոց» բառաձեւը չի կարելի ուղղակի իմաստով հասկանալ, ինչպէս Հ. Ե. Փեչիկեանն է ընկալել, քանի որ Մ. Աւագրեանը պարզապէս ուղեցել է ասել, որ այդ Սկզբնաղբիւրը «մերոնցից» է գրուել, այսինքն՝ Հ. Ղուկաս Սեբաստացին, լինելով Մխիթարեաններից մէկը, բնականաբար համարում է «ի մերայոց»: Ներկայ դէպքում Մ. Աւագրեանը պարզապէս նեղութիւն չի կրել ստուգապէս նշելու հեղինակի անունը, այլ բաւարարուել է ընդհանուր ակնարկով: Հետեւաբար բոլորովին անապացոյց է Հ. Ե. Փեչիկեանի եզրակացութիւնը՝ գրելով. «Մերայոց» (այսինքն բառաձեւը բացառական հոլովով է՝ «ի մերայոց» — Լ. Խ.) յոգնակի ձեւը հաւանորէն խմբագրութիւն մը կ'ենթադրէ, այսինքն քանի մը հոգւոյ գրածները ամփոփած եւ ձուլած, որոնց մէջ անշուշտ հիմ եղած է Հ. Ղուկասի համառոտ գրութիւնը⁴⁷: Մինչդեռ, բացի վերն արած մեր ընդհանուր կարգի առարկութիւնից, բնագրային երեք տարբերակների խորաքննիչ ուսումնասիրումը բացառում է այս Սկզբնաղբիւրի հաւաքական պատմագրման նուազագոյն հնարաւորութիւնն անգամ: Քիչ յետոյ Հ. Ե. Փեչիկեանը արդէն C Ընդարձակ բնագիրը անվերապահօրէն վերագրում է Մխիթարեան հայրերին. «Մեր ցարդ ըսածներէն բնական է պիտի հետեւի, յարում է նա, — թէ Մխիթարեան Հայրերու գրի առած պատմութիւններն են որ...»⁴⁸: Նման յայտարարութիւնները, ցաւօք, բնագրային առանձնաշատութիւններից չեն բխում, ուստի անձնապաստան հետեւութիւնների արդիւնք են միայն: Անվիճելի իրողութիւնն այն է, որ բնութեամբ մէջ առկայ է միայն մէկ հեղինակ՝ յամձին Հ. Ղուկաս Ստեփանեան Սեբաստացու, որը ստեղծել է երկու տեքստ Դաւիթբէկեան շարժումների պատմութիւնն ընդգրկող՝ Համառոտ եւ Ընդարձակ տարբերակներով, իսկ Ընդարձակը իր երկու շատ մասնակի լեզուա-ոճական առանձնաշատութիւններով օժտուած տեքստերով ո՛չ թէ տարբեր հեղինակներ է ենթադրում, այլ՝ միեւնոյն հեղինակի բացարձակապէս նոյն աշխատութիւնը՝ մէկի վերջնական խմբագրումով: Վերջին հանգամանքի առնչութեամբ զուգահեռ ենք բնագրային մի քանի փաստեր միայն, ընդորոշում ցուցադրելով միայն այն ընթերցումները, որոնք իրենցից լեզուա-ոճական տարբերութիւններ կամ չեղումներ են ներկայացնում:

B տարբերակ

(կամ՝ Վենետիկեան Ընդարձակ տեքստը)

«...այլ միայն զխմբելոյն Հայոց յԾօթնաբերդեան գաւառին Նափանու եղելոցն ձեռն արկանմբ պատմել» (Քաղմավէպ», 1977, Թ. 314, էջ 556):

«...յորժամ լուան բնակիչք Ծօթ-

C տարբերակ

(կամ՝ Գուլամիրեան հրատարակութեանը համընկնող մեր պատրաստած քննական տեքստը)

«...այլ միայն զխմբելոյն Հայոց ի յԾօթնաբերդ գաւառին Ղափանու եղելոցն ձեռնարկեմք պատմել» (էջ 1):

«...յորժամ լուան բնակիչք Ծօթ-

42 «Քաղմավէպ», 1972, Թ. 2-3, էջ 258:
43 «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1972, N. 1, էջ 209 եւ այլուր:
44 «Քաղմավէպ», 1938, Թ. 6-9, էջ 176-182:
45 Անդ, էջ 176:
46 Տե՛ս Մաշտոցի անուն Մատենադարան, ձեռ. 4598, Թ. 1ա:

47 «Քաղմավէպ», 1938, Թ. 6-9, էջ 176, ընդգծումն իմն է - Լ. Խ.:
48 Անդ, էջ 177, ընդգծումը իմն է - Լ. Խ.:

նարբերեալն գաւառի թափանու զասպատակն եւ զաւերումն Գանջու եւ Շամախու...» (անդ):

«...ապա եթէ ոք առնէր, ժողովուրդն զնա իբրեւ ապստամբալ ի տէրութենէ՝ ի բաց մերժէր...» (անդ):

«...եւ զայսպիսի զօրագլուխ կացուցանել նմա անկ էր» (անդ):

«...զհայցուածն իւր առաջի իշխանին արժանաւոր ցուցանել» (անդ):

«...եւ օրինակ հայցուածոց հրովարտակին այս ինչ էր» (անդ, էջ 558-7):

«Ձի հրամանաւ լիցի մեզ այս օրինաւոր» (անդ):

«...նախաշիշատակեալ քաղաքացն» (անդ, էջ 557):

«...գերկիւղ ժողովրդեանն թափանու»:

«...զոր արարեալ էր յանուն տանուտերանցն» (անդ):

«...եւ կոչեալ զԴաւիթ պէզն Մծիխացի» (անդ):

«...ետ նմա զիշխանութիւն երթալ յաշխարհն Սիւնեաց» (անդ):

Բնագրային այս երկու տարբերակների ամբողջական ու մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը տալիս է միայն այս պատկերը՝ զուգընթաց պատմողական ծաւալով, իսկ տարբերութիւնների միայն լեզուա-ոճական առանձնաշատկութիւններով: Ըստ որում C տարբերակը իր գրական մշակուածութեամբ անկասկած բարձր է B տարբերակից⁴⁹: Եւ եթէ, վերջապէս, B տարբերակը Միխիթարեան գիտնականների հաւաքական գրառումը լինէր, ապա C տարբերակը կ'ունենար ոչ այն բովանդակութիւնը Ղ. Սեբաստացու հեղինակային վերագրմամբ, ինչպիսին այն հասել է մեզ:

Ոչ ազնիւ մղում պիտի համարել Փրոֆ. Աբրահամեանի կիրառած միտումնաւոր հակադրութեամբ նկրտումը՝ կանխակալօրէն այս կամ այն հրատարակութիւնը եւ կամ նրա հեղինակին նսեմացնելու անսքող դիտումով:

Իրականում, մեղանչելով գիտական ճշմարտութեան դէմ, նա ամէն կերպ

նարբեր գաւառին Ղափանու զասպատակն եւ զաւերումն Գանջու եւ Շամախու» (անդ):

«...եւ թէ առնիցէր ոք իբրեւ ապստամբ ի տերութենէ՝ մերժիր ի ժողովրդեանէ...» (անդ):

«...եւ զայսպիսի զօրագլուխ յայնմ գաւառի կացուցանել նմա անկ էր» (անդ):

«...զհայցուած իւր առաջի իշխանաց իշխանին արժանաւոր ցուցանել»:

«...եւ զօրութիւն բամից հայցուածոց հրովարտակին էր այսպիսի ինչ» (անդ):

«Որպէսզի բոյիմ հրամանաւ լիցի մեզ այս օրինաւոր» (անդ):

«...նախաշիշատակեալ քաղաքացն աւերմամ» (անդ):

«...գերկիւղն ժողովրդեան Ղափանու» (անդ):

«...զոր արարեալն էր յանուն տանուտերանցն» (անդ):

«...եւ կոչեալ զԴաւիթ քէզն Սիւնեցի» (անդ):

«...ետ նմա իշխանութիւն երթալ յիւր հայրենի յաշխարհն Սիւնեաց» (անդ):

49 Այս հարցում եւս մենք տարամիտում ենք Հ. Ս. Աբրահամեանի կարծիքից (տե՛ս «Բազմավէպ», 1972, Թ. 2-3):

վարկաբեկում է Գուլամիրեանի հրատարակութիւնը, որպէսզի բարձրացնի «Նախագաղափարի» արժէքը... յայտարարելով, (որքա՛ն էլ տարօրինակ է) թէ արժանահաւատ է ոչ թէ Գուլամիրեանի հրատարակութիւնը, այլ... «Նախագաղափարը»: Այդպէս էլ գրում է նա. «Բոլոր դէպքերում, Սիւնիքի ազատագրական շարժումների պատմութիւնը բազմակողմանի եւ ճշմարտացի ներկայացնելու համար անհրաժեշտ է դիմել ոչ թէ Գուլամիրեանցի հրատարակած «Ընտիր պատմութեամբ», որը յետագայի խմբագրուած բնագիր է, այլ՝ Սեբաստացու նորայայտ ինքնագիր բնագրին...»⁵⁰:

Նաեւ հակադրելու ոչ մի կարիք չկայ Գուլամիրեանի հրատարակութիւնը A կամ B տարբերակներին՝ սխալ մեթոդով կատարած իր «ուղղումները» ցուցադրական շահնդով: Ո՞ւմ յայտնի չէ, որ Գուլամիրեանի հրատարակութիւնը ոչ թէ բոլոր ձեռագրերի համադրութեամբ իրականացուած գիտա-ֆնանկամ բնագիր է (Գուլամիրեանը երբե՛ք այդպիսի յաւակնութիւն չի ունեցել), այլ՝ ընդամէնը մի ձեռագրի պարզ արտատպութիւն, ընդ որում այդ ձեռագրի բոլոր թերութիւններով ու առաւելութիւններով հանդերձ, որ վերը նշուեցին: Բայց դեռեւս 1871 թուականին մատենագրական այս Յուշարձանի սուկական հրատարակութիւնը Ա. Գուլամիրեանի շնորհակալ ծառայութիւնն է հայագիտութեանը, որով Սիւնիքի ազատագրական մաքսուումների պատմութիւնը ոգեշնչման աղբիւր ծառայեց վիպասանութեան, երաժշտութեան, բեմական արուեստի, կինոյի, ու հայ ժողովրդի օրհասական ժամանակներում՝ նաեւ հերոսական ընդվզումների...:

Այսպէս, մի դէպքում՝ Դաւիթ Բէկի զօրավարներից Ստեփանոս Շահումեանի եւ նրա զինակիցների պատումների արժանահաւատութիւնը պսակագրեմբելու դիտումով Փրոֆ. Աբրահամեանը գրում է. «Կարելի է Սեբաստացու բնագրում մատնացոյց անել այլ թերութիւններ եւ պակասութիւններ եւս, սակայն բերուած փաստերը, կարծում ենք, բաւական են յանգելու այն եզրակացութեան, որ միայն Սեբաստացու գրի առած բնագրի հիմամբ վրայ չի կարելի կազմել Սիւնիքի ազատագրական շարժումների գիտական պատմութիւնը...»⁵¹: Իսկ ո՞վ ասաց, թէ «միայն Սեբաստացու գրի առած բնագրի հիման վրայ կարելի է կազմել Սիւնիքի ազատագրական շարժումների գիտական պատմութիւնը»: Ամէն մի վաւերագիր, փաստաթուղթ կամ յիշատակութիւն լրացուցիչ իր արժէքն ունի հետազօտողի համար: Բայց մատենագրական այս Յուշարձանը այնպիսի թանկագին Սկզբնաղբիւր է, որի արժանահաւատութիւնը ընդգծելու է թէկուզեւ նրանով, որ այն թելադրել են ազատագրական այդ շարժումների բուն իսկ մասնակիցները, ընդ որում՝ ակնաւոր մասնակիցները: Մի՞թէ այս իրողութիւնից յետոյ կարելի է ասել՝ «Շատ կցկտուր, դէպքիմ անծանօթ մարդու լեզուով է նկարագրուած Հալի-ձորի նշանաւոր ճակատամարտը թուրք նուաճողների դէմ»:

Մի այլ դէպքում, համերաշխելով ակադ. Ա. Յովհաննիսեանի հետ, հէնց Գուլամիրեանին դատափետելու համար Աբրահամեանը մեղադրում է նրան «անբարեխղճութեան» ու «փաստեր խորդախելու» մէջ: «Աղբիւրագիտական առաջին հարցը, - գրում է Աբրահամեանը, - որ ծառանում է տուեալ բնագիրը ուսումնասիրողի առջեւ, այդ այն է, թէ որքա՞ն բարեխիղճ է գտնուել Գուլամիրեանցը բնագրի հրատարակութեան խնդրում, չկա՞ն արդեօք առանձին աղաւաղումներ: Այս հարցի ուսումնասիրութեամբ զբաղուել է ակադ. Ա. Գ. Յովհաննիսեանը «Դաւիթ Բէկի գլխաւորած Ղափանի ապստամբու-

50 «Բանբեր Հայաստանի արխիւներ», 1972, N. 3, էջ 87: 51 Անդ, էջ 91:

թիւնը» խորագրով իր յօդուածում: Համեմատելով Գուլամիրեանի հրատարակած բնագիրը ձեռագրի հետ, նա մատնացոյց է արել Գուլամիրեանցի կողմից բնագիրը խարդախելու մի փաստ»⁵²: Մակայն նախ ասենք, որ ակադ. Աշ. Յովհաննիսեանը յիշեալ իր յօդուածում «աղաւաղումների հարցի ուսումնասիրութեամբ» յատուկ չի զբաղուել՝ չունենալով այդպիսի եւ ո՛չ մի յաւակնութիւն. բայց այդ առթիւ թոյլ է տուել կանխակալ վերագրումներ, որոնք բնագրագիտական հանգամանալից ստուգման ու հաստատման կարիքն ունէին: Այդ բանն անելու նեղութիւն չի կրել Ա. Աբրահամեանը, այլ, ընդհակառակն, նրա անարդարացի վերագրումները առաւել եւս «հաստատել» է... որպէս աղբիւրագէտ:

Բանն այն է, որ ակադ. Աշ. Յովհաննիսեանի վերագրումներն ու թիւրիմացութիւնները բխում են նրանից, որ նա սւեռուճ կարծիք է ունեցել Գուլամիրեանի հրատարակութեան հիմքում ընկած ձեռագիրը համարելու հէնց իր սեփականութիւնը համընդհանուր ձեռագիրը, ըստորում՝ բոլոր այն դէպքերում, երբ չեղումներ են լինում ընթերցումների միջեւ՝ համարել է դրանք «աղաւաղումներ» ու «խարդախումներ», նոյնիսկ «դաւանաբանական նենգափոխումներ», իսկ Գուլամիրեանի հրատարակութեան մէջ բաց թողնուած առանձին տողերն ու բառակապակցութիւնները առկայ լինելով իր ձեռագրում՝ քաղաքական վերագրում է կատարել՝ յայտարարելով, թէ դրանք, իբր, ցարկան ցեղգուրայի արգելման արդիւնք են...: Ինքնին հասկանալի բնագրային այս տարբերությունները ձեռագրերի միջեւ՝ Ա. Աբրահամեանի համար, իբրեւ աղբիւրագէտի, թւում է թէ ըմբռնելի պէտք է լինէին:

Արդ, որո՞նք են «բնագիրը խարդախելու մի քանի փաստերը»:

Առաջին. ակադ. Յովհաննիսեանի «ձեռագրում աւելում է, - գրում է Ա. Աբրահամեանը, - որ Շահնաւազը ընդառաջւով Շահումեանցի խնդրանքին՝ «...կոչեալ գրաւիթ պէկն Մծխթացի ի Հայկազեան տոհմէ, ետ նմա իշխանութիւն երթալ յաշխարհն Սիւնեաց, որ այժմ կոչի Խափան»: Գուլամիրեանցը, Դաւիթ Բէկին սիւնեցի տեսնելու ցանկութեամբ տարուած, այդ բնագիրը փոխել է հետեւեալ կերպ. «...եւ կոչել գրաւիթ Բէկն Սիւնեցի ի Հայկազեան տոհմէ, ետ նմա իշխանութիւն երթալ յիւր հայրենի յաշխարհն Սիւնեաց, որ այժմ կոչի Խափան»⁵³: Չարմանալի ի՞նչ կայ այստեղ. ոչ միայն Աշ. Յովհաննիսեանի ունեցած ձեռագիրը, այլեւ Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանի N.N. 4598, 6835 ձեռագրերի եւ մանրաժայռէն N. 250-ի ընթերցումները ունեն միեւնոյն՝ «մծխթացի» տեղանունը: Առաւել բնական է ենթադրել, որ Գուլամիրեանի հրատարակութեան հիմքում ընկած ձեռագրում «սիւնեցի» բառը եղած լինէր՝ «մծխթացի» բառի փոխարէն: Ինչո՞ւ անպայման յետին միտք վերագրել հրատարակչին. չէ՛ որ ձեռագրերից երկուսն էլ (N.N. 6835, 10579) ունեն ճիշդ ու ճիշդ Գուլամիրեանի հրատարակած բնագրի «յիւր հայրենի յաշխարհն Սիւնեաց» ընթերցումը, որը ենթադրում է նաեւ «սիւնեցի» ընթերցման հնարաւորութիւնը՝ անկախ Գուլամիրեանի ցանկութիւնից. մանաւանդ որ ոչ այլ ոք քան հէնց Աբրահամեանը յատուկ ջանքեր է գործադրել եւ մի ամբողջ հատուած է նուիրել (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդէս», էջ 165-168) Դաւիթ «սիւնեցի» լինելը ապացուցելու համար...:

52 Անդ, էջ 86:

53 «Բանբեր Հայաստանի արխիւներ», N. 3, 1972, էջ 86-87:

Երկրորդ. Աշ. Յովհաննիսեանին պատկանած «ձեռագրի այն տեղեկութիւնը, որ Սիւնիքում ազատագրական շարժումները վերջանալուց յետոյ Տէր Աւետիսը, մեղքերը քաւելու համար, իբրեւ թէ գնում է Հոռոմ թողութիւն խնդրելու պայտից, Գուլամիրեանցը լուսաւորչական դաւամանքի պատկանող եկեղեցականի համար այդ համարելով անպատուարեք, Տէր Աւետիսին «մեղաց թողութիւն» խնդրելու համար ուղարկում է Երուսաղէմ Հայոց պատրիարքի մօտ»⁵⁴:

Այս հարցի վրայ ուզում ենք կանգ առնել առաւել հանգամանօրէն:

Սկզբիցեւեթ նշենք, որ Գուլամիրեանի հրատարակութիւնից տարբեր, բայց Աշ. Յովհաննիսեանի ձեռագրին համընկնող ընթերցում ունեն նաեւ ձեռագրական միւս ընթերցումները (տե՛ս Մաշտոցի անուան Մատենադարան, N.N. 3297, 6835 ձեռագրերը եւ N. 250 միկրոֆիլմը, ընդորում՝ Աշ. Յովհաննիսեանի ձեռագրում յետնագոյն ժամանակներում ռետինով ջնջել են այդ ընթերցումը՝ փոխարէնը ոչինչ չգրելով (տե՛ս թ. 49ա): Մակայն ուշագրան այն է, որ դեռեւս Ա. Գուլամիրեանը, իր տրամադրութեան տակ չունենալով ձեռագրական այլ տարբերակներ, բայց նկատելով, որ Մ. Չամչեանի Պատմութեան մէջ խնդրոյ առարկայ ընթերցումը բոլորովին այլ կերպ է վերաշարադրուած, քան իր հրատարակութեան համար հիմք ծառայած ձեռագրի ընթերցումը, ծանօթագրութեան մէջ զարմանք է յայտնում, թէ որտեղի՞ց է վերցրել երախտաւոր պատմաբանը նման տեղեկութիւնը. «Զարմամբ, թէ Հայր Միքայէլ վարդապետն Չամչեանց (Հատ. Գ, գլ. ԽԹ, երես 800), ուստի՞ գիտացեալ՝ կամ յորպիսի՞ աղբերաց առեալ՝ վստահանայ իմքնաստեղծ պատմութեամբ յօրինել, - զոր իմն սովորութիւն Ազգիս, գրելով ի պատմագրութեան իւրում՝ թէ. «Իսկ Տէր Աւետիսն առեալ զընտանիս իւր՝ չոգաւ ի Գաղատիա, եւ անտի գնացեալ յարեւմուտս, էառ գնեցումն ի Մայրագոյն Քահանայապետէն Հոռովմայ, վասն մղելոյ նորայ զայնչափ պատերազմունս ի Քահանայապետութեան իւրում...»⁵⁵:

Իհարկէ՛ Գուլամիրեանին յայտնի չի եղել, որ B տարբերակի ձեռագրում առկայ է հէնց այն ընթերցումը, որը եւ հիմք է ծառայել Մ. Չամչեանի համար: Եթէ վիճելի ընթերցման այն փոփոխակը, որ առկայ է հրատարակութեան մէջ, հէնց Գուլամիրեանի միջամտութեան ու դիտումնաւոր «խարդախման» արդիւնք լինէր, ապա անհասկանալի կը լինէր հրատարակչի անկեղծ զարմանքը, որ միայն ճշմարտութիւնը բացայայտող պատասխան ակնկալելու բնոյթն ունի, եւ ո՛չ՝ սեփական կեղծիքի կոծկում, ինչ որ անհամոզիչ է նման պարագայում:

Բայց ունենք առաւել հզօր փաստարկ Գուլամիրեանի զարմանքը փարատելու համար, որ հեղինակային լինելով արդէն անառարկելիութեան բնոյթ է կրում. հէնց Սկզբնաղբիւրի հեղինակային երկու բնագրերում հանդիպում ենք ճիշդ այն ընթերցմանը, որը Չամչեանի համար հիմք է ծառայել այդ կարգի հաւաստման.

54 Անդ, էջ 87: Ի դէպ, այս հարցում Գուլամիրեանին մեղադրելու, Աշ. Յովհաննիսեանը յիշուում է Փրոֆ. Վ. Յակոբեանի՝ հէնց Աբրահամեանի գրքի մասին գրած «Ուշագրու աշխատութիւն» գրախօսութեան վրայ...: Տե՛ս «Տեղեկագիր», 1954, N. 6, էջ 104:

55 «Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէկին եւ պատերազմաց Հայոցն Խափանու...», Վաղարշապատ, 1871, էջ 70:

A տարբերակ

«Եւ Տէր Աւետիսն յայնմիկ ժամանակի փախուցեալ գայ ի Գաղատիա [յ], եւ ամտի դիմէ առ Սրբազան Հայրապետն Հոսմայ եւ առնու զնորումն» («Բազմավէպ», 1977, թ. 1-2, էջ 322):

Հետեւողականորէն նոյն հաւաստումը գտնուում ենք նաեւ Դաւիթբէկեան շարժումներին գործուն մասնակցութիւն ունեցած զորապետների թուարկման հատուածում՝ Տէր Աւետիսին յիշատակելիս. իսկ Գուլամիրեանի հրատարակութեան մէջ, նոյն միտումով, «Գաղատիան» փոխարինուել է դարձեալ «Երուսաղէմ» տեղանունով: Համեմատի՛ր.

A տարբերակ

«Այս տէր Աւետիսն... հեռացեալ ի հայրենի երկրէն պանդխտեցաւ ի Գաղատիայ» («Բազմավէպ», 1977, թ. 1-9, էջ 323):

Ի լրումն ասուածի, առաջադրուած հարցի առնչութեամբ բնագրային մի փոփոխութիւն եւս առկայ է Գուլամիրեանի հրատարակութեան մէջ, որին ուսումնասիրողներից ոչ ոք չի անդրադարձել: Այսպէս, կարելոր է նշել, որ Գուլամիրեանի հրատարակութեան մէջ ոչ միայն տեղանունն է փոխուել՝ «Գաղատիան» դարձնելով «Երուսաղէմ», այլեւ տէր Աւետիսին վերաբերող ամբողջ բնութագիրը, Հալիճորի զորավար Փարսաղանի մասին արուած յիշատակութեան հետ միասին, բնագրի վերջաւորութիւնից առաջ է տարուել եւ մուծուել Սիմէոն զորապետի յիշատակումից անմիջապէս յետոյ: Նշանակուած է՝ արուած է նաեւ բնագրային «վիրահատութիւն» (համեմատի՛ր A տարբերակ, «Բազմավէպ», 1977, թ. 1-2, էջ 323, Գուլամիրեանի հրատարակութիւն՝ էջ 76-77): Այդ իսկ պատճառով Գուլամիրեանի հրատարակութեան մէջ զանց է արուած հեղինակային տարբերակում զորապետ տէր Աւետիսին ձօնուած ներբողական բանաստեղծութիւնը, որով աւարտուում է Դաւիթ Բէկի գլխաւորած հերոսապատումը. ընդամին այդ չափածոյի հեղինակի մասին ունենալով այսպիսի նշում՝ «որպէս եւ ոմն յարգելի երիցանց անտի գրեաց առ նա զայս ոտանաւոր առ նոյն յորդոր» (տե՛ս A տարբերակ, «Բազմավէպ», 1977, թ. 1-2, էջ 323):

Ինչո՞վ բացատրել բնագրային այս կարգի փոփոխութիւնները. արդեօ՞ք անզգուշութեան կամ մեխանիկական վրիպման հետեւանք են դրանք, թէ՞ իրենց հիմքում ունեն դաւանաբանական նկրտումներ, որոնք, բնականաբար, ամենեւեւ վերաբերութիւն չունեն բնագրեր հրատարակելու գիտական պահանջների հետ:

Կարծում ենք՝ այո՛, այս կարգի փոփոխութիւնները պայմանաւորուած են դաւանաբանական հակամարտ նկրտումներով, երբ քննարկ ընդօրինակման ժամանակ լուսաւորչադաւան մի գրիչ իր դաւանամքի ջերմեռանդու-

B տարբերակ

«...Նա փախուցեալ ի նոցանէ՛ անկաւ առ փաշայն, որոյ հրամանաւն առեալ զընտանիս իւր՝ գնաց բնակեցաւ ի Գաղատիայ: Եւ էառ զնորումն ի սրբազան Հայրապետէն Հոսմայ» («Բազմավէպ», 1977, թ. 3-4, էջ 583):

C Գուլամիրեանի հրատ.

«...Այս տէր Աւետիսն... հեռացեալ ի հայրենի երկրէն պանդխտեցաւ յԵրուսաղէմ»: (Անդ, էջ 77):

Քիւնից մղուած կատարել է քննարկական նշուած փոփոխութիւնները: Հէնց դրանով պէտք է բացատրել նաեւ այն աղաղակող փաստը, որ Գուլամիրեանի հրատարակութեան համար հիմք ծառայած ձեռագրում բուլթ դիտաւորութեամբ ջնջուել է գրառողի անունը՝ թողնելով միայն ոչինչ չասող «Վարդապետի» բառաձեւը:

Այն, որ իրօք տէր Աւետիսը եկել է Հոռոմ, եւ ոչ թէ Երուսաղէմ, կողմնակիորէն ապացուցուում է նաեւ նրանով, որ նրա գինակիցներից շատերը Ստեփանոս Շահումեանի գլխաւորութեամբ արդէն ժամանել էին Իտալիա եւ Վենետիկի Ս. Ղազար վանքում միասնաբար, փոխադարձ լրացումներով հաղորդել Ղուկաս Սեբաստացուն Դաւիթբէկեան հերոսապատումը: Երկրորդ՝ Մ. Աւգերեանը վենետիկեան Ընդարձակ բնագիրը ցանկագրելիս, յակնէ-անուանէ յիշատակում է, որպէս դէպքերի ու իրադարձութիւնների գլխաւոր մասնակից, ակնատես ու պատմող՝ տէր Աւետիսին: Երրորդ, որ առաւել կարեւոր փաստարկ է, տէր Աւետիսի Գաղատիայում եւ Իտալիայում գտնուելու մասին տեղեկութիւն է հաղորդում այս Սկզբնաղբերը պարփակող վաղագոյն ձեռագրերից մէկը, որը ենթադրում է ժամանակակցի վկայութիւն. ընդամէնը Դաւիթ Բէկի մահուանից 31, իսկ Սկզբնաղբերի հեղինակումից 22 տարի յետոյ Ամստերդամում արտագրուած գրչագրում Յովակիմ Ռաֆայելեան⁵⁶ Ղափանցին իր թողած Յիշատակարաններում նոյնպէս արժարժում է տէր Աւետիսի՝ Երուսաղէմ, թէ՞ Հոռոմ գնալու խնդիրը՝ որպէս դաւանաբանական կարեւոր հարց: Յիշատակարանից ամենայն ակնհերեւութեամբ բացայայտ է դառնում, որ գրիչը լուսաւորչադաւան է, բայց եւ այնպէս հարկադրաբար արձանագրում է փաստը ըստ բնագրի հաւաստման՝ գրելով. «...հանդերձ ընտանեօքն փախստական լեալ (տէր Աւետիսն — Լ.Խ.) գայ հասամի եւ յերկիրն Գաղատիա, եւ ընդ ենթարկեալ ընդ հրամանօքն Պապին (ընկալնոյր զնորումն մեղանացն)»⁵⁷: Եւ որովհետեւ ձեռագրի գաղափարման ժամանակ՝ 1759 թուականին գրառողը 5 տարի առաջ արդէն իսկ վերստինուած է եղել, ուստի Յովակիմ Ռաֆայելեանը անգիտաւորով նրա անունը՝ ափսոսանք է յայտնում, որ չի կարող դիմել նրան, որպէսզի վերջինս պատասխանէր տարակուսանք յարուցող տողերի համար այն կապակցութեամբ, թէ ինչո՞ւ Հոռոմի պապից տէր Աւետիսը ներումն է խնդրել: Բայց որովհետեւ բնագրում հաղորդուածից բացի ուրիշ որեւէ հիմք չունի գրիչը՝ դատափետում է տէր Աւետիսին ամենաբացասական եւ ծայրայեղ բնութագրումներով, քանի որ նա, ըստ գրիչի, «առաջին սրբութիւնը (իմա՝ լուսաւորչադաւանութիւնը) անարգել է պապից ներումն խնդրելու պատճառով...»⁵⁸: Դառնութեան ու հիասթափութեան ներքին ցաւով գրիչը ուրանում է նոյնիսկ, որ տէր Աւետիսը երբեւէ եղել է լուսաւորչադաւան, այն էլ՝ քահանայ... ուստի եւ գայրոյթից պոռթկում է. «Ե՛լ ի մէնջ, այլ ո՛չ էր ի մէնջ, զի եթէ ի մէնջ էր, մնայր առ մեզ...»⁵⁹:

Սակայն հարկ է արձանագրել, որ Ա. Գուլամիրեանը առաւել լայնախոհ եւ ազնիւ մտաւորական էր, քան նրան անհարկորէն մեղադրողները կարծում են:

56 Ի դէպ, Փրոֆ. Աբրահամեանը երեք անգամ առիթ է ունեցել այս գրչի անուն-ազգանունը վկայակոչելու, ըստ որում միեւնոյն էջում, երեք անգամին էլ սխալագրութեամբ՝ իբրեւ «Յովակիմ Սաֆայելեան» (տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիւներ», էջ 86):

57 Լենինգրադի Արեւելագիտական ինստիտուտի հայկական ձեռագրերի ֆոնդ, B - 129, թ. 61բ:

58 Անդ:

59 Անդ:

երկրորդ. «Յովհաննիսեանը նշել է նաեւ Գուլամիրեանցի բնագրի երկու տեղում ցարական ցենզուրայի կողմից կրճատուելու փաստ»⁶⁰, - գրում է Ա. Աբրահամեանը, բայց ինքը, իբրեւ բնագրագետ, խորամուխ չի եղել այդ հարցում՝ Գուլամիրեանի ամբողջ աշխատութեան տեսանկիւնից: Իրականում՝ դրանք եւս հիմք-ձեռագրի անընթեռնելիութեան կամ մաշուածութեան պատճառով Գուլամիրեանի հրատարակութիւնում բազմակէտերով են նշուած իբրեւ բացթողումներ, մի դէպքում էլ՝ կիսատ նախադասութեան տպաւորութիւն է թողնում: Քոյր ձեռագրերի օգնութեամբ վերականգնեցինք եւ դրանք:

Գուլամիրեան
հրատ.

1. «Զի՞նչ մեծագոյն քան զկայսրութիւնն Մակեդոնացւոց եւ Հռոմայեցւոց. ընդէ՞ր կորեան եւ կորճանեցան. վասն զի պակասեցաւ ի նոցանէ Միաբանութիւնն եւ Սէրն հասարակութեան, որով եւ զօրացեալ իսկ էին

Զի որպէս միաբանութիւնն հոգի է եւ կեանք ամենայն հասարակութեան, նոյնպէս եւ հակառակն սորին, այսինքն անմիաբանութիւնն եղծիչ է, եւ սատակիչ ամենայն հասարակութեան» (էջ 73):

2. «Եւ եղեն կամաւ ստրուկ օտարաց որպէս եւ յառաջն, որք մինչեւ ջեւ ցայժմ մնացին... եթէ սակաւ ինչ եւս ժամանակ ժուժկալեալք էին» (էջ 75):

Սակայն ընդգծուած բացթողումներում, ինչպէս ընթերցողը կը նկատի, աւելի բնագրային թերաւարտութիւն կայ, քան քաղաքական սրութիւն: Ի դէպ, «համազգային սիրոյ» կոչը, որ առկայ է եղել բացթողումներում, Ա. Գուլամիրեանը լայնօրէն չեփորում է նաեւ իր Առաջաբանում ու Յաւելուածի նիւթերում, բայց ուսական ցենզուրան հանդուրժողաբար... Թոյլատրել է: Գուլամիրեանը նոյնպէս, իբրեւ «Երրորդ յաւելուած», ազգային առկայ վիճակին նուիրուած չափածոյ «Ողբ» է գետեղել (տե՛ս էջ 69), ինչպէս եւ այլուր գրել է այսպիսի տողեր. «Մեր ընդհանուր Հայոց Ազգի այժմեան եւ ապագայ վիճակը մանրամասնաբար դիտելու ժամանակ՝ յիրաւի, չեմ կարծում որ ամէն ճշմարիտ Հայ աչքերից՝ արտասուաց կաթիլները

60 Տե՛ս «Ընտիր պատմութիւն...», էջ 60:

հեղեղի մամն վազելէն պիտի դադարին, - պատճա՛ռ, եթէ ճշմարիտ սրտով նայինք վերայ եւ մարդկային իրաւունքով դատենք, ո՛հ, այն ժամանակ անշուշտ կատաղութիւններ եւ ցնդումներ պիտի յառաջ գան...» (էջ 69): Կամ այլուր՝ «...որքան խորիւմ եմք, այնքան առաւել քաղամնում եմ եւ դիզում մեր առաջ ազգիս անտանելի ցաւերը եւ մտածումնքը, վերջապէս դառն եւ ողբալի մեր վիճակը. ո՛հ, դա՛նն է եւ ողբալի՛ մեր վիճակը կրկնում եւ...» (էջ 102): Սրանք քաղաքական առաւել սուր արտայայտութիւններ են, քան բաց թողնուած տողերը...:

Փրոֆ. Ա. Աբրահամեանը, այնուամենայնիւ, յայտարարում է, թէ ինքը եւս քննութեան է առել «Գուլամիրեանցի հրատարակութեան հիմք ծառայած ձեռագրի հարցը եւ եկել այն անվերապահ (sic!) եզրակացութեան, որ իրօք, Գուլամիրեանցի հրատարակութիւնը կատարուած է Յովհաննիսեանի ձեռագրի հիման վրայ»⁶¹: Ընթերցողը, բնականաբար, կը սպասէր, որ այդ «եզրակացութիւնը» Ա. Աբրահամեանը փաստարկէր եւ հիմնաւորէր բնագրային ընթերցումների զուգընթացութեամբ ու համապատասխանութեամբ: Դա, իսկապէս, ողջունելի կը լինէր եւ հարցը կը լուծէր: Բայց ո՛վ զարմանք, անգոր լինելով, փաստերի բացակայութեան պատճառով, այդ անելու, Աբրահամեանը առաջարկում է, իբրեւ «միակ յուսալի միջոց» ճշմարտութեան հասնելու, ոչ թէ բնագրագիտական վերլուծութեան հաւաստիութիւնը, այլ մատնացոյց է անում արտաքին «զօրեղ» եւ «չափազանց տպաւորիչ» մի յատկանիշը Յովհաննիսեանի ձեռագրի, այն է՝ առաջին էջի վերեւի ճակատին՝ "Дозволено цензурою июля 1868 год Тибилиси" մակագրութիւն եւ "Дозволено цензурою" գրութիւնը թերթերի ներքեւի լուսանցքում՝ վանկային հատումներով: Այս առնչութեամբ նա գրում է. «Հարցի պարզաբանման համար կայ յուսալի մի միջոց՝ գրաբնիչի վիզամ»⁶²: Ինչպէս նկատելի է, առաջին հայեցողից բաւական «գրաւիչ» փաստարկ է. ի՞նչ կարող ես ասել՝ «գրաբնիչի վիզայի» անունից է խօսում: Բայց դա միայն առաջին հայեցողից. ընդորում նշենք նաեւ, որ այդպէս դատելու իրաւունք կարող է ունենալ միայն ոչ-բնագրագէտը: Խոստովանենք՝ մենք այդ մակագրութեանը արժանահաւատութիւն չենք ընծայել եւ այժմ էլ չենք ընծայում: Բանն այն է, որ բնագրագէտը իրաւունք չունի ղեկավարուելու բնագրի սոսկ արտաքին հանգամանքներով՝ աչք փակելով նրա ներքին յատկանիշների, այն է՝ բնագրային ընթերցումների զուգընթացութեամբ եւ համապատասխանութեամբ վրայ, որը միակ որոշիչն է, վերջին հաշուով, տեքստային տարբերակների նոյնութիւնը կամ տարբերութիւնը հաստատելու համար:

Սակայն «ցենզուրայի վիզա» ասածն էլ չափազանց կասկածելի եւ կեղծ բնոյթ է կրում. չունի ո՛չ կնիք, ո՛չ էլ պաշտօնական տեսք՝ վաւերացման արժանահաւատութեամբ: Զի ներշնչում դոյզն ինչ պետականութեան՝ գրասենեակային վաւերական լրջութիւն: Բացի այդ, նախադէպ բնաւ չի եղել մեր ամբողջ մատենագրութեան մէջ եւ մինչեւ անգամ պատկերացնել անհնարին է նման բարբարոսութիւն, որ ձեռագրական Յուշարձանը, որը պատմա-մշակութային անձեռնմխելի արժէքով է օժտուած, ներկայացուած լինի որեւէ գրաբնութեան՝ վրան ջնջումներ եւ մակագրումներ անելու «իրաւունքով»: Առաւել եւս էջմիածնի տպարանում հրատարակուած բնագիրը, որի թոյլտուութեան իրաւասիւթիւնը միայն ու միայն կաթողիկոս-

61 «Պատմա-բանասիրական հանդէս», N. 4, 1974, էջ 192:

62 Անդ:

ներին էր վերապահուած որպէս անկապտելի եւ անխախտ իրաւունք: Դա բացառուած է եղել մանաւանդ այն պատճառով, որ քննարկուող ձեռագիրը Գուլամիրեանի հեղինակային սեփական շարադրանքը չէր, որի հետ ազատ վարուէին գրոտումների ու հանումների համար:

Բացի դրանից, ծաւալային տեսակէտից էլ տարբերութիւնը չափազանց ակնբարխ է: Յովհաննիսեանի ձեռագիրը չունի Գուլամիրեանի Առաջաբանը ձօնի հետ միասին՝ 14 էջ, յաւելուածի նիւթերից երեքը՝ 31 էջ ընդգրկմամբ, այդ թւում եւ 1871 թուականի Փետրուարի 5-ին Գուլամիրեանի հեղինակութեամբ գրուած «Ազգային վիճակի դիտողութիւն եւ նորա յառաջադիմութիւն կամ լուսաւորութեան համար խորհրդածութիւնը» յօդուածը: Եթէ հաւատալու լինենք Աբրահամեանի վարկածին, որ Դաւիթ Բէկի պատմութեան բնագիրը, իբր, անցել է ռուսական գրաքննութիւնից, ապա անհասկանալի կը մնայ այն, թէ ինչպէ՞ս է, որ վերը նշուած նիւթերը տպագրուել են առանց ռուսական գրաքննութեան...:

Բայց, այնուամենայնիւ, հարցը քննենք ըստ էութեան:

Այսպէս, Ա. Աբրահամեանը, հիացած ու ոգեւորուած իր այդ «փաստարկով», շարունակում է. «Արեւելեան Հայաստանում հրատարակուած բոլոր գրքերը եւ պարբերականները, ինչպէս յայտնի է (sic!), նախապէս ստանում էին քաղաքական գրաքննութեան թոյլտուութիւնը, հրատարակուող աշխատութիւնների վրայ գրաքննիչները դնում էին իրենց մակագրութիւնը հրատարակութեան թոյլտուութեան մասին»⁶³: Նրա այս յայտարարութիւնը եւս, չունենալով ժամանակի եւ տեղանքի որեւէ կոնկրետութիւն, նոյնպէս կարիք ունի ճշգրտման: Բանն այն է, որ ռուսական ցենզուրայի մասին յիշատակուած Ս. Արէշեանի հետազոտութիւնը, որի վրայ յենում է Ա. Աբրահամեանը, հաւաստում է, որ «դեռեւս Ռուսաստանում 19-րդ դարի 20-40-ական թուականներին հայկական գրքերի նկատմամբ գրաքննութիւնը պատահական բնոյթ է կրել»⁶⁴, ընդորո՞ւմ գրաքննական այդ վերահսկողութիւնը աշխարհիկ գրականութեան նկատմամբ «ցարական ցենզուրայի օրգանների կողմից նշանակուած մարդիկ էին իրագործում, իսկ հոգեւոր գրականութեան նկատմամբ՝ եկեղեցու պետերը: Այդ իսկ պատճառով էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը շարունակելիս է եղել իր հրատարակութիւնների գրաքննութիւնը ինքը իրագործել»⁶⁵:

Ընդհանուր բնոյթ կրող Ս. Արէշեանի այս աշխատութիւնից բացի առկայ է նաեւ մի այլ ուսումնասիրութիւն, որը կոնկրետ էջմիածնի տպարանի պատմութեան փաստական իրավիճակին է վերաբերում, ուր եւ տպագրուել է Գուլամիրեանի աշխատութիւնը, ժամանակագրական հարուստ նիւթի ընդգրկմամբ եւ մեզ հետաքրքրող հարցի լուսաբանման անմիջական տուեալներով: Դա Արտ. Ամբաստեանի՝ «Սուրբ էջմիածնի միաբանութեան գրական-կրթական գործունէութիւնը եւ մայր Աթոռի տպարանը» ուշագրաւ աշխատութիւնն է, որ իբրեւ յօդուածաշար լոյս տեսաւ «էջմիածին» ամսագրում (տե՛ս 1972 թ., Դ-ժԲ համարները): Փաստական վկայութիւններով պարզում է, որ միայն 1875 թուականին (իսկ Գուլամիրեանի հրատարակութիւնը 1871 թուականին է) է հարց քարձրացում գրաքննութեան ենթարկելու էջ-

միածնի հրատարակութիւնները, որը, սակայն, կտրակամապէս մերժում է Գեորգ Դ կաթողիկոսի կողմից: Այս առթիւ պաշտօնական գրագրութիւններ են վարուած: Պատասխանելով Կովկասի գլխաւոր կառավարչի 1875 թ. Ապրիլի 19-ի գրութեանը էջմիածնի տպարանը գրաքննական վերահսկողութեան ենթարկելու պահանջի մասին, Գեորգ Դ կաթողիկոսը յայտարարում է. «...Ձի տպարանն Մ. էջմիածնի, որով ահա լրանան հաստատութեան ամբհարիւր, որպէս ի հնումն, նոյնպէս եւ յօրէ անտի ենթարկելոյ էջմիածնի ընդ տիրապետութեամբ Ռուսաց քարեխնամ կայսրութեան եւ մինչեւ ցաւուրս իմ կառավարէր ընդ ամմիջակամ վերահսկողութեամբ կաթողիկոսաց Ս. էջմիածնի, տպագրելով զբազում կրօնական, դասական, պատմական եւ այլ տեսակ շարադրութիւնս, ըստ քննադատութեան կաթուղիկոսի...»⁶⁶: Պարզում է նաեւ, որ կովկասեան գրաքննութեանը միայն ու բացառապէս նոր լոյս տեսած, այն է՝ «նորատիպ» հրատարակութիւններից որոշ քանակութեամբ նմոյշներ են ուղարկոււմ, եւ ո՛չ թէ ձեռագիր բնագրերը նախապէս ներկայացոււմ ի հաստատումն, ինչպէս Աբրահամեանը ճշնում է «համոզել» ընթերցողին: Քաղուածաբար բերենք բնագրեր հրատարակելու համար ընդունուած այն կարգի մասին վկայութիւնը, որ գործել է քննարկուող ժամանակաշրջանում. «...Ըստ սահմանեալ կարգի եւ առաջեալ զօրիճօք որոշեալ թիւս օրինակաց «Արարատ» ամսագրոյ եւ այլ նորատիպ մատենից ի գրաքննական ժողովն Կովկասեան»⁶⁷:

Կաթողիկոսը յայտնում է նաեւ, որ նոյնիսկ Սինոդը միջամտելու եւ վերահսկելու իրաւունք չունի էջմիածնի տպարանի լոյս ընծայելիք բնագրերի նկատմամբ: Նոյն թուականի Յուլիսի 22-ի գրութեամբ Գեորգ Դ կաթողիկոսը դարձեալ պաշտօնապէս յայտնում է Կովկասի փոխարքային, որ «Տպարանն Ս. էջմիածնի, որոյ հաստատութեան լրացեալ են արդէն ամբհարիւր, յօրէ սկզբնաւորութեան իւրոյ վայելէր զլիակատար ազատութիւն թէ՛ ի մասին ներքին տնտեսական կառավարութեան եւ թէ՛ ի մասին ամենատեսակ տպագրութեանց, գտանելով ընդ ամմիջակամ իշխանութեամբ եւ պատասխանատուութեամբ պատրիարք կաթողիկոսի»⁶⁸: Այս առթիւ յիշեցնում է փոխարքային այն մասին, որ «տպարանը բազում հաստատութեանց Սենատի, սրբոյ Սինոդոսի, համալսարանաց եւ հոգեւոր եւ այլ տեսակ ճեմարանաց եւ այլն, վայելին օրիճօք զընդարձակ արտօնութիւնս»⁶⁹: Եւ խուսաբելու համար յետագայ միջամտութիւններից ու անհանգստացումներից, էջմիածնի տպարանի արտօնեալ վիճակը կաթողիկոսը ուզում է նաեւ պաշտօնապէս վաւերացնել համապատասխան կանոնադրութեամբ, որը եւ ինքը մշակել էր ու կցել իր նամակին: Ուշագրաւն այն է, որ առաջին կէտը կանոնադրութեան նախագծում ձեւակերպուած է այսպէս. «1. Տպարանն էջմիածնի գտանի ընդ ամմիջակամ իշխանութեամբ կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց»⁷⁰: Իսկ 11-րդ կէտը սահմանուած է հետեւեալ բացայայտ որոշակիութեամբ. «Տպարանն Ս. էջմիածնի կարէ տպել ըստ նախընթաց քննութեան եւ թոյլատրութեան կաթողիկոսի, առանց ենթարկելոյ քննութեան գրաքննական ժողովոյ»⁷¹: Եւ այս՝ դեռեւս 1875 թ. Յուլիսին: Հարկ է նշել նաեւ, որ Գեորգ Դ կաթողիկոսը շատ զգայուն է վերաբերուել ինչպէս գրաքննութեան հարցի, այնպէս եւ սեփական իրաւունքների նկատմամբ

63 Անդ.
64 С. Г. Арешян, Армянская печать и царская цензура, Ереван, 1957, էջ 109, ընդգծումը իմն է - Լ.Ն.:
65 Անդ, էջ 103, ընդգծումը իմն է - Լ.Ն.:

66 «էջմիածին», ամսագիր, Հոկտեմբեր, 1872, էջ 58, ընդգծումը իմն է - Լ.Ն.:
68 Անդ, էջ 59:
69 Անդ, էջ 60:
70 Անդ, էջ 61:
71 Անդ, էջ 61:

ոսնձգութիւններ անելու բոլոր փորձերի նկատմամբ, ուստի եւ յայտարարում է, որ տպագրութեան գործում իր իրաւասութեան որեւէ սահմանափակում կարող է իրագործել միայն ու միայն Ռուսաստանի թագաւորը: Այդ մասին կարող է հարցնել՝ «Բայց քանզի յիշեալ իրաւունք իմ սրբագործեալ են այս ամբողջ յիսնամեայ գոյութեամբ առ տիրապետութեամբ Ռուսաց, վասն որոյ ներեսցի ինձ կարծել՝ թէ կարելի է զայն բառնալ յիմէն ոչ այլապէս եթէ ոչ բարձրագոյն հրամանաւ միայնոյ թագաւոր կայսեր»⁷²:

Այսպէս, ուրեմն, բոլոր հիմքերն ունենք եզրակացնելու, որ Գուլամիրեանի հրատարակութեան բնագիրը, տպագրուած լինելով «Հրամանաւ Տ.Տ. Գէորգեայ Դ. Վեհափ. եւ սրբազնագոյն կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց», նախնական գրաքննութեամ չի ենթարկուել ռուսական իշխանութիւններին կողմից:

Այժմ վերադառնանք Աշ. Յովհաննիսեանի ձեռագրին:

Յատկանշական է, որ այդ ձեռագրում կատարուած փոփոխութիւնները իրենց բնոյթով միասնական չեն, այլ բնորոշուած են խայտարակէտութեամբ: Մի դէպքում՝ նախ սեւ մատիտով եւ ապա սեւ թանաքով գիծ է քաշուած բառերի ու տողերի վրայից՝ հորիզոնական եւ ապա ուղղահայեաց՝ քիչ թեքութեամբ, երկրորդ դէպքում՝ կարմիր մատիտով եւ վրայից սեւ թանաքով. երրորդ դէպքում՝ ուղղակի ուղիղով ջնջուած՝ ... բառահետքերի ընթերցման անհնարինութեամբ. չորրորդ դէպքում՝ միայն մատիտով ուղղում լուսանցքում, որի գրութեան ոճը բնաւ կասկած չի յարուցում Աշ. Յովհաննիսեանին լինելը: Ընդ որում՝ ջնջումների կամ համուճումների դիմաց չկայ ոչ մի պաշտօնական վաւերացում, որ յուշէին, թէ դրանք գրաքննութիւն են պատկանում:

Այդ, հարց է ծագում. այդ ո՞ր «տնավարի» գրաքննիչն է, որ ձեռագրի հետ այդքան քմահաճ եւ անպատասխանատու է վարուել, ընդ որում երբ կամեցել է՝ հասարակ մատիտով է աշխատել, երբ կամեցել՝ կարմիր մատիտով, կամ էլ՝ սեւ թանաքով, երբ դրանք էլ չեն բաւարարել իրեն՝ նաեւ ուստիսի ջնջել է...: Եւ գիտէ՞ք ի՞նչն է ուստիսի ջնջել՝ տէր Աւետիսի Գաղատիա եւ Հոռոմ գնալը...: Իսկ դա ինչքանով կարող էր հետաքրքրել գրաքննիչին...: Եւ ինչո՞ւ հէնց այս տողերը, որոնք Գուլամիրեանի հրատարակութեան մէջ այլ ընթերցում ունեն՝ Երուսաղէմ եւ Հայոց պատրիարքի մօտ գնալու հաղորդումով:

Ակադ. Յովհաննիսեանի ձեռագրի բնագրի վերջում՝ Դաւիթ Բէկի զօրավարների ցանկից յետոյ, ընդ որինակման հիմք ծառայած ձեռագրում եղել է Յովակիմ Ռաֆայելեանի Յիշատակարանը, որը նոյնպէս արտագրուել է, բայց յետոյ (ներկայ վիճակում) ուստիսի անհետ ջնջուել է (տե՛ս թթ. 45ա-58բ) եւ մնացել Յիշատակարանի միայն վերջին պարբերութիւնը. «զի որովհետեւ սակաւուցն հաւատարիմ եղէք, ի վերայ բազմացն կացուցից, մտէք ի յուրախութիւն Տեառն ձերոյ եւ անդ վայելեալիք զանջառ բարիսն, որոյ եւ մեզ մասն եւ բարիս եղիցի, ամէն» (Ձեռ. 10579, թ. 44բ): Հարց է ծագում՝ գրաքննիչը ինչո՞ւ եւ ինչի՞ց զրդուած պիտի ուստիսի ջնջել երբեք երես մասամբուր ջնջէր այս անգամ ոչ թէ բնագրային տեքստը Դաւիթ Բէկի պատմութեամբ, այլ՝ գաղափար ձեռագրի... Յիշատակարանը: Դա նրա ինչի՞ն էր պէտք: Մի՞թէ երբեւէ յուզել է գրաքննիչին քաղաքական բնոյթ չունեցող այս Յիշատակարանը, որը Գուլամիրեանի հրատարակութեան համար ոչ մի նշանակութիւն էլ չի ունեցել...: որովհետեւ այն ընդհանրապէս չի ընդգրկուել:

⁷² Անդ. էջ 72:

Նշուած փաստերի քննական համեմատութիւնից, սակայն, հնարաւոր է յանգել բոլորովին այլ հետեւութեան, քան Աբրահամեանը ենթադրում է, եւ որը իսկապէս կը համապատասխանէր իրականութեանը: Դաւիթ Բէկի պատմութեան բնագրային փոփոխութիւնները ոչ թէ գրաքննիչի ձեռքի գործն են, որ անհաւատալի է, այլ ա՛յն վարդապետ, որոնց մի առժամանակ պատկանել է այդ ձեռագիրը, ըստ որում փոփոխութիւնները արուել են՝ Գուլամիրեանի հրատարակութեամբ հետ համեմատութիւն անցկացնելու եւ նրան համապատասխանեցնելու քացայայտ միտումով՝ վարուելով հետեւեալ կերպ. բոլոր այն դէպքերում, երբ այլ ընթերցումներ է ունեցել Գուլամիրեանի հրատարակութիւնը կամ նրանում բացակայել է այս կամ այն ընթերցումը, իսկ քննարկուող ձեռագրում առկայ է եղել այն՝ հանուել է ձեռագրից գիծ քաշելով կամ ջնջուել է ուստիսի...: Նման նախադէպ առկայ է նաեւ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի N. 4598 ձեռագրում՝ միայն այն տարբերութեամբ, որ տարբերութիւնները լուսանցքներում են ցոյց տրուած, առանց աղարտելու ձեռագրի ամբողջական տեքստը...: Հետեւաբար՝ Աշ. Յովհաննիսեանի ձեռագրում եղած մակագրութիւնները ենթադրեալ գրաքննիչի մասին՝ անվաւեր են:

Այսքան նկատառումներ ձեռագրի արտաքին յատկանիշի՝ գրաքննութեան վերաբերեալ վարկածի մասին:

Այժմ անցնենք քննութեանը ներքին յատկանիշների, որոնք էական նշանակութիւն ունեն խնդրի լուսաբանման համար:

ա. Սկսենք հէնց տիտղոսաթերթից, որ լուսանկար պատճէնով բերել է Աբրահամեանը՝ «պապացուցելու» համար, թէ Աշ. Յովհաննիսեանի ձեռագիրը, իբր, հիմք-ձեռագիրն է Գուլամիրեանի հրատարակութեան: Բայց իսկ եւ իսկ հակառակն է պապացուցում: Այսպէս, համեմատութեան համար մենք եւս զուգադրենք բնագրային երկու տարբերակներից իւրաքանչիւրը միւսի հետ: Նկատելի են բնագրային հետեւեալ ակնբախ տարբերութիւնները:

Գուլամիրեանի բնագիրը	Յովհաննիսեանի ձեռագիրը
ԴԱԻԻԹ ԲԷԳ	ԳԻՐՔ ՈՐ ԿՈՉԻ
ԸՆՏԻՐ	ՉԻՔ
ԲԷԳԻՆ	ՊԵԿԻՆ
ԱՅՆ Է ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ	ՉԻՔ
1722 ԵՒ ՀԱՅՈՑ 1171	ՎԱՐԴԱՆԻՍԵԱՆ
ՎՐԴԱՆԻՍԵԱՆ	ԵԿԴԱՍՏԱՆԱՑ
ԵԿՏԱՍՏԱՆԱՑ	ՉԻՔ
...ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ...	

Ի դէպ, չափազանց բնութագրական է Գուլամիրեանի՝ բնագիրը անաղարտորէն հրատարակելու քաղաքական ընդհանրութիւնը վկայող այն փաստը, որ «Վարդապետի» հոլովուած բառը, առանց իր յատկացեալի, թէկուզեւ քերականական կապակցութիւնից դուրս՝ անիմաստ կիրառութեամբ հրատարակելը. թողել է նոյնութեամբ միայն նրա համար, որ հարազատ մնայ հիմք ծառայած ձեռագրին, որում ջնջուած է եղել գրառող վարդապետի անունը: Պարզուած է՝ Գուլամիրեանը ջնջուած բառերի փոխարէն բազմակէտեր դնելով չի աւտում,

Բ. Գուլամիրեանի բնագիրը

«Եւ եղեն կամաւ ստրուկ այլազ-
գեաց որպէս եւ յառաջն, որք մինչեւ
ցայժմ մնացին.....»

Յովհաննիսեանի ձեռագիրը

Յովհաննիսեանի ձեռագիրը
«Եւ եղեն կամաւ ստրուկ այլազ-
գեաց որպէս եւ յառաջն, որք մինչեւ
ցայժմ մնացին.....»

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի N. 6835 ձեռագիրը եւս ունի Հէնց նոյն
ընթերցումը, ինչ Յովհաննիսեանի ձեռագիրը՝ առանց, սակայն, հանումների
եւ յաւելումների: Աբրահամեանը, իբրեւ բնագրային «գորեղ» փաստարկ,
դարձեալ պնդում է, թէ «գրաքննիչն» է արգելել բազմակէտերով փոխարինուած
այն ընթերցումը, որը առկայ է Յովհաննիսեանի ձեռագրում, ուստի եւ
վերջինս, իբր, հիմք է ծառայել Գուլամիրեանի հրատարակութեան համար: Եթէ
այդ այդպէս է, ապա նման հետեւութիւնը բնաւ չի բխում իրերի վիճակից: Յով-
հաննիսեանի ձեռագրում նկատուած փոփոխութիւնները եթէ գրաքննիչին են,
ապա Գուլամիրեանը ոչ թէ բազմակէտեր դնելով բառերի բացթողումներ պէտք է
կատարէր, այլ «հիմք-ձեռագրի» ընթերցումը «խմբագրութեամբ» հանդերձ
պէտք է ընդգրկէր իր տեքստում, բայց չի արել: Ինչո՞վ բացատրել: Ինչո՞ւ
Գուլամիրեանը «գրաքննիչի» պահանջի համաձայն չի վարուել՝ «այլազգեաց»
բառը դարձնելով «անօրինաց», իսկ բազմակէտերի փոխարէն չի տպագրել
«ազատի նոցանէ» ընթերցումը... Այս բոլոր նկատուումները խօսում են Ա.
Աբրահամեանի ենթադրութեան ԴէՄ եւ առաւել եւս ԲԱՑԱՌՈՒՄ ԵՆ Յով-
հաննիսեանի ձեռագրի՝ Գուլամիրեանի հրատարակութեան հիմքում ընկած
լինելու վարկածը:

Բայց հետաքրքիրը եւ միաժամանակ հանելուկայինը այն է, որ Աբրա-
համեանի՝ «Բանբեր Հայաստանի արխիւների» 1972 թ. N. 3-ում տպագրած իր
յօդուածում նոյն հատուածը հետեւեալ տեսքն է ունեցել, առանց որեւէ
«խմբագրումի»․ «Եւ եղեն կամաւ ստրուկ այլազգեաց, որպէս եւ յառաջն, որք
մինչ ցայժմ մնացին ի յիշխանութեանց իրեանց» (էջ 87): Մենք եւս մեր
յօդուածում նոյն ընթերցումն էինք ընկալել (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական
հանդէս», N. 1, 1974, էջ 216): Ինչո՞վ բացատրել այս առեղծուածը: Նշենք
նաեւ, որ այս տեղի է ունեցել «Բանբեր Հայաստանի արխիւների» 1972
թուականի N. 3-ում տպագրուած Աշ. Աբրահամեանի յօդուածի եւ «Պատմա-
բանասիրական հանդէսի» 1974 N. 1-ում գետեղուած մեր քննախօսութիւնից
յետոյ․ բայց թէ ո՞ւմ կողմից եւ ի՞նչ հանգամանքներում — այդ հարցով մենք
չէ, որ պէտք է զբաղուենք: Ուստի եւ բացառուած պէտք է համարել այն են-

թաղութիւնը, որ այդ փոփոխութիւնները ինչ-որ «գրաքննիչի», եւ ո՛չ ձե-
ռագրաեղծիչի, միջամտութեան «ապացոյցն» են հանդիսանում:

Գ. Գուլամիրեանի հրատարակութիւնը ունի «ԱՆՈՒԱՆՔ ԶՕՐԱՊԵՏԱՅՆ
ԵՒ ԶՕՐԱՅՆ ԴԱԻԹԻ Ի ԶԱՆԱԶԱՆ ՏԵՂԻՍ» խորագիրը (էջ 76), որը չունի
Յովհաննիսեանի ձեռագիրը (տե՛ս թ. 41բ, ձեռ. N. 10579): Ընթերցումների
այս տարբերութիւնը նոյնպէս հաստատում է Գուլամիրեանի հրատարակու-
թեան բնագրային հիմքի բացառումը Յովհաննիսեանի ձեռագրից:

Չնայած անհերքելի այս ապացոյցներին ու փաստարկներին, Ա.
Աբրահամեանը, այնուամենայնիւ, յաւակնոտ «ինքնավստահութեամբ» գրում
է. «Որ գրաքննիչի մակագրութիւնն ունեցող ձեռագիրն է հանդիսացել
Գուլամիրեանի հրատարակութեան հիմքը, կասկած լինել չի կարող» (sic!)⁷⁵: Ան-
վերապահութեամբ արուած այս պնդումը առաւել եւս «ամրապնդելու» եւ ընդ-
գծելու համար Ա. Աբրահամեանը արձակում է յարանման մի վճիռ եւս․
«Անկարելի է մտածել, որ Գուլամիրեանը թոյլտուութիւն ստացել է այլ
ձեռագրի համար (իմա՝ Յովհաննիսեանի — Լ. Խ.)», իսկ բնագիրը հրատարակել
մի այլ ձեռագրի տարբերակով⁷⁶: Սակայն մեզ հետ վիճելիս, բնագրային
նշուած ու չնշուած հակասութիւններից գլուխ չհանելով՝ յանկարծ
Աբրահամեանը մոռանում է վերոյբերեալ իր կատեգորիկ յայտարարութիւն-
ները եւ այս անգամ տրամագծօրէն հակառակ պնդումն է անում. «Գուլա-
միրեանցը հրատարակութեան պատրաստելով գրաքննիչի հաւանութեանն
արժանացած բնագիրը, տպագրութեամբ յանձնուած օրինակում (sic!) կատարել է
ոճական ուղղում, տեղանունների ճշգրտումներ եւ այլն»⁷⁷: Ահա թէ ի՛նչ:
Ուրեմն՝ բացի Յովհաննիսեանի ձեռագրից եղել է եւ մի այլ ձեռագիր, որը
արտագրուել է նրանից, եւ դա էլ հիմք է ծառայել Գուլամիրեանի տպա-
գրութեան համար... Ապա ինչո՞ւ էր այս ամբողջ անյարիրութիւնն այն մասին,
որ իբր Յովհաննիսեանի ձեռագիրը եղել է Հէնց Գուլամիրեանի հրատարակու-
թեան հիմք-ձեռագիրը, քանի որ այժմ էլ Աբրահամեանը իբրեւ Գուլամիրեանի
հրատարակութեան հիմք-ձեռագիր առաջարկում է բոլորովի՛ն անգոյ մի այլ
ձեռագիր, որը, ինչպէս պարզուած է իր իսկ ասածից, սեփական երեւակայու-
թեան հնարանքն է...: Բայց մի՞թէ բնագրագէտը կարող է դեկլարուել եւ
նոյնիսկ բանավէճ մղել հնարանքների հիման վրայ...:

Եւ ահա երեւակայական այդ ձեռագրի վրայ, իբր, Գուլամիրեանը (չգար-
մանաք!) «կատարում է ոճական ուղղումներ, տեղանունների ճշգրտումներ» եւ
այլն: Այսպէս, օրինակ, Սիսական անունը բոլոր դէպքերում փոխել է (sic!)
Սիսան, Ենհէր անունը՝ Եինուհայր, Ուչդեփէ անունը՝ Ուչթէփէ, Պար-
կուշատ անունը՝ Բարգուշատ...»⁷⁸: Մի՞թէ ցանկալի դատումը (wishful think-
ing) երբեւէ բնագրագիտութեան տեղ հնարաւոր է անցկացնել եւ յանգել
գիտական ճշմարտութեան: Ինչպէ՞ս կարելի է լրջութեան տեղ ընդունել
մտացածին ձեռագրի համեմատութեամբ նաեւ ինչ-որ «սրբագրական սխալ-
ների» մասին խօսելը...:

Այսպէս, ուրեմն, մենք սպառնցի՛նք մատենագրական սոյն Յուշարձանի
հետ առնչուած բնագրագիտական բոլոր այն հարցերը, որոնք տարբեր

75 «Պատմա-բանասիրական հանդէս», N. 4, 1974, էջ 192:
76 Անդ:
77 Անդ, էջ 195:
78 Անդ:

ժամանակներում արձարձուել էին հայագիտական մամուլում: Հակասական եւ սխալ պնդումների ու վերագրումների քննութիւնից եւ փարատումից յետոյ, ահա, XVIII դարի առաջին երեսնամեակի Դաւիթ Բէկի զլխաւորութեամբ հայ ժողովրդի ծաւալած ազատագրական շարժման այս կարեւորագոյն Սկզբնադրելը, արեւելահայ գրական լեզուի զուգադիր թարգմանութեամբ, ներկայացնում ենք ընթերցողին:

Ա) ՔՆՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻ ԿԱԶՄՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԱԾ
ՁԵՌԱԳՐԵՐՆ ՈՒ ՏՊԱԳՐԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐԸ

- A = Գուլամիրեանի 1871 թ. հրատարակութիւնը, որն իր հիմքում դրուած ձեռագրի տարրնթերցումներով չափազանց արժէքաւոր է:
- B = Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. N. 4598, թթ. 1ա-20բ, թերի է, պակասում են, 2-րդ զլխից՝ 53-65, իսկ 3-րդ զլխից՝ 56-67 պարբերոյթները, ինչպէս եւ վերջաբանութիւնն ու «Անուանք զօրապետացն եւ զօրացն Դաւթի ի զանազան տեղիս» զլուսը, ընդորում պարբերոյթները համարակալուած են: Ժամանակ՝ 1759, գրիչ՝ Յովհաննէս վարդապետ Ամասիացի. վայր՝ Ամստերդամ: Մա, ամենայն հաւանականութեամբ, ընդօրինակուած է E ձեռագրից, որի գրիչն է Յովակիմ Ռաֆայելեան Ղափանցին՝ գաղափարելով իր ձեռագիրը դարձեալ Ամստերդամում: Նման պայմանաւորուածութիւնը ապացուցուած է նրանով, որ եթէ Յովակիմ Ռաֆայելեան Ղափանցին ընդօրինակել է 1759 թուականի «Յունուարի 20-ին», ինչպէս հաւաստուած է իր Յիշատակարանում (տե՛ս Լենինգրադի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի հայկական ձեռագրերի Ֆոնդ, B - 129, թ. 68ա), ապա Յովհաննէս Ամասիացին արտագրում է իր բնագիրը նոյն թուականի «Յուլիսի 3-ին»՝ հաղորդելով այդ մասին իր Յիշատակարանում (տե՛ս ձեռ. 4598, թ. 1ա):
- C = Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. N. 3297, ժողովածու զանազան նիւթերի, Դաւիթ Բէկի պատմութեան բնագիրը առկայ է 138ա-165բ թերթերում, ունի հետեւեալ վերնագիրը՝ «Պատմութիւն ինչ-ինչ անցից ի Սիւնիսն յետնոց»: Սկզբից պակասում է 20 էջ իր ձեռագրով: Ժամանակ՝ 1847, վայր՝ էջմիածին, գրիչ՝ Եսայի Աւագեան: Այս ձեռագիրը լիովին բխում է Յովակիմ Ռաֆայելեան Ղափանցու ձեռագրից (տե՛ս Լենինգրադի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի հայկական ձեռագրերի Ֆոնդ, B - 129), որովհետեւ վերարտադրել է նաեւ վերջինիս բոլոր Յիշատակարանները խստագոյն բժախնդրութեամբ (համեմատի՛ր Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. N. 3297, թթ. 162բ-165բ եւ Լենինգրադի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի հայկական ձեռագրերի Ֆոնդ, B - 129, թթ. 67բ-69բ): Պարբերոյթները համարակալուած են:
- D = Մաշտոցի անուան Մատենադարան, ձեռ. N. 6835, թթ. 1ա-77ա, ժամանակ՝ ժԹ, գրիչ եւ վայր՝ անյայտ: Ունի Յովակիմ Ռաֆայելեան Ղափանցու Յիշատակարաններից երկրորդը միայն: Պարբերոյթները համարակալուած են:
- E = Լենինգրադի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի հայկական ձեռագրերի Ֆոնդ, B - 129, իսկ նրա մանրալուսանկար ժապաւէնը գտնուած է Մաշտոցի անուան Մատենադարանի միկրոֆիլմերի 250 համարի տակ գրանցուած: Թերթեր՝ 49ա-68բ: Սկզբից՝ պակասաւոր: Ժամանակ՝ 1759, «Յունուարի 20», գրիչ՝ Յովակիմ Ռաֆայելեան Ղափանցի,

վայր՝ Ամստերդամ: Այս ձեռագիրը ընդօրինակուել է «Տոմեգերեայ մեծ քաղաք Ձմիւռնիայում» արտագրուած հիմք-օրինակից, գրչութեամբ՝ Դանիէլ դպրի: Այս մասին գրչագրի վերջում Յովակիմ Ռաֆայելեան Ղափանցու թողած չափածոյ յիշատակագրութեան մէջ կարդում ենք.

«...Ղօղծալ ելով ի խորչ անկեան
ի տան մեծի քաջագարմեան
Աստուածատրոյ մեծ Ապրօեան
Յորմէ առաք գպատեւն սորայն
Ձեռամբ Դանիէլ շնչին դպրի
Յօրինեալ գծագրի
ի Տոմեգերեայ մեծ քաղաքի
Որ եւ Ձմիւռն անուամբ հրճուի» (թ. 69բ.):

F = Մաշտոցի անուան Մատենադարան, N. 10759, չունի Յիշատակարան:

Բ) ՕՃԱՆԴԱԿ ՁԵՌԱԳՐԵՐ ԵՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ
ՍԵՐՏՕՐԷՆ ԱՌՆՁՈՒԵԼ ԵՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻ ՀԵՏ

- f = Մտնդրն. Ս. Ղազարու, Ձեռագիր N. 2685, A տարբերակ, Համառօտ, որի վերնագիրն է՝ «Պատմութիւն Ղափանցւոց», «Բազմավէպ», 1977, թիւ 1-2, հրատ. Ս. Արամեանի:
- g = Մտնդրն. Ս. Ղազարու, Ձեռագիր N. 620, B տարբերակ, որի վերնագիրն է՝ «Պատմութիւն Ղափանցւոց», Ընդարձակ հեղինակային բնագիրն է, «Բազմավէպ», 1977, թիւ 3-4, էջ 555-590, հրատ. Ս. Արամեանի:
- h = Ս. Բրոսսէի Ֆրանսերէն լեզուով թարգմանութիւնը սոյն աշխատութեան, որ ընդգրկուած է նրա "Collection des Historiens Arméniens" երկասիրութիւնում, հատ. 2, Ս.-Պետերբուրգ, 1876, 221-255 էջերը, "David Beg" վերնագրով:
- i = Ս. Չամչեանցի «Պատմութիւն Հայոց» աշխատութեան Գ հատորի 784-800 էջերը:

Լ. Գ. ԽԱԶԵՐԵԱՆ

Երեւան ք.
Մատենադարան,
1977 թ.

**ՋՈՒԳԱԴԻՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ
ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻ
ԵՒ
ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ**

ԸՆՏԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԴԱԻԹ ԲԷԳԻՆ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՑՆ ՀԱՌՈՑ
ՂԱՓԱՆԻ, ՈՐՔ ԵՂԵՆ ԸՆԴԴԷՄ ԹՈՒՐՔԱՑ Ի ՄԵՐՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԻ,
ԱՅՆ Է՝ ԹԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1722 ԵՒ ՀԱՅՈՑ 1171:

Ջորս Խոուն գրել, որք ի սկզբսնէ մինչեւ ցվախնսն յառաջադէմ լեալք
էին յամենայն պատերազմունս եւ ակամատես իրացն եղելոց, այսինքն
Ստեփաննոս Վարդանեսեան, որ ի տամէն էր Շահումեան, ի գաւառէն Փոքր
Սիւնեաց եւ յաւանէն Եկդաստանաց եւ այլ ոմանց ընդ նմա:

[Գրառութեամբ՝ ՂՈՒԿԱՍՈՒ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻՈՑ] Վարդապետի

ԸՆՏԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԴԱԻԹ ԲԷԿԻ՝ ԵՒ ՂԱՓԱՆԻ՝ ՀԱՅԵՐԻ ՄՂԱԾ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ, ՈՐ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՆ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԷՄ ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿ-
ՆԵՐՈՒՄ, ԱՅՆ Է՝ ՏԷՐՈՒՆԱԿԱՆ 1722-ԻՆ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
1171-ԻՆ՝:

Սոյնը գրել տուեցին նրանք, որոնք սկզբից մինչեւ վերջ մասնակցու-
թիւն էին ունեցել բոլոր կռիւներում եւ ակամատես եղել իրադարձութիւն-
ներին, այսինքն՝ Ստեփանոս Վարդանեսեանը՝, որը Շահումեան տնից էր,
Փոքր Սիւնիք՝ գաւառից, Եկդաստան աւանից՝ եւ նրա հետ եկած մի քանի
այլ մարդիկ՝:

[Գրառութեամբ՝ ՂՈՒԿԱՍ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ՝] Վարդապետի

Թէ վԱՍՆ է՞Ր ԵՒ ԿԱՄ Ո՞ՐՊԷՍ ԵԿՆ ԵՄՈՒՏ ԴԱԻԹ ԲԷԳՆ
Ի ՂԱՓԱՆ ԳԱԻԱՌ: ԵՒ Թէ ԶԻԱՐԴ ԵԼԻՆ ՄԻԱՑԱՆ ԸՆԴ ՆՄԱ
ԱՄԵՆԱՑՆ ԲՆԱԿԻԶՔ ԳԱԻԱՌԻՆ ԵՒ ԸՆԴԴԵՄ ԴԱՐՁԱՆ ԹՈՒՐՔԱՑ:

- 5 1. Ի ժամանակին, յորժամ զօրացան ազգն Աղուանից թուրքաց ի կողմանս Հնդկաց՝ ի Ղանդաւար գաւառին, եւ յարձակեցան յաշխարհն Պարսից ասպատակաւ աւար հարկանել, մինչեւ ի գալ՝ պաշարել նոցա եւ առնուլ իսկ զՍպահան քաղաք, եւ սատակել զՇահ Հուսէին արքայն Պարսից, որ եղև յամի Տեառն 1721, եւ ի թուականութեանն Հայոց՝ ՌՃՀ
- 10 (1170):
- 2. Չայսու ժամանակաւ Լակզի թաթարքն ի կողմանցն հիւսիսոյ ի Հայս եւ ի յԱղուանս արշաւեցին. եւ զգիւղօրէսն Գեանջայու եւ Շամախու ասպատակեալ աւար հարկանէին, եւ զագուլեցի Մուսաբեկեան տոհմէ զիշխանն Շամախու ի մահ մատնէին, եւ ամենայն զօրաւոր դիմակացսն առհասարակ սատակէին, եւ զժողովուրդս երկրին՝ զկանայս եւ զմանկունս ի գերութիւն վարէին, զորոց մի ըստ միոջէ յայսմ վայրի չունիմք պատմել:
- 15 3. Եւ կամ թէ զիա՞րդ զայսչափ չարիս տեսեալ Հայոց բնակչացն Գուգարացոց, եւ որք չուրջ էին բնակիչք Հայոց զինու զարդու յօրինեցան, ի մարտ պատրաստեցան միահամուռ ճակատեալք առ Թարթառ գետովն ընդդէմ ամենայն արձակելոցն ի յասպատակութիւն երկրի իւրեանց (որք եւ զանուն առին այսու եւ կոչեցան մինչեւ ցայսօր Մեծ Աղնախ):
- 20 4. Եւ թէ ո՞րպէս քաջացան սոքա, հարին, վանեցին թէ՛ զԼակզին, թէ՛ զՊարսիկն եւ թէ՛ զՕսմանցին՝ ոչ ունիմք գրել, այլ միայն զխմբելոցն Հայոց ի յԵօթնաբերդ գաւառին Ղափանու եղելոցն ձեռնարկեմք պատմել:
- 25 5. Յամին հազարերորդի հարիւրերորդի եօթանասներորդի առաջներորդի Հայկազեանս թուականի, յորժամ լուան բնակիչք

2 BF ՊէԿՆ D ԲէԿՆ ADF Ի ԽԱՓԱՆ
6 B Ի Ղանտահար
8 B Հիւսէին
9 AD Ի թուականութեանս F թուականութեան
12 BF Կեանչու D Կենչու
13 F Մուսապեկեան
26 ADF Թափանու
27 B Յամի ADF չի՛ք՝ հարիւրերորդի D եօթանասներորդի

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, Թէ Ի՞նչ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ԵՒ ԿԱՄ ԻՆՉՊԷՍ ԴԱԻԹ ԲԷԿԸ
ԺԱՄԱՆԵՑ ՂԱՓԱՆ ԳԱԻԱՌԸ. ՆԱԵՒ՝ Թէ ԻՆՉՊԷՍ ՈՏՔԻ ԵԼԱՆ,
ՄԻԱՌՈՐՈՒԵՑԻՆ ՆՐԱ ՀԵՏ ԱՅԴ ԳԱԻԱՌԻ ԲՆԱԿԻԶՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՆԴԵՍ
ԵԿԱՆ ԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԷՄ:

- 1. Սա այն ժամանակն է, երբ Հնդկաստանի կողմերում՝ Ղանդաւար գաւառում՝ աֆղանական թուրք ազգը¹⁰ ուժեղացաւ եւ աւարառութեան նպատակով ասպատակութեամբ յարձակուեց Պարսկաստանի վրայ, մինչեւ անգամ եկաւ, պաշարեց եւ Սպահան քաղաքը գրաւեց, պարսից Շահ-Հիւսէին թագաւորին սպանեց¹¹: Դա տեղի ունեցաւ տէրունական 1721 թուականին, իսկ Հայոց թուականութեան 1170-ամեակին¹²:
- 2. Այս ժամանակներում լեզգիները¹³ Հայաստանի եւ Աղուանքի հիւսիսային կողմերից արշաւեցին: Ասպատակելով Գեանջայի եւ Շամախի գիւղերը՝ աւարի մատնեցին, իսկ ագուլեցի Մուսաբեկեան տոհմից Շամախի իշխանին սպանեցին եւ բոլոր յամառ ընդդիմակայողներին առհասարակ ոչնչացրին, երկրամասի բնակիչներին՝ կանանց եւ մանուկներին գերեզմաններին, որոնց մասին մէկ առ մէկ պատմել յայտեղ հարկ չենք համարում:
- 3. Կամ էլ չենք ասելու, թէ ինչպէս Գուգարքի¹⁴ եւ չրջակայքի հայ բնակիչները բազում չարիքների ականատես լինելով՝ զինավառուեցին, կռուի պատրաստուեցին՝ միահամուռ ճակատամարտ մղելով Թարթառ գետի¹⁵ մօտ բոլոր այն յարձակողների դէմ, որոնք իրենց երկիրը ասպատակելու համար էին եկել (այստեղից էլ այդ վայրերն իրենց անունն ստացան եւ մինչեւ օրս կոչուեցին «Մեծ Աղնախ»¹⁶):
- 4. Կամ թէ ինչպէ՞ս հայերն արիացան, խփեցին, վոնդեցին թէ՛ լեզգիներին, թէ՛ պարսիկներին եւ թէ՛ օսմանցիներին՝ դրանք եւս գրի առնել չենք մտադրում, այլ միայն կը ձեռնարկենք պատմել Եօթնաբերդում¹⁷ Ղափան գաւառում հայկական խմբաւորումների մասին:
- 5. Հայկական թուագրութեան հազար հարիւր եօթանասունմէկին¹⁸, երբ Ղափան գաւառի Եօթնաբերդի բնակիչները լուր առին լեզգիների

Եթե անբերդ գաւառին Ղափանու գասպատակն եւ գաւերումն Կեանջայու եւ Շամախու. հայք եւ պարսիկք առհասարակ խռովեցան եւ զահի հարեալ, սասանեալ, տագնապէին, եւ իբր ամիսս երկու կամ երեք երթեւեկս առ միմեանս առնել յիրերաց կասկածէին, զի զանձինս իւրեանց առհասարակ ի խնամոց ընդհանուր՝ ընտանի խնամակալութենէ լքեալս տեսանէին: Վասն այսորիկ քաղաք ի քաղաքէ, ազգ յազգէ, իշխան յիշխանէ կասկածանս թշնամութեան կրեալ տագնապէին, եւ զսոյնպիսի աղէտս չարեաց եւ սոքա կրէին:

6. Արդ, ի սոյնպիսի աւուրս դառնութեան սասանութեան Ստեփանոս անուամբ ոմն ի մերազնեայց, ի կողմանցն Կալերու՝ Վանքեցի, խորհուրդ ի մտի դնէր՝ անցանել ի Սիսական գաւառ, եւ երթալ հասանել յաշխարհն Վրաց, ի քաղաքն Մցխէթ առ Շահնաւազ իշխանաց իշխանն Վրաց, եւ խնդրել ի նմանէ զայր մի տալ երկրին Ղափանու ի զօրագլուխ, եւ հրաման տալ նմա զօրաժողով լինելոյ եւ զերկիրն ի թշնամեաց պահելոյ:

7. Զի զայս ոչ ոք ի սոսկականացն իւրովի առնել համարձակէր, եւ թէ առնիցէր ոք՝ իբրեւ ապստամբ ի տէրութենէ մերժուր ի ժողովրդենէն: Այլ իշխանն Վրաց մեծ էր, եւ զայսպիսի զօրագլուխ յայնմ գաւառի կացուցանել նմա անկ էր:

8. Իսկ եթէ որով մարթասցի զհայցուած իւր առաջի իշխանաց իշխանին արժանաւոր ցուցանել, խորհեցաւ սուտ գիրս յանուն յիսուն արանց տանուտերանց Ղափանու յօրինել, եւ ըստ նմանութեան իւրաքանչիւր կնքոց նոցա զկնիքս քանդակել, եւ զայն գիր նոքօք կնքեալ հաստատել:

9. Եւ զօրութիւն բանից հայցուածոց հրովարտակին էր այսպիսի ինչ. «ՏՆ՛որ մեզ զայր մի՝ լինիլ զօրապետ, որպէս զի քոյին հրամանաւ լիցի մեզ այս օրինաւոր, եւ մեք զզօրսն հոգամք պատրաստել, եւ նոքօք զգաւառն մեր ի թշնամեաց աներկեւան առնել»:

10. Ել զնաց Ստեփանոսս եւ եհաս ի Մցխէթ քաղաք, յանդիման եղել իշխանին Վրաց, եւ գոյժ տուեալ նմա յաղազս նախախառակեալ քաղաքացն աւերման՝ պատմեաց նմա եւ զամենայն վտանգս, եւ զխռովութիւնս, եւ զահն եւ զերկիւղն ժողովրդեան Ղափանու, եւ մատոյց նմա զհրովարտակն, զոր սրարեալն էր յանուն տանուտերանցն:

1 ADF Պափանու AD եւ աւերումն փխ գաւերումն BF Կեանջու D Կեանջու
5 D չիք՝ ի [խնամոց] BD յընդձանուր
8 AD կրել
9 B զայսպիսի փխ ի սոյնպիսի
10 DE չիք՝ Վանքեցի
11 ABD անցանէր B ի Սիսան B երթեալ AB հասանիլ
12 BD Մցխէթ
13 ABDF Պափանու
19 D թէ
20 A չիք՝ սուտ
21 ABDEF Պափանու
24 ADE բանիցն
27 E ի թշնամեացն
28 ADE եւ փխ եւ BDEF Մցխէթ
31 ABE զհահն D ժողովրդեանն ABDEF Պափանու
32 ADE տանուտերանցն

ասպատակութեան եւ Կեանջայի ու Շամախի աւերման մասին¹⁹, հայերն ու պարսիկներն առհասարակ խռովք ապրեցին, ահաբեկուեցին, իրարանցման ու տագնապի մատնուեցին. ընդորում շուրջ երկու կամ երեք ամիս իրար այցելելուց վախենում էին, որովհետեւ բոլոր խնամիների հարազատ հոգատարութիւնից լքուած տեսան իրենց: Այդ պատճառով էլ քաղաքը քաղաքից, գերդաստանը գերդաստանից, իշխանը իշխանից երկիւղ ու թշնամանք կրելով խռովքի մէջ էր. ընդամին այդպիսի աղէտներ ու չարիքներ վերապրում էին նաեւ Եթեանքերդի բնակիչները:

6. Արդ, դառնութեան եւ իրարանցումի այս օրերին Կալերի²⁰ կողմերից Ստեփանոս անուամբ մէկը մեր հայրենակիցներից մտադրուեց Սիսական գաւառն²¹ անցնել եւ գնալ հասնել Վրաց աշխարհը՝ Մցխէթ²² քաղաքը, Վրաստանի իշխանաց իշխան Շահնաւազի²³ մօտ եւ խնդրել նրանից, որ Ղափանի երկրամասի համար իբրեւ զօրապետ մի մարդ տայ զօրահաւաք կատարելու իրաւասութեամբ, որպէսզի պաշտպանի երկիրը թշնամիներից:

7. Իրականում՝ այս յանձնառութիւնը հասարակ մարդկանցից ոչ ոք առանձին չէր յանդգնի անել, եթէ անէր անգամ՝ կը մերժուէր այդ թեկնածութիւնը ժողովրդի կողմից իբրեւ տէրութեան դէմ ապստամբ մի մարդ: Սակայն Վրաստանի իշխանը մեծ հեղինակութիւն էր, ուստի նրա՛ն կը պատշաճէր այդ գաւառի համար նման զօրապետի նշանակումը:

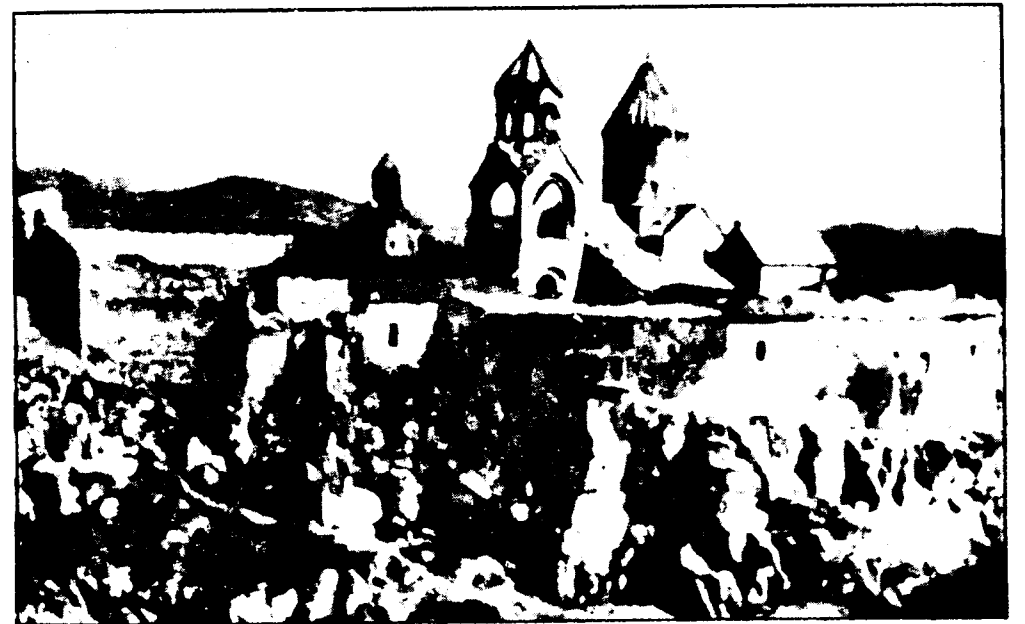
8. Բայց թէ՛ ի՞նչ ձեւով պէտք է կարողանար իր խնդիրքը պատշաճապէս ներկայացնել Ստեփանոս Շահնաւազին իշխանաց իշխանին: Նա մտածեց Ղափանի տանուտէրերի²⁴ յիսուն մարդկանց անունից կեղծագիր յօրինել ու համապատասխանաբար իւրաքանչիւրի կնիքի նմանութեամբ դրոշմել, եւ կնքելով գրութիւնը՝ հաստատել²⁵:

9. Իսկ հրովարտակում խնդրուածի իմաստն այսպիսին էր. «Մեզ համար նշանակիր մի մարդ իբրեւ զօրապետ, որպէսզի քո հրամանով օրինաւոր համարուի նա մեր աչքում, մենք էլ հոգ տանենք զօրքեր պատրաստելու, նրանց օգնութեամբ էլ մեր գաւառը ապահով դարձնենք թշնամիներից»:

10. Վեր կացաւ Ստեփանոսը, զնաց եւ հասաւ Մցխէթ քաղաքը, ներկայացաւ Վրաստանի իշխանին եւ, գուժելով նախապէս յիշատակուած քաղաքների աւերման մասին՝ հաղորդեց նրան Ղափանի բնակիչներին սպառնացող բոլոր վտանգների, վերապրած յուզումների, վախի ու երկիւղի վերաբերեալ, եւ յանձնեց նրան տանուտէրերի անուամբ իր կազմած հրովարտակը:

Տաթևի ընդհանուր տեսարանը:

Տաթևի վանքը մայրամ հրկրաշարժը:

11. Հաճոյ թուեցաւ իշխանին հայցուածն, զոր յանուն նոցա հայցէր. եւ կոչեալ զԴաւիթ բէգն Սիւնեցի ի Հայկազեանս տոհմէ, ետ նմա զիշխանութիւն երթալ յիւր հայրենի յաշխարհն Սիւնեաց, որ այժմ կոչի Ղափան, զորաժողով լինել անդ եւ պահել զերկիրն Հայոց:

5 12. Ել նա յերեսաց իշխանին Վրաց եւ եկն եհաս յաշխարհն Սիւնեաց յամի Տեառն 1722, եւ ի թուականութեան Հայոց 1171, եւ բանակեցաւ ի սահմանս Սիսական գաւառին, ի գեղեցիկ դաշտավայրի անդ, մերձ ի բլուրսն Երեքգագաթեան, որ ի յայլասեռից կոչի Ուշթնփէ:

10 13. Եւ ինքն Դաւիթ էր ազնուական, բարեպաշտ, արդարակորով, ծանօթ գրոց, արիասիրտ, երկայնամիտ խորհրդով, զորաւոր բանիւք եւ գործովք, եւ վրէժխնդիր թշնամեաց ազգին մերոյ, ինքն եւ ամենայն հետեւողք իւր: Իբրեւ ելանէր յերկրէն Վրաց, առ նա ժողովէին ի Հայոց ամենայն արք զօրութեանց յամենայն կողմանց գաւառին, որք լսէին զնմանէ. արք իբրեւ չորեք հարիւր, որք նեղեալք եւ տառապեալք էին ի դառն ծառայութենէ այլազգեաց. ա՛րք, որք զանձինս իւրեանց եղեալք էին առ ի ազատ լինելոյ ի լծոյ ծառայութեանն այլազգեաց. ա՛րք, որոց մինն հալածէր զհարիւրս, եւ երկուքն՝ զհազարս:

15 14. Արդ՝ զառաջինն հարկանելով եհար Դաւիթ զՂարաչօւլու կոչեցեալ թուրքն ի յՈւշթնփէն. եւ ապա անտի չուեաց զնաց եւ բանակեցաւ ի յամուրն, որ կոչի Ծնհէր:

20 15. Եւ կոչեալ առ ինքն զառաջնորդն Տաթեւու. պատմեաց նմա, թէ յի՞նչ բանս, յի՞նչ խորհուրդս եկեալ է, եւ ասէ. «Զնջելով ջնջեցի՛ց զամենայն այլազգիս յերկրէ աստի յայսմանէ»: Եւ ժողովեաց առ ինքն զարսն Ծնհէրու, եւ եհար ասպատակեաց զգիւղորէսն թուրքաց, եւ 25 ժառանգեաց զստացուածս նոցա:

30 16. Իբրեւ զայն տեսանէին երեսուն եւ երկու Զիւանչիր կոչեցեալ ցեղն թուրքաց, ի միասին գային, ժողովէին, գունդ կազմէին եւ դիմէին ի վերայ Դաւիթ բէգին: Եւ նա ել ընդ առաջ նոցա ի յՈւշթնփէն, եւ ետես ի հեռուստ զգօրս թշնամեացն, զի էին բազում յոյժ՝ իբրեւ վեշտասան հազար, էառ ընդ իւր իբր չորեք հարիւր ընտիր զօրս, եւ գոչեաց առ Աստուած աղօթիւք յօգնութիւն հասանել, եւ առժամայն յարձակեցաւ ի վերայ զօրու

2 ADEF պէկն BDEF Մցիթիթացի փի Սիւնեցի
3 BEF չիբ՝ յիւր հայրենի
4 ABDEF Խափան
7 BDF Սիսան BDF չիբ՝ մերձ ի բլուրսն
8 B Ուշթնփէ F Ուշթնփէ
12 B [ելանէր] նա
18 B զՂարաչօւլու
19 A յՈւշթնփէն BDE ի յՈւշթնփէն F ի յՈւշթնփէն:
20 A [կոչի] Հայրաչէն կամ Ծինուհայր E Հայրաչէն կամ Ծնհէր BDF Ծնհէր
22 B բան E խորհուրդ
24 A ի Հայրաչէն փի Ծնհէրու D ի Ծնհէր E Ծինուհայրու F Ծնհէր
26 B գերեսուն BFF ձիւանչիր
28 BEF պէկին BDEF ի յՈւշթնփէն
29 B բազումք BF իբրու
30 BDEF զօր F զչորեք
31 E յօգնականութիւն BDEF հասանիլ

11. Հաճելի թուաց իշխանին այդ խնդիրքը, որ տանուտէրերի անունից էր հայցուում. կանչեց Հայկազեան տոհմից սիւնեցի Դաւիթ բէգին, լիազօրեց նրան մեկնելու իր հայրենի Սիւնեաց աշխարհը, որն այժմ Ղափան է կոչուում, զօրահաւաք կատարելու այնտեղ եւ Հայոց երկիրը պաշտպանելու²⁶:

12. Վրաց իշխանի լիազօրութիւնն ունենալով՝ Դաւիթ բէգը վեր կացաւ եւ ճանապարհ ընկնելով²⁷ ժամանեց Սիւնեաց աշխարհը տէրուական 1722-ին եւ Հայոց թուագրութեան 1171-ին, բանակ դրեց Սիսական գաւառի սահմաններում գտնուող գեղեցիկ մի դաշտավայրում՝ Երեքգագաթեան բլուրների մօտ, որ մահմեդականների կողմից «Ուշ-թնփէ»²⁸ է կոչուում:

13. Հէնց Դաւիթն ինքը ազնուական էր, բարեպաշտ, արդարակորով, գրասէր, արիասիրտ, հեռատես, խօսքով ու գործերով ուժեղ, ինչպէս եւ անձամբ ու իր բոլոր հետեւորդներով վրէժխնդիր մեր ազգի թշնամիների նկատմամբ: Երբ դուրս եկաւ Վրաստանից, Ղափան գաւառի բոլոր կողմերից նրա մօտ հաւաքուեցին ամրակազմ հայորդիները, որ լսել էին նրա մասին, չուրջ 400 հոգի: Նրանք այնպիսի մարդիկ էին, որոնք նեղու-թիւններ ու տառապանքներ էին կրել մահմեդականների դառն հպատակու-թիւնից. մարդիկ, որոնք իրենց կեանքը նուիրաբերում էին ազա-տագրուելու համար մահմեդականների ստրկական լծից. ընդորում նրան-ցից իւրաքանչիւրը կարող էր հետապնդել հարիւրների, իսկ երկուսը՝ հազարների:

14. Արդ, առաջինը Դաւիթ բէգը հարուածներ հասցնելով ջարդ տուեց Ղարաչօւլու կոչուած թուրքական ցեղին Ուշթնփէում. ապա այնտեղից շարժուեց, գնաց եւ բանակ դրեց այն ամրոցում, որ կոչուում է Ծնհէր²⁹:

15. Իր մօտ հրաւիրելով Տաթեւի հոգեւոր առաջնորդին, Դաւիթ բէգը հաղորդեց նրան, թէ ի՛նչ գործերի ու մտադրութիւնների համար է եկել ինքը եւ ասաց. «Իսպա՛ն ջնջելու եմ այս երկրամասից բոլոր մահմեդականներին»: Այնուհետեւ իր մօտ հաւաքեց Ծնհէրի բոլոր սղամարդկանց եւ ասպատակելով թուրքական գիւղերը՝ կոտորեց, ինչպէս եւ խլեց նրանց բնակչութեան ունեցուածքը:

16. Երբ այս տեսան թուրքական օթուզիքի³⁰ ցեղի մարդիկ, որ նաեւ Զիւանչիր էին կոչուում, միասնաբար եկան, հաւաքուեցին, գունդ կազ-մեցին եւ յարձակուեցին Դաւիթ բէգի զօրքերի վրայ: Դաւիթ բէգը, իր հերթին, ընդառաջ եկաւ նրանց Ուշթնփէի կողմից եւ հեռուից տեսաւ թշնամու զօրքերին, որ չափազանց շատ էին՝ չուրջ 16 հազար: Իր հետ վերցրեց 400 ընտիր զօրականների, աղօթեց Աստուծոն օգնութեան

նոցա յաջ եւ յահեակ կոտորելով:

17. Բայց պատերազմն ոչ շուտով վերջացաւ, այլ տեւեաց իբր զաւուրս երկուս կամ երիս: Եւ ապա յետ երրորդ աւուր իսպառ եհար եւ վանեաց զնոսա, եւ հառ զամենայն ինչս նոցա՝ զգէն, զսուր, զերիվար եւ զայլ ամենայն աղխս նոցա:

18. Յետ այսորիկ առաքեաց նա զՄխիթար սպարապետն իւր ի յաւանն, որ կոչի Բուրթլար, եւ եհար զայն եւ աւար հառ զամենայն ինչս նոցա:

19. Արդ՝ իբրեւ լուր լինէր ամենայն բնակչացն Ղափանու եւ Չավնդու, թէ Դաւիթ բէգն եկեալ հասեալ է ի թիկունս Հայոց մեծաւ քաջութեամբ, առ նա հասանէին յամենայն կողմանց զօրաւորքն:

20. Չառաջինն դիմէր զալ առ նա սակաւ արամբ Թորոսն ի Չավնդուր գաւառէն, եւ առեալ ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան՝ դառնայր ի տեղի, ընդ իւր առեալ նաեւ զՊայինդուր զօրավարն Դաւթի:

21. Յետ այսորիկ դիմէին զալ առ նա զօրօք իւրեանց որդիքն Մաղամելիքին Չուղայու, որ եւ կոչի Հին-Չուղայ ի Գողթան գաւառին, եւ որդիքն Տիլէնչի մականուանելոյն. եւ սոքա ամենեքեան զային, խառնէին եւ յաւելանային ընդ զօրսն Դաւթի իբր երկու հազարս արանց զօրաւորաց:

22. Ընդ այսու ժամանակաւ մէլիք ոմն էր ի Տաթեւ ուրացող, որ յառաջն կոչիւր Դաւիթ. բայց յետոյ անօրինեալ ի հաւատս իւր ինքն եւ ամենայն տուն իւր՝ կոչեցաւ անուն Բաղրի, եւ որդիք նորա ամենեքեան եղեն շահուլի: Սա իբրեւ զգալն Դաւթի լսէր, զարսն Տաթեւու առ ինքն ժողովէր՝ ամուրս կանգնէր եւ խորհէր տալ պատերազմ ընդ Դաւթ բէգին:

23. Հապա եւ Դաւիթ բէգն զզօրսն ժողովէր, գունդ կազմէր, զայր հասանէր ի վերայ նորա, զամուրսն պաշարէր, եւ յետ երկուց աւուրց զայն զբռամբ ածէր, եւ զնա, եւ զամենայն ինչս նորա կալեալ ի Շնհէր ածէր, եւ անդ հրամայէր նմա զաւուրս երկոտասան ի մէջ եկեղեցւոյն յանդիման ամենեցուն ասել բարձր ձայնիւ զառածս զայս ուամկաց, թէ՛ «Լոյսն Լուսաւորչի հաւատոյն, վա՛յ ուրացողին»: Ապա հատանէ զգլուխ նորա եւ ինքն երթայ բ[ա]նակի ի Տաթեւ:

7 Բ յաւար
9 Բափանու
10 BDEF պէկն
11 ADEF զօրաւորք
14 Բ Պայինտուր DF զօրաւարն
16 BD Մաղամելիքին ձիւղայու EF ձիւղայու BDEF Հին-ձիւղայ
17 B [խառնէին] ի միասին
18-19 A զօրավարաց
22-23 BE Պաղրի չիբ՝ եւ որդիք նորա ամենեքեան եղեն շահուլի:
24 E ընդ Դաւթի փի ընդ Դաւթ բէգին BDF պէկին
25 BDEF պէկն E ամուրս փի գունդ BF [կազմէր] եւ
27 A ի Շենհայր E ի Շինուհայր BD ի Շնհերն
29 E ձայիւ
30 A ուրացող մարդուոյն

հասնելու իրեն եւ իսկոյն յարձակուեց նրանց զօրքերի վրայ՝ աջ ու ձախ կոտորելով:

17. Բայց կռիւը շուտ չաւարտուեց, այլ տեւեց մօտ երկու կամ երեք օր: Երրորդ օրուանից յետոյ իսպառ կոտորեց եւ վտարեց նրանց Դաւիթ բէկը, խլեց թուրքերի ողջ ունեցուածքը՝ զէնքը, սուրը, երիվարը եւ բոլոր հարստութիւնները:

18. Այնուհետեւ իր սպարապետ³¹ Մխիթարին³² ուղարկեց աւան, որը Բուրթլար է կոչուում, այն էլ նա կոտորեց եւ նրա բնակիչների ամբողջ ունեցուածքը աւար վերցրեց:

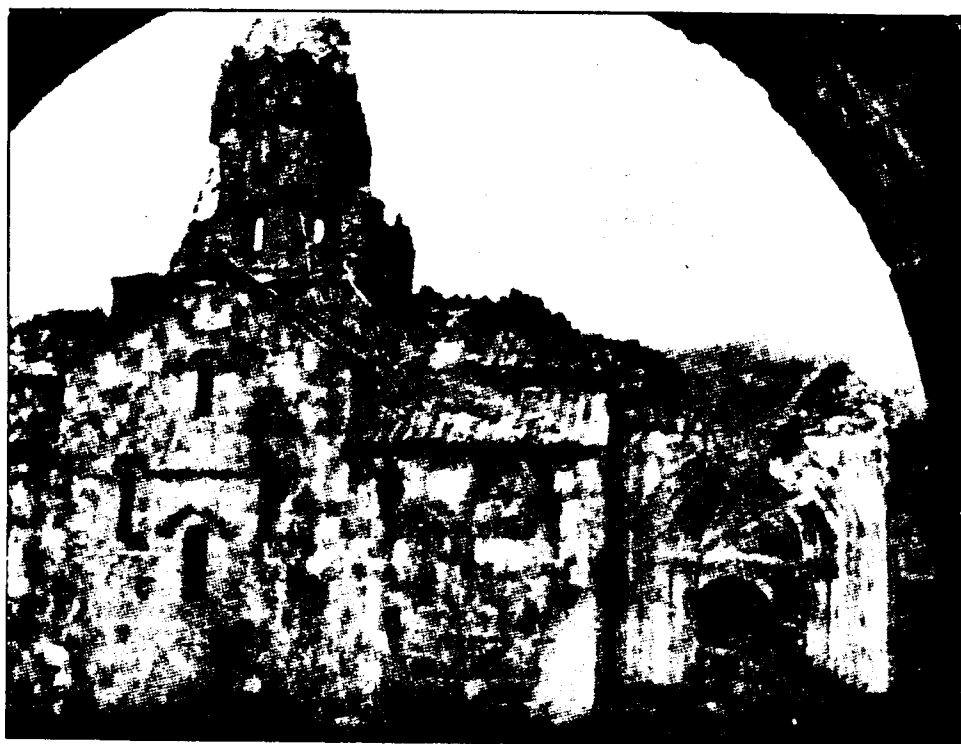
19. Արդ, երբ Ղափանի եւ Չավնդուրի³³ բոլոր բնակիչներին լուր հասաւ այն մասին, որ Դաւիթ բէկը եկել, մեծ քաջութեամբ հասել է հայերի օգնութեանը, բոլոր կողմերից զօրականներ ժամանեցին նրա մօտ:

20. Առաջինը, որ նրան դիմելով ներկայացաւ Չավնդուր գաւառից, Թորոսն³⁴ էր իր փոքրաթիւ մարդկանցով, եւ զօրապետութեան նշանակում ստանալով Դաւիթ բէկից՝ վերադարձաւ իր տեղը, վերցնելով իր հետ Դաւիթ բէկի զօրավար Բայինդուրին:

21. Այնուհետեւ իրենց զօրքերով դիմեցին եւ Դաւիթ բէկի մօտ եկան Մաղամելիքի որդիները Չուղայի, որը նաեւ կոչուում է Հին-Չուղայ՝ Գողթանի գաւառում, եւ Տիլէնչի³⁵ յորջորջուածի որդիները: Սրանք բոլորն էլ եկան, միացան եւ աւելացան Դաւիթ բէկի զօրքերին, կազմելով շուրջ երկու հազար ուժեղ տղամարդիկ:

22. Այս ժամանակներում ուրացող մի մէլիք կար Տաթեւում, որը նախապէս կոչուում էր Դաւիթ. բայց յետոյ հաւատափոխուելով դառնում է անօրէն՝ իր ընտանիքի բոլոր անդամների հետ միասին, վերանուանւում է Բաղրի. իսկ իր բոլոր որդիները դառնում են շահուլիներ³⁶: Սա երբ իմացաւ Դաւիթ բէկի ժամանման մասին, Տաթեւի մարդկանց հաւաքեց իր մօտ, ամրութիւններ կանգնեցրեց՝ մտադրութիւն ունենալով ճակատամարտ տալ Դաւիթ բէկի դէմ³⁷:

23. Դաւիթ բէկն էլ, իր հերթին, զօրքերը հաւաքեց, գունդ կազմեց, եկաւ, յարձակուեց նրա վրայ, պաշարեց նրա ամրութիւնները եւ երկու օրից յետոյ զբաւեց դրանք: Բաղրիին բռնելով՝ նրա ողջ գոյքի հետ բերեց Շնհէր: Այստեղ հրամայեց նրան տասներկու օր շարունակ եկեղեցում, բոլորի ներկայութեան, բարձր ձայնով ասել ուամկաների հետեւեալ առածը՝ «Լոյսը Լուսաւորչի հաւատին է, վա՛յ ուրացողին»: Յետոյ Դաւիթ բէկը գլխատեց նրան, իսկ ինքը գնաց, բանակ դրեց Տաթեւում:

**Տաթևի վանքի Պօղոս-Պետրոս տաճարը:
Շինարարության ապստը 906 թուականին:**

**Տաթևի վանքի ճոճուղ սիւնը, որի տակ վարդապետական
աստիճանի ընծայման արարողություն էր կատարում:**

24. Ապա հրեշտակս առաքէ ի Հալիձոր առ տէր Աւետիսն եւ առ մելիք Փարսաղան՝ աներ նորին, եւ ասէ. «Նկայք, միաբանեցարուք ընդ մեզ, զի ի բաց հանցուք զամենայն թուրք բնակիչս ի միջոյ»: Եւ ոչ կամեցան զալ:

5 25. Եւ ի յամին երկրորդի զալստեանն՝ Դաւթի ի Ղափան եւ ի յաւուրս Քառասնորդաց պահոց ի տօնի սրբոյ Լուսաւորչին ել ի վերայ Չավնդուր երկրին սուլթանն Ղափանու, սուլթանն Բարքուշտայ Բաթալի եւ խանն Սեաւ լերին՝ ութուտասան հազարաւ:

10 26. Իսկ զօրքն Հայոց, որք դարան մտեալք էին նոցա ի տօնի ս[ուրբ] Թարութեանն Քրիստոսի, ի գիշերայն զԱստուած յօգնութիւն ինքեանց կոչեցին, յանկարծակի զաղաղակ բարձին, ի վերայ յարձակեցան, հարին, կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ, եւ զայլսն ի փախուստ դարձուցին:

15 27. Ապա յետ այսորիկ մելիք Փարսաղան եւ տէր Աւետիս եկին յողջոյն Դաւթի: Իսկ նորա բարկացեալ ի վերայ նոցա, ասէ. «Կոչեցի զքեզ, եւ ընդէ՞ր ոչ եկիք յօգնութիւն մեզ»: Եւ հրամայեաց տանիլ զնոսա ի բերդն Շնհէր եւ արկանել զնոսա ի բանդ, եւ էին նոքա զաւուրս հնգետասան ի բանդի անդ:

20 28. Եւ զէպ լինէր յաւուրսն յայնոսիկ Յովհաննէս պետին գուգարացոց՝ զալ ի կողմանս յայնոսիկ յիսուն եւ վեց հազար հայագունդ զօրօք եւ պաշարել զանմատչելի բերդն Որոտնոյ: Եւ ի չկարելն առնուլ զայն ի թուրքաց՝ չուէ գայ ի բերդն Շնհէրու եւ գտանէ անդ գտէր Աւետիսն եւ զաներ նորա ի կալանս, ազատէ զնոսա եւ առաքէ առ Դաւթ բէգն ի Հալիձոր, եւ ինքն ի Տաթեւ երթայ, գտանէ զգանձն Դաւթ բէգին, եւ առեալ զայն՝ դառնայ ի տեղի իւր:

25 29. Իսկ Դաւթ բէգն ընկալեալ զմելիք Փարսաղան՝ կացուցանէ զնա յիւրում կարգի զօրապետութեան ի վերայ երկու հարիւր վաթսուն զօրաց, եւ գտէր Աւետիսն՝ ի վերայ չորեքհարիւր քառասնից:

30. Յետ այսորիկ իբրեւ լսէր Դաւթ, թէ զօրաժողով լինի Ասլամազ զուլին ի կողմանս Բուխուրութայ լերինն ի բերդն Զեվու, վաղվաղակի

24. Այնուհետեւ սուրհանդակներ ուղարկեց Դաւթ բէգը Հալիձոր³⁰ տէր Աւետիսի³¹ եւ նրա աներ՝ մելիք Փարսաղանի³⁰ մօտ, ասելով. «Նկէ՛ք, միաբանեցէ՛ք մեզ հետ, որպէսզի վտարենք մեր միջից բոլոր թուրք բնակիչներին»: Բայց Աւետիսն ու Փարսաղանը չուզեցին զալ:

25. Եւ անա Դաւթ բէգի Ղափան գալու երկրորդ տարին, Քառասնորդաց պասի օրերին, այն է՝ սուրբ Լուսաւորչի տօնին³¹, Չավնդուր գաւառի վրայ շարժուեցին Ղափանի սուլթանը, Բարքուշտայ³² սուլթան Տաթալին եւ Սեւ լեռան խանը՝ տասնութ հազար զօրքով:

26. Իսկ Հայոց զօրքը, որ դարանամուտ էր եղել Քրիստոսի սուրբ Թարութեան տօնին³³, գիշերաժամին օգնութեան կանչեց Աստծուն, յանկարծակի աղաղակ բարձրացրեց, յարձակուեց, խփեց, կոտորեց նրանցից շատերին, իսկ միւսներին էլ փախուստի մատնեց:

27. Այնուհետեւ մելիք Փարսաղանը եւ տէր Աւետիսը եկան ողջունելու Դաւթ բէգին: Իսկ վերջինս բարկացաւ նրանց վրայ եւ ասաց. «Կանչեցի ձեզ, բայց ինչո՞ւ չեկաք մեզ օգնութեան»: Ուստի հրամայեց տանել նրանց Շնհէր բերդը եւ բանտարկել: Այդպէս էլ տասնհինգ օր այդ բանտում պահուեցին:

28. Այդ օրերին էլ պատահեց այնպէս, որ Գուգարքի զօրապետ Յովհաննէսը եկել էր այդ կողմերը յիսունվեց հազար³⁴ հայկական զօրքով եւ պաշարել Որոտանի անմատչելի բերդը: Բայց չկարողանալով թուրքերից այն գրաւել, շարժոււմ, գնում է Շնհէրի բերդը, ուր եւ գտնում է տէր Աւետիսին ու նրա աներովը կալանաւորուած: Ազատում է նրանց, ուղարկում Դաւթ բէգի մօտ՝ Հալիձոր, իսկ ինքը մեկնում է Տաթեւ, գտնում է Դաւթ բէգի գանձը եւ վերցնելով այն՝ վերադառնում իր տեղը:

29. Իսկ Դաւթ բէգը, ընդունելով մելիք Փարսաղանին, իր զօրապետութեան կազմում³⁵ նշանակում է նրան հրամանատար երկու հարիւր վաթսուն, իսկ տէր Աւետիսին՝ չորս հարիւր քառասուն զօրականների վրայ:

30. Այնուհետեւ, երբ Դաւթ բէգն իմացաւ, որ Ասլամազ զուլին³⁶ զօրահաւաք է կատարում Բուխուրութայ³⁷ լեռան կողմերում՝ Զեվայի

2 AE Փարսաղանն
5 A [երկրորդի] իւր ABDEF ի Պափան
6 E Չաւնդուր
7 DF սուլթանն ABDEF Պափանու EF Պարկուշտայ D Պարկիշտա
9 BDEF չիք՝ սուրբ
10 ADE գիշերայն փիս ի գիշերայն
13 B եկին մելիք Փարսաղան եւ տէր Աւետիս յողջոյն Դաւթի (շարադաս.) DF տէր Աւետիսն
15-17 D Եւ հրամայեաց տանիլ զնոսա ի բանդ, եւ էին նոքա զաւուրս հնգետասան ի բանդի անդ, որ տարեալ էին զնոսա ի բերդն Շնհէր եւ արկեալ ի բանդ (խառնակ ընթերցում):
16 AD Շնհէր E Շինուհայր D չիք՝ եւ արկանել զնոսա ի բանդ
18 ABE Յօհաննէս D Յուհաննէս
20 ADE պաշարէր D Որոտնոյ
21 A Շնհէրայ E Շինուհայր
23 BDEF պէկն E Դաւթի փիս Դաւթ բէգին BDF պէկին
25 B Փարսաղանն
26 D յիւրում
27 B քառասնիցն
29 F է փիս լինի B Բուխուրութայ

զգորսն գումարէր եւ գայր բանակէր ի Ղարաչիմէն կոչեցեալ գիւղն, եւ անտի հրեշտակս արձակէր ի Չավնդուր, ի Կալեր, ի Կենաւուզ եւ ի Մեղրի գորավարացն՝ գալ ժողովել անդ. եւ եկին հասին վաղվաղակի:

31. Բայց Թորոս զօրագլուխն ընդդէմ եկաց նմա ի կուրս, եւ միջնորդ մտեալ ի մէջ երկուցն՝ հաշտեցուցին զնոսա: Եւ ժողովեալ զգորականսն եւ զնաց ի վերայ Ասլամազ դուլոյն. եւ մատուցեալ՝ պաշարեաց զբերդն Ջեվու: Եւ դժուարին եղեւ առնուլ զայն. զի էր բարձրաբերձ եւ անառիկ յոյժ, այլ յետ բաղխելոյն զայն աւուրս երկուս, Մխիթար սպարապետն եւ տէր Աւետիսն գրոհ տուեալ՝ ի վեր խաղացին: Իսկ նոքա ի պարսպէ անտի զսոսա ի բաց մերժեցին:

32. Բայց տէր Աւետիսն խափանօք ի յամուր անդր ելանէր եւ զգլխաւորն նոցա ձերբակալ առնէր: Յայսմ վայրի զօրքն ամենայն, որք չուրջ էին զբերդաւն, ի պարսպացն ի ներքս զեղանէին, եւ զսուր ի վերայ եղեալ՝ զամենեսեան զնոսա առ ետեղ սատակէին. եւ ի նմին աւուր ի յամրոցի անդ կոտորեցին ի թուրքացն արս չորս հազար, եւ ի սոցանէ մեռան սակաւ ոմանք:

33. Եւ անտի զան ի յԱջբէջ, եւ անդ եւս կոտորեն զամենայն թուրք բնակիչս ի նմա: Ապա չուեաց զնաց ի Սիսական գաւառ, եւ անդ կալեալ կոտորեաց զիշխանս թուրքաց:

34. Եւ ի յամին երրորդի յետ զալստեան իւրոյ ի Ղափան՝ երթայ պաշարէ զմեծ եւ զանառիկ բերդն Որոտնայ, եւ ի տօնի Մաղկազարդին, որ օր չորրորդ էր պաշարման բերդին, եղեւ անձրեւ սաստիկ յոյժ (ո՛վ սքանչելեացս), եւ ի սաստկութենէ անձրեւին մի կողմն պարսպին ինքնին անկաւ: Սոքա իբրեւ զայն տեսին, ձայն ետուն, խրախոյս բարձեալ ի վերայ՝ յարձակեցան, եւ մտեալ ի ներքս հարին, կոտորեցին զամենայն այլազգիս եւ առին զբերդն:

35. Եւ եղեւ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ առաքել Դաւթի զբազմութիւն զօրաց իւրոց ի վերայ թուրքացն Բարբուշատայ, եւ ինքեան սակաւուք մնալ ի Սիսական գաւառի:

1 E զգորս B կոչեալ
2 E չիք՝ հրեշտակս... մինչեւ էջ 92-ի 23-րդ տողի «ամենայն» բառը ներառեալ:
3 F զօրաւորացն
4 A ի կուրս
7 F Ջեւու B զդժուարին
9 D խաղային
11 BDF խաբանօք
17 B գան անտի (շարադաս.) BDF ի յԱջբէջ
18 BDF ի Սիսան
20 A երրորդի ABDF ի Պափան
21-22 B եւ ի տօնի Մաղկազարդին եղեւ անձրեւ սաստիկ յոյժ, որ օր չորրորդ էր պաշարման բերդին (շարադաս.) ի չորրորդ
23 B ի ներքին փի ինքնին
24 D Եւ [սոքա] F բարձին
26 B գայլազգիս
28 BDF Պարկուշատայ B ինքեանք
29 BDF ի Սիսան

բերդում⁴⁸, իսկոյն զօրքեր ուղարկեց եւ եկաւ, բանակ դրեց Ղարաչիմէն⁴⁹ կոչուած գիւղում, այստեղից էլ սուրհանդակներ ուղարկեց Չավնդուր, Կալեր, Կենաւուզ⁵⁰ եւ Մեղրի, որպէսզի գորավարները գան եւ հաւաքուեն այնտեղ: Վերջիններս անմիջապէս ժամանեցին:

31. Բայց հրամանատար Թորոսը դէմ կանգնեց Դաւիթ բէկին այս կուրում, եւ ոմանք միջնորդ դառնալով երկուսի միջեւ՝ հաշտեցրին նրանց: Համախմբելով գորականներին, Դաւիթ բէկը շարժուեց Ասլամազ դուլի վրայ, եւ մօտենալով՝ պաշարեց Ջեվայի բերդը: Սակայն դժուարին եղաւ այն գրաւելը, որովհետեւ բարձրաբերձ էր եւ խիստ անառիկ: Չնայած դրան, երկու օր տեւած ընդհարումներից յետոյ Մխիթար սպարապետը եւ տէր Աւետիսը գրոհ տալով առաջ շարժուեցին: Իսկ Ասլամազ դուլի գօրքերը պարսպից հեռու վանեցին հայ զինականներին:

32. Բայց տէր Աւետիսը արգելակների վրայով բարձրացաւ ամրոցը եւ ձերբակալեց նրանց գլխաւորին: Այդ պահին բոլոր այն զօրքերը, որ պաշարել էին բերդը, պարիսպներից ներս խուժեցին եւ սրի քաշելով բոլորին՝ տեղնուտեղը սպանեցին նրանց⁵¹: Այդ նոյն օրը ամրոցում կոտորեցին թուրքերից չորս հազար մարդու, իսկ հայերից քչերը զոհուեցին:

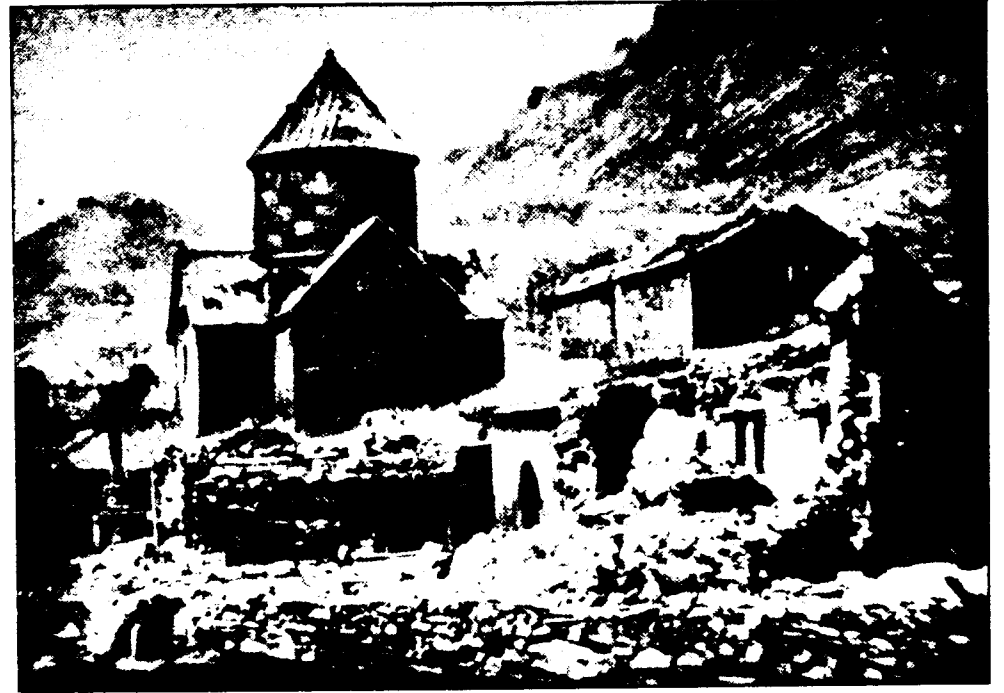
33. Այստեղից առաջանում են դէպի Աջբէջ⁵², ուր դարձեալ ջարդում են բոլոր թուրք բնակիչներին: Ապա Դաւիթ բէկը մեկնում է Սիսական գաւառը եւ գրաւելով այն՝ կոտորում թուրք իշխաններին:

34. Ղափան ժամանելու իր երրորդ տարին⁵³ Դաւիթ բէկը գնում, պաշարում է Որոտանի մեծ եւ անառիկ բերդը: Սակայն Մաղկազարդի տօնին, որ համընկել էր բերդի պաշարման չորրորդ օրուանը, խիստ սաստիկ անձրեւ էր եկել (ո՛վ զարմանք), ընդամին՝ յորդահոս անձրեւից պարսպի մի կողմը ինքնիրեն փուլ էր եկել: Հայոց զօրքերը երբ տեսան այն, ձայն տուեցին, ոգեւորութիւն բարձրացնելով՝ յարձակուեցին, իսկ երբ ներխուժեցին՝ կոտորեցին բոլոր մահմեդականներին եւ նուաճեցին բերդը⁵⁴:

35. Բայց այդ օրերին այնպէս էր պատահել, որ Դաւիթ բէկն իր զօրքերի բազմութիւնն ուղարկել էր Բարբուշատի թուրքերի դէմ, իսկ ինքը փոքրաթիւ մարդկանցով մնացել Սիսական գաւառում:

Ռոտան գիւղի ընդհանուր տեսարանը:

Ռոտնավանքը 1981 թ. երկրաշարժից առաջ:

36. Ել ի վերայ նորա խանն Նախիջեանայ չորեքտասան հազարաւ: Իբրեւ զայն լսէր Դաւիթ՝ զօրաժողով լինէր վաղվաղակի ի Դարպասայ, եւ ի տանէն Սիսական գունդ կազմէր եւ զայր հասանէր նմա ի վերայ գետոյն Նախիջեանայ. եւ անդ իբրեւ ընդ միմեանս բաղխեցան երկոքին
5 ճակատքն, զօրքն խանին փախստեայ լինէին ի սոցանէ, եւ սոքա զհետ մտանէին նոցա ի յուժուտասներորդ ժամէ աւուրն մինչեւ ցքսաներորդ ժամն վանէին, եւ զբազումս վիրաւոր ի նոցանէ դիաթաւալ կացուցանէին:

37. Բայց ի քսանեւերկուերորդ ժամուն փախստեայքն ամենեքեան ի միասին հաւաքեցան եւ ի կրունկս ընդդէմ հայոց դարձան: Իսկ սոքա
10 իբրեւ զայն յանդուգն յարձակումն տեսանէին, լքանէին, կասէին եւ ի փախուստ դառնային ի նոցանէ մինչեւ ցգետափն: Եւ անդ առ ի ճեպոյն տազնապի՝ է՛ր, որ գետակուր լինէր, եւ է՛ր, որ սրոյ ճարակ լինէր. զի պաշարեաց զնոսս սուր թշնամեացն զկնի, եւ յորդեալ գետն առաջի, եւ ոչ
15 զոյր այլ ելք ճանապարհի. ուստի յայնմիկ վայրի ծախեցան ի սոցանէ աւելի քան զհազար այր՝ մինչեւ ցհասանիլ գիշերոյն, եւ մնացեալ փախուցեալքն թաքեան՝ ոմն ի վէմս, ոմն ի յայրս եւ ի մացառս: Եւ ի յերկրորդ պահու գիշերոյն եկն եհաս Դաւիթ ի Սիսական, եւ փախստեայքն ամենեքեան եկին ժողովեցան առ նա:

36. Եւ ահա նրա դէմ էր դուրս եկել Նախիջեանի խանը տասնչորս հազար զօրքով: Երբ այդ իմացաւ Դաւիթ բէկը, իսկոյնեւեթ զօրահաւաք կատարեց Դարպասից եւ Սիսական տնից, գունդ կազմեց եւ շարժուելով հասաւ նրան Նախիջեանի գետի վերեւը: Հէնց այստեղ, երբ երկու բանակներն էլ բախուեցին միմեանց, խանի զօրքերը փախուստի դիմեցին: Դաւիթ բէկի զօրքերն էլ հետապնդեցին նրանց օրուայ տասնութերորդ ժամից մինչեւ քսաներորդ ժամը, վունդեցին, շատերին էլ վիրաւորելով դիաթաւալ զգետնեցին:

37. Բայց քսաներկուերորդ ժամին ճողոպրածները համախմբուեցին եւ շուռ եկան հայերի դէմ: Իսկ վերջիններս երբ այդ յանդուգն յարձակումը տեսան, վհատուեցին, դադարեցրին մարտը եւ փախուստի դիմեցին մինչեւ գետափ: Այստեղ էլ շտապելուց խուճապի մատնուելով՝ ոմանք գետակուր եղան, ոմանք էլ՝ սրի ճարակ: Բանն այն է, որ թիկունքից թշնամիների սուրն էր դէմ արել նրանց, իսկ առաջից՝ յորդացած գետը, այնպէս որ ճանապարհի ուրիշ ելք չկար: Ուստի այս վայրում, մինչեւ գիշերը վրայ հասնելը, սրանցից կոտորուեցին աւելի քան հազար մարդ, իսկ մնացած փախստականները թաքնուեցին՝ ոմանք ժայռերի ետեւում, ոմանք քարայրներում, ոմանք էլ մացառներում¹⁵: Բայց երբ գիշերուայ երկրորդ պահին Դաւիթ բէկը ժամանեց Սիսական, բոլոր փախստականները եկան, հաւաքուեցին նրա մօտ:

1 BF գխանն Նախիջեանու D Նախիջեանու
2 AD ի Դարպասայ
3 BDF Սիսանայ
4 BDF Նախիջեանու
6 BF ցքսանեւերկուերորդ
9 A ի կրունկ ADF հայոցն
10 BF արձակումն
12 AD ճարակ սրոյ (շարադաս.)
15 B մնացեալք D մնացեալն
16 AF փախուցեալք
17 BF ի Սիսան

ԹԷ ԶՈՐԳԱՓ ԻՆՉ ԱՐԱՐ ԹՈՐՈՍ ԶՕՐԱՊԵՏՆ, ԵՒ ԹԷ ՈՐՊԻՍԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՆՔ ԵՂԵՆ Ի ԿՈՂՄԱՆՍ ԶԱՎՆԴՐՈՅ ԵՒ ՄԵՂՐԵԱՅ:

5 1. Ընդ աւուրս ժամանակացն այնոցիկ իբրեւ լսէր Թորոս ի Խորձոր, որ է ի Զավնդուր գաւառին, թէ Դաւիթ բէգն եկեալ հասեալ է բազում զօրօք ի Սիսական գաւառ, ընդ իւր առնոյր արս իբր երեսուն եւ գայր առ նա ժամանէր, եւ առեալ ի նմանէ զիշխանութիւն զօրապետութեան՝ վաղ-վաղակի դարձ առնէր, գնայր ի Զավնդուր եւ զարս տեղւոյն առ ինքն ժողովէր, կարգէր կազմէր զնոսա գունդս գունդս, եւ ի վերայ նոցա կացուցանէր հարիւրապետս եւ յիսնապետս:

10 2. Դէպ եղեւ յաւուրս յայնոսիկ հօտ մի խաշանց սուլթանին, յորում էին երկու հազար ոչխար եւ երկոտասան հովիւք, գալ արածիլ յերկիրն Զավնդուր: Իսկ Թորոս իբրեւ զայն լսէր, զարս առաքէր՝ երթալ կոտորել զհովիւսն եւ զամենայն զհօտն ածել առ ինքն: Եւ արարին այնպէս:

15 3. Եւ այս ամենայն եհաս յականջս Ֆաթալի՝ սուլթանին Բարգուչատայ, եւ եղբօր նորին Աղասի խանին, եւ գրեաց վաղվաղակի առ Մահնիչար օղլի Սաֆի ղուլիին օրինակ զայս.

20 4. «Ազդ եղեւ մեզ, եւ մեք մեզէն գիտացաք, թէ զիս՝ զայքն Զավնդուրի ապստամբեալ են ի մէնջ եւ սուր վերացուցեալ ընդդէմ թուրքաց. ուստի յայս ինչ աւուր երկոտասան հազարաւ ելանեմ ես ի վերայ բնակչացն Զավնդուր: Դու եւս առցես ընդ քեզ զամենայն զօրս թուրքաց, որք են ի Կենաուզ, եւ դու այդի, եւ ես աստի ելցուք ի վերայ նոցա եւ ջնջեսցո՛ւք ի միջոյ»: Այլ նա ոչ էառ յանձն առնել զայն:

25 5. Եւ ել Ֆաթալի սուլթանն ի վերայ Զավնդուր երկոտասան հազարաւ: Իսկ բնակիչքն Զավնդուր իբրեւ զայն լսէին, հարիւր յիսուն

- 3 BA Մեղրույ
- 5 BDF պէկն
- 6 BDF ի Սիսան
- 8 BDF խաղայր (գնայր)
- 11 BDF յաւուրսն DF սուլթանին
- 12 F արածել
- 12 ADF յերկիրն
- 15 DF սուլթանին BDF Պարկուչատայ
- 17 BD ղուլոյն
- 18-19 BD Զավնդուր
- 22 B Կենաուզն
- 24 DF սուլթանն
- 25 A չիք՝ Զավնդուր

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԷ ԻՆՉՔԱՆ ԳՈՐԾ ԱՐԵՑ ԹՈՐՈՍ ԶՕՐԱՊԵՏԸ ԵՒ ԹԷ ԻՆՉՊԻՍԻ ԿՈՒԻՆԵՐ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՆ ԶԱՎՆԴՐՈՒԻ ԵՒ ՄԵՂՐՈՒ ԿՈՂՄԵՐՈՒՄ:

1. Այդ օրերին, երբ Թորոսը Զավնդուր գաւառի Խորձորում իմացաւ, որ Դաւիթ բէգը բազմաթիւ զօրքերով եկել, հասել է Սիսական գաւառը, իր հետ վերցրեց շուրջ երեսուն մարդու եւ ուղեւորուելով ժամանեց նրա մօտ: Ստանալով Դաւիթ բէգից զօրապետութեան նշանակում՝ իսկոյնեւեթ վերադարձաւ, գնաց Զավնդուր եւ իր շուրջը համախմբեց բնակավայրի տղամարդկանց, կարգաւորեց, զանազան գնդեր կազմեց, նշանակելով նրանց վրայ հարիւրապետներ եւ յիսնապետներ:

2. Այդ օրերին տեղի ունեցաւ մի դէպք. Զավնդուրի երկրամասում տասներկու հովիւներ արածելու էին բերել սուլթանի անասունների մի հօտ՝ բաղկացած երկու հազար ոչխարից: Իսկ երբ Թորոսն այդ իմացաւ, մարդիկ ուղարկեց, որպէսզի հովիւներին կոտորեն եւ ամբողջ հօտը իր մօտ բերեն: Այդպէս էլ արեցին:

3. Բայց այս ամէնը հասաւ Բարգուչատի սուլթան Ֆաթալի եւ նրա եղբայր Աղասի խանի ականջը: Վերջինս անմիջապէս գրութիւն ուղարկեց Մահնիչար-օղլի Սաֆի ղուլիին հետեւեալ բովանդակութեամբ.

4. «Մեզ հաղորդուեց, եւ մենք ինքներս էլ իմացանք, թէ ինչպէս Զավնդուրի հայերը ապստամբել են մեր դէմ եւ սուր բարձրացրել թուրքերի վրայ, հետեւաբար՝ մօտ օրերս տասներկու հազար զօրքով ես կը յարձակուեմ Զավնդուրի բնակիչների վրայ: Դու եւս քեզ հետ կը վերցնես թուրքական բոլոր զօրքերը, որոնք Կենաուզում են գտնուում: Ընդամին՝ դու՝ այդտեղից, ես էլ այստեղից կը յարձակուենք նրանց վրայ եւ կը ջնջենք նրանց մէջտեղից»: Բայց Մահնիչար օղլի Սաֆի ղուլին չհամաձայնուեց այդ անել:

5. Այնուամենայնիւ Ֆաթալի սուլթանը տասներկու հազար զօրքով դուրս եկաւ Զավնդուրի վրայ յարձակուելու: Իսկ Զավնդուրի

վառեալ ի յԻշկիտոյ առաքէին՝ երթալ, կալնուլ զանցս ճանապարհին, զի էր անտառախիտ յոյժ, եւ եկին դարան մտին անդ:

5 6. Արդ՝ զօրքն թուրքաց իբրեւ անդր ժամանէին, դարանամուտքն ստէպ-ստէպ զհրացանսն ի վերայ նոցա արձակէին, եւ այլ վառեալքն հայոց ի ճակատս անդր ժամանէին, եւ զբազումս ի նոցանէ առ ետեղ սատակէին, եւ զայլսն փախստականս առնէին առաջի իւրեանց՝ մինչեւ ցկողմանս Բարքուշատայ: Եւ յաւուր յայնմիկ անկանէին ի թշնամեացն արք իբրեւ չորք հազար:

10 7. Բայց ի հետեւեալ աւուրն Սափի ղուլին Լեւազեան երեք հարիւր սպառազէն արամբ նենգութեամբ գայ, բանակի ի Չափնիս, եւ գրեալ անտի իշխանացն Գաց աւանին, զի եւ նոքա եկեացեն, որպէս զի զՄանլեւ եւ զամենայն գիւղորէսն հայոց, որք էին ի կողմանս յայնոսիկ, աւար առեալ աւերեցեն. բայց Միրզա Մայիլ իշխանն ոչ կամեցաւ գայն:

15 8. Եւ զայս ամենայն իմացեալք արքն Մանլեու՝ առաքեցին արս ի Չափնդուր առ Թորոս եւ ասեն. «Ե՛լ, Սափի ղուլին եւ զայս ինչ, եւ զայն ինչ խորհի առնել»: Իբրեւ զայն լսէր Թորոս զօրապետն, նո՛յն ժամայն վառէր պատրաստէր եւ գիշերայն հինգ հարիւր վառելովք դիմէր գալ ի վերայ նորա. եւ ի յառաւօտուն յերեքտասաներորդ ժամուն ի Չափնիս հասանէր. իսկ Սափի ղուլին իբր զայն տեսանէր, փախստեայ լինէր, եւ 20 Թորոսն զհետ մտանէր եւ հարկանէր ի նոցանէ արս ութսուն:

9. Եւ ի ժամանակին յայնմիկ հարին կոտորեցին գերիս գիւղս թուրքաց եւ առին զամենայն ինչս նոցա, եւ դարձան ի Մանլեւ:

25 10. Արդ՝ իբրեւ լուր լինէր բանս այս ի Քիս եւ ի Գաց, ամենայն արք բնակչացն ի միասին գային՝ ժողովէին, եւ զամենայն զկին եւ զորդիս իւրեանց հանէին ամրացուցանէին ի բարձրագոյն գագաթն, որ հանդէպ աւանի նոցա էր, եւ ինքեանք վառեալք եւ յարձակեալք գային ի վերայ Մանլեու:

30 11. Իսկ Թորոսն ի գլխոյ Մանլեուն ընդ առաջ լինէր նոցա, եւ ի դիմի հարեալ զբազումս ի նոցանէ անդանօր սատակէր, եւ զայլսն մինչեւ ցՔիս ի փախուստ տանէր, եւ ինքն հրաման տայր զօրացն՝ «Մի՛ եւս պնդել զկնի նոցա, այլ երթալ, հարկանել եւ այրել գտունս նոցա, առնուլ զամենայն ինչս նոցա եւ դառնալ»: Եւ իբրեւ կատարեցին զայն ամենայն, դարձան ի Մանլեւ:

1 A յԻշկիտոյ
2 AB [մտին] նոցա
3 F թուրքացն D ժամանէին
4 BF ի վերայ արձակէին նոցա (շարադաս.)
7 BDF Պարկուշատայ F իբր
8 F իբր
9 B չորս
10 B ի յԱփնիս DF ի յԱփկիս
11 BDF ի [Գաց]
13 BDF Միրզի
18 B ի յԱփնիս DF ի յԱփկիս
23 B ի փի եւ ի Գաց DF ի յի Գաց
25 E հանէ
29 B ցՔիս
30 B պնդել

բնակիչները երբ այդ իմացան, հարիւր յիսուն զինուած մարդկանց ուղարկեցին Իշկէտից՝, որպէսզի գնան, ճանապարհի անցումները գրաւեն, որովհետեւ տեղանքը չափազանց անտառախիտ էր: Նրանք էլ եկան, դարանամուտ եղան այնտեղ:

6. Արդարեւ, երբ թուրքական զօրքերն այնտեղ ժամանեցին, դարանակալ մարտիկները հրացաններով շարունակ կրակում էին նրանց վրայ. էլի զինուած այլ հայեր ժամանեցին այդ ճակատամարտին՝, թուրքերից շատերին անյապաղ սպանեցին, մնացածներին էլ փախուստի մատնեցին՝ քշելով նրանց մինչեւ Բարգուշատի կողմերը: Այդ օրը թշնամիներից սպանուեցին մօտ չորս հազար հոգի:

7. Բայց յաջորդ օրը Լեւազի Սափի ղուլին երեք հարիւր սպառազէն մարդկանցով նենգաբար գալիս, բանակ է դնում Չափնիսում՝: Այնտեղից էլ գրութիւն է ուղարկում Գաց աւանի իշխաններին այն մասին, որ նրանք էլ գան, որպէսզի Մանլեւ՝ եւ շրջակայքի հայաբնակ բոլոր գիւղերը աւարի ենթարկելով աւերեն: Սակայն Միրզա Սայիլ իշխանը չհամաձայնուեց դրան:

8. Ի դէպ, երբ այս ամէնը իմացան Մանլեւի բնակիչները, Չափնդուր՝ Թորոսի մօտ մարդիկ ուղարկեցին եւ ասացին. «Վե՛ր կաց, Սափի ղուլին այսինչ-այսինչ բաներն է մտադրում անել»: Երբ այդ իմացաւ Թորոս զօրապետը, անմիջապէս զինական պատրաստութիւն տեսաւ եւ գիշերը հինգ հարիւր մարտիկներով ճանապարհ ընկաւ՝ նրանց վրայ յարձակուելու: Ընդամին՝ առաւօտեան տասներորդ ժամին հասաւ Չափնիս: Իսկ Սափի ղուլին երբ այդ տեսաւ, փախուստի դիմեց: Թորոսը հետապնդեց նրան եւ կոտորեց նրա զօրքերից ութսուն հոգու:

9. Հէնց այդ ժամանակ յարձակուեցին հայոց զօրքերը, աւերեցին թուրքական երեք գիւղեր եւ, խլելով նրանց բնակիչների ամբողջ ունեցուածքը՝ վերադարձան Մանլեւ:

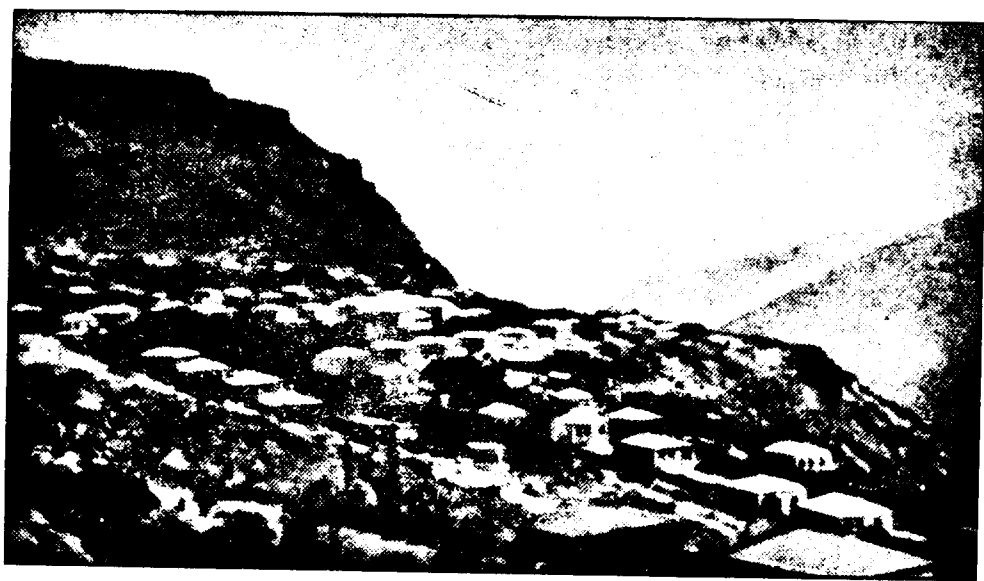
10. Արդ, երբ այս իրադարձութիւնները իմացուեցին Քիսում եւ Գացում, բոլոր տղամարդիկ համախմբուեցին, իսկ կանանց ու իրենց որդիներին վերեւ հանեցին, ապահովեցին աւանի հանդիպակաց լեռան ամենաբարձր գագաթում, մինչ իրենք, սպառազէն, յարձակուեցին Մանլեւի վրայ:

11. Իսկ Թորոսը Մանլեւի մուտքից ընդառաջ գնաց նրանց, եւ դէմադէմ հարուածելով՝ նրանցից շատերին տեղնուտեղը սպանեց, միւսներին էլ փախուստի մատնեց մինչեւ Քիս: Այնուհետեւ ինքը հրաման տուեց զօրքերին՝ ասելով. «Այլեւս մի՛ հետապնդէք նրանց, այլ գնացէ՛ք, ջարդեցէ՛ք եւ այրեցէ՛ք նրանց տները, խլեցէ՛ք նրանց ամբողջ ունեցուածքը եւ վերադարձէ՛ք»: Եւ երբ կատարեցին այդ բոլորը, վերստին եկան Մանլեւ:

12. Եւ եկաց Թորոս ի Մանլեւ զաւուրս երիս եւ կացոյց անդ զՊապ Կալերցի, զորդի Սրապիոնի զօրապետ եւ կառավար ի վերայ երկրին Կենաւուզոյ, եւ ինքն դարձ արար գնաց ի Զավնդուր: Իսկ Պապ զօրաժողով լեալ գայ բ[ա]նակի ի Կալեր աւանին:
- 5 13. Բայց Սաֆի զուլին զգիւղորէսն թուրքաց, որք էին ի Լեւազու ձորն, խաղացուցանէ ի յՕրդուվար. եւ մնացին միայն չորք գիւղք թուրքաց ի կողմանս Արծուաքարին:
14. Եւ հրամայեաց Պապ երթալ եւ կոտորել զնոսա. եւ եկին հարին գերիս գիւղսն, եւ ի յաւար առին զինչս նորա: Եւ ի Թաղամեր աւանին էր վաթսուն տուն թուրքաց. սոքա եկին, լացին, զաղաղակ բարձին առ զօրականսն հայոց եւ ասեն. «Մեք ըստ ամենայնի ամենայն կերպիւ հպատակ եմք ձեզ»: Եւ խնայեցին ի նոսա:
15. Յետ այսորիկ իբրեւ մի ամիս կամ երկու ի վերայ անցանէր, Սաֆի զուլին առնոյր ընդ իւր ի յՕրդուվարայ արս հինգ հարիւր եւ ի գիւղերի միում գայր հարկանէր գերկու գիւղս հայոց ի Սայպուն, զարսն կոտորէր, եւ զկին եւ զորդիս նոցա գերի վարէր ի յՕրդուվար:
16. Իսկ Դաւիթ բէգն իբրեւ գայն լսէր, զՄխիթար սպարապետն իւր յառաջ կոչէր, հրաման տայր նմա երթալ սատակել զնոյն վերոյ ասացեալ վաթսուն տունս ի Թաղամեր: Եւ նա արար այնպէս: Եւ զայսու ժամանակաւ Դաւիթ բէգն կատարէր զչինուածս բերդին, որ ի Հալիձոր:
- 20 17. Հրաման տայր նաեւ Պապայ զօրապետին երթալ ի Լեւազու ձորն, եւ եթէ գտանիցէ անդէն մնացեալ չէն ինչ թուրքաց՝ կոտորեսցէ: Եւ ըստ հրամանի նորա ել գնաց Պապ հազար հինգ հարիւր արամբ ի Լեւազու ձորն, եւ զոչ ոք եգիտ ի թուրքաց. զի սակաւ ոմանք մնացեալք էին, եւ նոքա եւս փախուցեալ անկան ի յՕրդուվար:
- 25

2 B կալերացի E կալելցի E գառավար
 3 B Կենաւուզոյ AE գնալ
 3-4 E չիք՝ Իսկ Պապ զօրաժողով լեալ՝ գայ բ[ա]նակի ի Կալեր աւանին:
 4 DF անդ [գայ] E ի Լեւազոյ
 6 B ի յՕրդուվար DEF ի յԱւրդուվար E չիք՝ միայն E գիւղքն
 7 A Արձանաքարին BD Արձաւաքարին E Արձավաքարին
 8 ADE չիք՝ եւ [կոտ.]
 10 E նոքա փխ սոքա
 11 E առ զօրականն D ընդ ամենայնի
 12 E հպատակիմք փխ հպատակ եմք
 14 B ի յՕրդուվարայ DF ի յՕրդուվարայ E ի յՕրդուվարայ
 16 B ի յՕրդուվար BEF ի յՕրդուվար
 17 BDEF պէկն
 18 E կոչորէր
 19 EF տունսն
 20 BDEF պէկն
 22-23 ADEF չիք՝ Եւ ըստ հրամանի նորա ել գնաց Պապ հազար հինգ հարիւր արամբ ի Լեւազու ձորն, եւ զոչ ոք եգիտ ի թուրքաց:
 25 E սոսկ փխ անկան B ի յՕրդուվար DEF ի յՕրդուվար

12. Թորոսը Մանլեւում երեք օր անցկացրեց եւ այստեղ Սրապիոնի որդի կալերցի Պապին նշանակեց զօրապետ ու Կենավուզի երկրամասի կառավարիչ. իսկ ինքը շուտ եկաւ ու գնաց Զավնդուր: Մինչ Պապը, զօրահաւաք կատարելով՝ ժամանեց, բանակ դրեց Կալեր աւանում:
13. Բայց Սաֆի զուլին թուրքական Լեւազու ձորում գտնուող գիւղերի բնակիչներին քչեց Օրդուբադը, եւ միայն չորս թուրքական գիւղեր մնացին Արծուաքարի՝ կողմերում:
14. Պապը հրամայեց իր զօրքերին գնալ եւ կոտորել այդ գիւղերը եւս: Զօրքերն եկան, ջարդ տուեցին երեք գիւղերի, ընդորում բնակիչների ունեցուածքն էլ աւար վերցրին: Իսկ Թաղամեր աւանում կար վաթսուն թուրք ընտանիք: Նրանք եկան, լաց եղան, աղաղակ բարձրացրին հայ զօրականների առաջ եւ ասացին. «Մենք լիովին եւ ամէն ձեւով հպատակ կը լինենք ձեզ»: Ուստի խնայեցին նրանց:
15. Դրանից յետոյ երբ մէկ կամ երկու ամիս անցաւ, Սաֆի զուլին իր հետ վերցրեց Օրդուբադից հինգ հարիւր մարդու եւ մի գիւղեր եկաւ, Սայպունում յարձակուեց հայկական երկու գիւղերի վրայ. կոտորեց տղամարդկանց, իսկ կանանց եւ նրանց որդիներին գերեվարեց դէպի Օրդուբադ:
16. Իսկ երբ Դաւիթ բէկն իմացաւ պատահածի մասին, Մխիթար սպարապետին կանչել տուեց ներկայանալու իրեն. հրամայեց նրան գնալ, սպանել վերը նշուած Թաղամերում գտնուող նոյն այդ վաթսուն տների բնակիչներին: Մխիթար սպարապետը այդպէս էլ արեց: Այս ժամանակ Դաւիթ բէկը զբաղուած էր Հալիձորում գտնուող բերդի շինութիւններն ամրացնելով:
17. Հրաման տուեց Դաւիթ բէկը նաեւ Պապ զօրապետին, որ գնայ Լեւազու ձորը, եւ եթէ գտնի այնտեղ չէն մնացած որեւէ բան՝ կոտորի: Ըստ այդմ էլ Պապը վեր կացաւ, հազար հինգ հարիւր մարդկանցով գնաց Լեւազու ձորը, սակայն թուրքերից ոչ ոքի չգտաւ այնտեղ: Որովհետեւ սակաւաթիւ մարդիկ էին մնացել: Նրանք եւս փախչելով ապաստանեցին Օրդուբադում:

Հալիձորի ընդհանուր տեսարանը:

Դավթ Բեկի Զորակայանը՝ Հալիձորի բերդը:

18. Այլ Պապայ յուզեալ գտանէ անդէն զբազում ինչս, եւ զայն ամենայն ի Չուար աւանն առաքէ, եւ անդ պահապանս կացուցանէ, եւ ինքն չուէ գնայ ի կողմանս Վահրավարայ: Եւ անդ զերիս տունս գտանէ, որք ուրացեալք էին զՔրիստոս, զնոսս զամենեսեան կոտորէ, եւ առեալ զամենայն ինչս նոցա, եւ հանեալ զգանձ բազում ի կողմանցն յայնցանէ, ի տեղի իւր դառնայ:

19. Եւ այսպէս զօրականքն Դաւիթ բէգի ընդ ամենայն երկիրն Լափանու շրջէին, յոյզ եւ խնդիր առնէին, եւ ուր ուրեք զթուրք գտանէին՝ սուր ի վերայ եղեալ սատակէին, մինչեւ բնաւին բնաջինջ առնել զամենայն թուրքս ի Լափանու:

20. Ընդ աւուրս ընդ այնոսիկ իբրեւ ազդ լինէր Դաւիթ, թէ զօրաժողով լինի Ասլամազ զուլին ի կողմանս Բուխուրութայ լերին, վազ-վազակի զօրաժողով լինէր, ի վերայ հասանէր եւ զնոսս զամենեսեան սատակէր անդ:

21. Բայց որպէս ի վերոյ ասացաք, իբրեւ գայր ի Լարաչիմէն, ընդ-դէմ ելանէր նմա Թորոս զօրապետն մարտիւ պատերազմի, եւ միջնորդ մտեալ ի մէջ երկուցն հաշտեցուցին զնոսս: Եւ մեկնեցան զնացին յիրերաց Դաւիթ բէգն ի Հալիճոր, Թորոսն ի Չավնդուր, եւ Պապն ի Կենաւուզ:

22. Յամին երրորդի յետ գալստեան Դաւիթ ի Լափան, Թորոս զօրապետն հանդէս արար ամենայն զօրաց իւրոց ի Չավնդուր եւ ժողով-եաց զամենայն այր զօրաւոր ի յերկրէ իւրմէ՝ առ ի գնալ ի վերայ յՕրդու-վար քաղաքին:

23. Բայց մելիք Ֆոանկիւն Երիցվանիկ աւանին, որ եւ ասի Կարմիր վանք ի կողմանս Բարբուշատայ, զրեաց առ Թորոսն այսպէս.

24. «Ազդ եղեւ Ֆաթալի սուլթանին վասն քո, թէ զօրաժողով ես դու առ ի գալ ի վերայ յՕրդուվարայ. սա եւս ահաւասիկ զօրաժողով է աստ,

- 1 E Արդ փիս Այլ
- 2 F պահպանս
- 3 BDF Վահրիվարայ E Վահրաւայ
- 7 BDEF Դաւիթ փիս Դաւիթ բէգի
- 8 ABF Խափանու D Խաբանու
- 10 ABDF ի Խափանու
- 11 BE ընդ աւուրսն
- 12 EF է փիս լինի E Փուխուրութայ B լերինն
- 12-13 E չիք՝ վազվազակի զօրաժողով լինէր, ի վերայ
- 15 ADEF ի վեր
- 18 BDF պէկն E Թորոս E Պապ
- 19 B Կենաւուզ F Կենաւուզն
- 20 E Յամի ADE երրորդի E գալստեանն ABD ի Խափան
- 21 E հանդէս արարեալ Ad չիք՝ իւրոց
- 22-23 BDF Ուրդուվար E Ուրդուվար
- 24 BF Ֆոանկուլն D Ֆոանգուլն BDF Երիցվանիկ
- 25 BDEF Պարկուշատայ
- 26 DF սուլտանին BF քոյ
- 27 B Ուրդուվարայ DEF Ուրդուվարայ

18. Սակայն Պապը փնտոելով շատ իրեր է գտնում այնտեղ. դրանք եւս բոլորն ուղարկում է Չուար աւանը եւ այդտեղ պահակներ նշանակում, իսկ ինքը մեկնում է Վահրավարի կողմերը: Այնտեղ հանդիպում է երեք ընտանիքների, որոնք ուրացել էին Քրիստոսին: Սրանց բոլորին կոտորում է եւ, վերցնելով նրանց ամբողջ ունեցուածքը, բազմաթիւ գանձեր դուրս բերելով այդ կողմերից՝ վերադառնում է իր տեղը:

19. Եւ այսպէս, Դաւիթ բէգի զօրականները շրջում էին Լափանի ամբողջ երկրամասում, հետախուզում ու որոնում, եւ որտեղ որ թուրքի էին հանդիպում՝ սրի քաշելով սպանում, մինչեւ որ իսպառ բնաջինջ արեցին Լափանում գտնուող բոլոր թուրքերին:

20. Երբ այդ օրերին իմաց տրուեց Դաւիթ բէգին այն մասին, թէ Ասլամազ զուլին զօրահաւաք է կատարում Բուխուրութի լեռան կողմերում, ինքն էլ զօրք համախմբեց, յարձակուեց եւ նրանց բոլորին սպանեց տեղում:

21. Բայց, ինչպէս ասացինք վերեւում. երբ Լարաչիմէն էր ժամանում Դաւիթ բէգը, ընդառաջ եկաւ նրան Թորոս զօրապետը կոռուի բռնուելու տրամադրութեամբ. սակայն այդ երկուսի միջեւ ոմանք միջնորդ դառնալով՝ հաշտեցրին նրանց: Այնուհետեւ բաժնուեցին միմեանցից ու զնացին. Դաւիթ բէգը՝ դէպի Հալիճոր, Թորոսը՝ Չավնդուր, իսկ Պապը՝ Կենաւուզ:

22. Դաւիթ բէգի Լափան ժամանման երրորդ տարում* Թորոս զօրապետը իր բոլոր զօրքերի ստուգատեսը կատարեց Չավնդուրում եւ հաւաքեց իր տիրոյթի բոլոր ուժեղ տղամարդկանց՝ Օրդուբադ քաղաքի վրայ գրոհելու համար:

23. Բայց Երիցվանիկ աւանի՞ (որը եւ ասում է Կարմիր վանք եւ գտնւում է Բարբուշատի կողմերում) մելիք Ֆոանգիւլը՝ զրուկիւն ուղարկեց Թորոսին՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ.

24. «Քո մասին Ֆաթալի սուլթանին լուր տրուեց, թէ զօրահաւաք ես կատարել դու՝ Օրդուբադի վրայ յարձակուելու համար: Սա էլ, իր հեր-

որպէս զի ընդ ելանելն քո յերկրէդ ի վերայ հասեալ՝ սատակեսցէ զերկիրն քո: Ուստի յոյժ բարւոք արասցես, եթէ նախ եկեսցես ի վերայ Բարքուշատայ: Նա՛ զի եւ ի մեզ եղեալ հայս Բարքուշատայ քեզ թիկունս առնեմք»:

5 25. Այլ զայս ամենայն անօրէն մտօք եւ նենգաւոր խորհրդով գրէր զոր գրէրն, զի ի ծո[ւ]ղակս թշնամուոյն զնա արկանիցէր, առ ի հաւատարիմ ցուցանել զինքն սուլթանին, զի մի՛ ի բաց լինիցէք ի տէրու-
10 թենէն (իբր թէ զհետ միտեալ իցէ նա Դաւթի եւ զօրականաց նորա). եւ ոչինչ փոյթ եղեւ նմա լինելն անհաւատարիմ, նենգաւոր, թշնամի Աստու-
ծոյ եւ ազգին իւրոյ, եւ ժողովրդեանն մատնիչ եւ սատակիչ, որպէս ի յետագայս ցուցցին առնս այսորիկ թշնամութիւն եւ չարիքն:

26. Եւ հաւատաց թորոս բանից նորա եւ ել զնաց միամտութեամբ եւ եհաս ի յԵղեվարդ, որ է ի սահմանս Բարքուշատայ ինքն եւ ամենայն զօրք իւր, եւ բանակեցաւ անդ: Եւ եկն առ նա Փռանկիւլն երկու հազարաւ եւ
15 եկաց ի մի կողմն զօրացն թորոսին:

27. Եհաս անդր եւ Ֆաթալի սուլթանն եւ եղբայր նորին Աղասի խանն բազում զօրօք, քան որչափ էր ընդ թորոսին՝ կրկնապատիկ եւ եռապատիկ, եւ առաւել եւս իբրեւ ութուտասան հազարաւ: Եւ իբրեւ ճակատեցան ընդդէմ իրերաց զօրքն սուլթանին եւ զօրքն թորոսին, զօրքն
20 սուլթանին փախստեայ լինէին, եւ սոքա զհետ լինէին նոցա:

28. Եւ մինչդեռ վանեալս առաջի տանջէին զնոսա, անօրէն Փռանկիւլն զարս արձակէր զկնի սուլթանին եւ ասէ. «Զի՞նչ գործէք, զիա՞րդ փախչիք, դարձարո՛ւք ի կրունկս, զի ահա ես ընդ ձեզ եմ. դուք ի յառաջոյ, եւ ես՝ զկնի սոցա, խորտակեսցուք զսոսա»: Եւ արարին այն-
25 պէս, եւ պաշարեցին զգօրսն թորոսին ի յառաջոյ եւ զկնի, եւ սկսան կոտորել, եւ զթորոս սպանին, եւ միայն հազար չորեքհարիւր արք գերծեալ ի նոցանէ անկան ի Չավնդուր, եւ մնացեալքն ամենեքեան անկան անդ:

1 BF քոյ
3 BDEF Պարկուշատայ BDF Հայսն B ի դիկունս
5 ADF չիֆ՝ եւ
6 A անկանիցէր D արկանիցէ
7 E ցուցանիլ DF սուլթանին
8 E զհետ մտեալ
9 BD լինիլն
10 A չիֆ՝ եւ ազգին
11 E առ նոսա փխ առնս E չարիք
12 AB հաւատայ
13 BDEF ի յեզահորդ BDEF Պարկուշատայ E զօրքն իւր ամենայն (չարադաս.)
14 E եկին A Փռանկիւլն BDEF Փռանկուլն
15 ABE չիֆ՝ զօրացն
16 DF սուլթանն
17 E զորչափ
19 DEF սուլթանին
20 DF սուլթանին
22 BDEF Փռանկուլն DEF սուլթանին
26 B զթորոսն BE գերծեալք

թին, ահա զօրահաւաք է կատարել այստեղ, որպէսզի երբ դու քո երկրամասից դուրս գաս՝ յարձակուելով ոչնչացնի քո տիրոյթը: Ուստի շատ լաւ արած կը լինես, եթէ նախ Բարքուշատի վրայ յարձակուես, մանաւանդ որ Բարքուշատում եղած հայերս օգնութեան կը հասնենք քեզ»:

25. Սակայն այս ամէնը, ինչ որ շարադրում էր, վրում էր նա շարամտաբար ու խարդաւանքով, որպէսզի թշնամու ծուղակը գցէր թորոս զօրապետին, եւ այդ ա՛յն նպատակով, որ իրեն հաւատարիմ ցոյց տալով սուլթանին՝ չհեռացուէր իշխանութիւնից (իբր թէ ինքը համախոհն է Դաւիթ բէկի եւ նրա զօրականներին): Բայց ամենեւին փոյթ չարեց, թէ դրանով ինքը անհաւատարիմ, նենգաւոր, թշնամի է լինում Աստուծուն եւ իր ազգին, նաեւ ժողովրդին մատնող ու կործանող, ինչպէս յետագայում ցոյց տուեցին այս մարդու արած թշնամութիւններն ու չարագործութիւնները:

26. Այնուամենայնիւ թորոս զօրապետը հաւատաց նրա խօսքերին ու միամտաբար զնաց եւ հասաւ Եղեվարդ, որը Բարքուշատի սահմաններում է գտնուում. այստեղ կանգ առան ինքն ու իր զօրքերը: Եւ ահա նրա մօտ եկաւ Փռանկիւլը իր երկու հազար զօրախմբով եւ դիրքաւորուեց թորոսի զօրքերի հանդիպակաց միւս կողմում:

27. Այնտեղ հասան նաեւ Ֆաթալի սուլթանն ու նրա եղբայր Աղասի խանը բազմաթիւ զօրքերով, որոնք գերազանցում էին թորոսի զօրքերին կրկնապատիկ ու եռապատիկ չափով եւ աւելիով՝ կազմելով շուրջ տասնութ հազար մարգ: Բայց երբ սուլթանի ու թորոսի զօրքերը բախուեցին միմեանց, սուլթանի զօրքը փախուստի դիմեց, իսկ թորոսը իր զօրքերով հետապնդեց նրան:

28. Մինչդեռ փախուստի մատնուածները առաջ էին տանում թորոսի զօրքերին, անօրէն Փռանկիւլը սուլթանի ետեւից մարդիկ ուղարկեց՝ ասելով. «Ի՞նչ էք անում, ինչո՞ւ էք փախչում: Ե՛տ դարձէք, քանի որ ահա ես ձեզ հետ եմ. դուք՝ առաջից, իսկ ես՝ ետեւից, կ'ոչնչացնենք սրանց»: Այդպէս էլ արեցին. պաշարեցին թորոսի զօրքերին առաջից ու ետեւից եւ սկսեցին ջարդ տալ: Թորոսին էլ սպանեցին. եւ միայն հազար չորսհարիւր մարդիկ նրանց ձեռքից դուրս պրծնելով հասան Չավնդուր, իսկ մնացածներն ընկան տեղում:

29. Ահա գայսպիսի մեծ անօրէնութիւն գործեաց Ֆռանկիւն. եւ ո՛չ այսչափ միայն, այլեւ առաւել հաճոյանալոյ վասն սուլթանին եւ ցուցանելոյ հաւատարիմ զինքն՝ ուրացաւ նաեւ զհաւատն:

30. Արդ՝ այս ամենայն իբրեւ այսպէս անցանէր, Ֆաթալի սուլթանն խորհուրդ ի մտի դնէր զալ, մտանել ի Չավնդուր՝ առ ի կոտորել եւ կորուսանել զբնակիչս նորա: Բայց Նուբար զօրապետն կալաւ զտեղի Թորոսին:

31. Եւ իբրեւ զայն զգայր, վաղվաղակի հրովարտակս առաքէր առ Պապ զօրապետն եւ ասէր. «Դու ինքնին գիտես, զի ահա կորեան զօրքն մեր, եւ արդ յարուցեալ զայ ի վերայ մեր Ֆաթալի սուլթանն, յօգնութի՛ւն հասէք մեզ»: Եւ նա վաղվաղակի առաքեաց ի Չավնդուր զերկու հազար զօրս ի յօգնութիւն Նուբարին: Իսկ Ֆաթալի սուլթանն իբրեւ գիտաց, թէ յօգնութիւն հասին Նուբարին ի Կենաուզայ, դարձաւ ի տեղի իւր:

32. Եւ ի զօրավարացն Պապայ, որք եկին ի Չավնդուր, երկու զօրավարք ապստամբեցան ի Պապայ վասն խռովութեան ինչ եղելոյ ի մէջ նոցա: Եւ եկեալ ի Լիջկին աւանն զօրաժողով եղեն եւ կամեցան ունել զՊապ, եւ ասեն. «Մե՛ք կառավարեսցուք զերկիրն»: Իսկ նա փախեաւ ի նոցանէ:

33. Իբրեւ զայն լսէ Դաւիթ բէգ, զԳորգի զօրապետն երկերիւր արամբ առ նոսա առաքէ: Որոյ եկեալ զնոսա հաշտեցուցանէ եւ Պապայ հնազանդ առնէ. եւ զվերոյիշեալ աւարն, զոր առին ի Լեւազու, ի մէջ նոցա բաժանէ:

34. Յետ այսորիկ իբրեւ մի կամ երկու ամիս ի վերայ անցանէր, ի յՕրդուվարայ առ Պապ գուժկան հասանէր, թէ զօրաժողով լինի թուրքն առ ի գալ եւ աւերել զՂափան: Յայնժամ իշխանքն Կենաուզայ ի միասին գային, խորհուրդ խորհէին՝ հրաման տալ ժողովել զբովանդակ մարդիկն զիւզօրէից յերկուս գիւղս եւ Կէսվանք կոչեցեալ շինէն մինչեւ ցԿալբր, եւ ի Կալբրու մինչեւ ցՄանլեւ եւ մինչեւ ցԱփկիս. եւ հաստատեցաւ բանս այս ի խորհրդեան, եւ արարին այնպէս:

- 1 BEF Ֆռանկուլն
- 2 BE ի յառաւել BEF սուլթանին
- 3 D նա եւս փխ նաեւ ABF զհաւատսն D հաւատն
- 4 DEF սուլթանն
- 6 BDEF Նուբար E գտեղ
- 10 DEF սուլթանն
- 11 C ի Չաւնդուր CE զերկուս
- 12 C յօգնականութիւն E յօգնութիւն BCDEF Նուբարին DF սուլթանն E Բաթալին փխ Բաթալի սուլթանն
- 13 BDEF Նուբարին B ի Կենաուզայ D ի Կենաուզայ
- 14 C ի զօրավարացն C ի Չաւնդուր
- 15 ACE եղելոց AE չի՛ք նոցա
- 16 B ի Լիջկին C ի Լիճք B ի Լիջկ A ի Լեզկին
- 18 B լսէր BDEF պէկն C բէկն C զԳորգի F զԿորկի C արամբք
- 20 C զվերոյիշեալ CE առ փխ առին
- 21 CE այնորիկ
- 22 BDEF ի յՈւրդուվարայ C ի յՈւրդուվարայ CDEF է փխ լինի
- 23 ABCDF զՊափան E Կենաուզայ
- 24 C մարդիքն B մարդիկք E մարդիկքն ABDEF զիւզօրէիցն D յերկուս A ի վանք փխ ի Կէսվանք
- 26 A ցԱքիս BD ցԱրքիս

29. Ահա այսպիսի մեծ չարագործութիւն կատարեց Ֆռանկիւլը: Միայն այսքանով էլ չբաւականացաւ. այլեւ սուլթանին է՛լ աւելի հաճոյանալու համար եւ իրեն հաւատարիմ ցոյց տալու դիտումով՝ ուրացաւ նաեւ հաւատքը:

30. Արդ, այս բոլորը երբ այսպէս տեղի ունեցան, Ֆաթալի սուլթանը մտադրուեւմ էր գալ, մտնել Չավնդուր՝ նրա բնակիչներին կոտորելու եւ կորստեան մատնելու համար: Բայց այդ ժամանակ Նուբար¹⁰ զօրապետը փոխարինեց Թորոսին:

31. Եւ երբ Նուբարը իմացաւ սուլթանի մտադրութիւնը, անմիջապէս հրովարտակ ուղարկեց Պապ զօրապետին՝ ասելով. «Դու ինքդ գիտես, որ մեր զօրքերն, ահա, կորստի մատնուեցին. իսկ այժմ Ֆաթալի սուլթանը վեր է կացել եւ առաջ է շարժուեւմ մեր վրայ, ուստի օգնութեա՛ն հասէք մեզ»: Պապը իսկոյնեւեթ Չավնդուր ուղարկեց երկու հազարանոց զօրք՝ որպէս օգնութիւն Նուբարին: Իսկ երբ Ֆաթալի սուլթանն իմացաւ, որ Նուբարին օգնութեան են հասել Կենաուզից, վերադարձաւ իր տեղը:

32. Սակայն Պապի այն զօրավարներից, որոնք Չավնդուր էին եկել, երկուսը ապստամբեցին նրա դէմ՝ իրենց մէջ ինչ-որ խռովութիւն ծագած լինելու պատճառով: Գալով Լիջկին¹¹ աւանը՝ զօրաժողով արեցին եւ ուզեցին բռնել Պապին՝ ասելով. «Մե՛նք ենք կառավարելու երկիրը»: Իսկ նա փախաւ նրանցից:

33. Երբ Դաւիթ բէկը տեղեկանում է այդ մասին, նրանց մօտ է ուղարկում Գորգի զօրապետին երկու հարիւր մարդկանցով: Վերջինս գալիս, հաշտեցնում է նրանց եւ հնազանդեցնում Պապին. վերոյիշեալ աւարն էլ, որ վերցրել էին Լեւազում, բաժանում է նրանց միջեւ¹²:

34. Այնուհետեւ, երբ անցել էր մէկ կամ երկու ամիս, Օրդուբադից Պապի մօտ ժամանեց մի գուժկան¹³, որը յայտնեց, թէ թուրքերը զօրահաւաք են կատարում՝ Ղափանի վրայ յարձակուելու եւ այն աւերելու համար: Այդ ժամանակ Կենաուզի իշխանները իրար մօտ եկան, խորհրդակցելով որոշեցին՝ հրաման տալ զօրահաւաք կատարելու գիւղերի բոլոր տղամարդկանց. երկու գիւղերում՝ Կէսվանք¹⁴ կոչուած շինից մինչեւ Կալբր, Կալբրից էլ մինչեւ Մանլեւ, սրանից էլ մինչեւ Ափկիս¹⁵: Այս որոշումն հաստատուեց խորհրդակցութեան ժամանակ, ընդամին՝ այդպէս էլ արեցին:

35. Եւ յետ քանի աւուրց Սափի ղուլին, Ղազու որդին օրդուվարեցի եւ որդին Շահիսլամին ութն հազարաւ գային, անցանէին ի յԱլանկէզայ լերանց ի Պուղաքարն: Եւ իբրեւ այնպէս զանցանեն նոցա լսէր Պապ, առեալ ընդ իւր երկուս հազարս՝ ընդառաջ ելանէր նոցա: Բայց իբրեւ զայնքան բազմութիւն թշնամեացն տեսանէր, ի նոցանէ թիկունս դարձուցանէր: Ապա այնուհետեւ զօրք թշնամեացն համարձակ յառաջ խաղային, գային մինչեւ ցՊաշտուն աւանն հասանէին, եւ զբոլոր գիւղօրէսն քանդէին եւ աւերէին: Իսկ ժողովուրդ գիւղօրէիցն, որք ի միասին հաւաքեալ էին (որպէս ի վեր ասացաք), ամենեքեան անցին ի Խաչպօլու լերանցն ի յերկիրն Չավնդուր:

36. Զայս ամենայն իբրեւ Դաւիթ լսէր, ի սրտմտութիւն բարկութեան բրդէր, եւ առեալ ընդ իւր երկու հազար ութն հարիւր սպառազէն՝ վաղ-վաղակի խաղայր գնայր ի Դաշտուն: Իսկ թուրքն իբրեւ զգալն Դաւիթ զգային, փախստեայ գնային ի յՕրդուվար: Եւ եմուտ Դաւիթ ի Դաշտուն եւ սկսաւ բարկանալ յոյժ ի վերայ Պապայ, եւ ասէ. «Միթէ չիցէ՞ բաւական, զի փախեալ ի պատերազմէն, եւ արդ ո՞չ եւս կամի գալ առ իս»:

37. Եւ ել գնաց անտի ի Կալեր, եւ կալեալ անդ զՊապ՝ ածէր ընդ ինքեան, եւ անցեալ ի լերանցն Խաչպօլու իբրեւ մօտեցան ի յԻշկէտ՝ գլխատեաց զՊապ եւ աւար էառ զինչս նորա, մանաւանդ զի այլք եւս չարախօսէին գնմանէ: Ապա յետ երից աւուրց չուեաց գնաց ի յԻշկիտու ի դաշտավայրն Կեմանցու:

38. Արդ՝ իբրեւ լուր եղեւ ի յՕրդուվար, թէ Դաւիթ անցեալ է ի Զավնդուր, ելին կազմեցան պատրաստեցան Սափի ղուլին, որդին Ղազու եւ որդին Շահիսլամին, եւ առեալ ընդ իւրեանս զօր բազում իբր երկոտասան հազարաւ գային հասանէին ի կողմանս Կենաուզայ, եւ անցեալք ի լերանցն Ալանկէզայ, զամենայն գիւղօրէսն Կենաուզայ այրեցին նոքա:

1 BCEF ոմանց փխ քանի CE ուրդուվարցի որդին Ղազու (նաեւ՝ շարադաս.)
A յօրդուվարեցի BDF ուրդուվարեցի
2 CE գան CE անցանեն
3 BCD լերանցն
4 E երկու E չի՞ իբրեւ
5 CE թշնամեաց
8 CE քանդեալ աւերէին
9-10 CE անցին ի Զաւնդուր Խաչպօլու լերամբքն (նաեւ՝ շարադաս.)
11 C չի՞ եւ CE սպառազիւրք
13 ABDEF խաղայր գայր
14 BCDEF ի յՈրդուվար C ի Դաշտուն
18 A ի յԻշկիտ C ի Կալերս D ի յԻշկիտ E ի Լաշկետ
20 AF ի յԻշկիտու C ի Շաշկիտայ D ի Շաշկիտոյ
21 C Կեմանցու
22 BCDEF ի յՈրդուվար
24 C Շահիսլամին E երկոտասան
25 BD Կենաուզայ
26 B Կենաուզայ D Կենաուզայ

35. Մի քանի օր յետոյ Սափի ղուլին, Օրդուբաղցի Ղազի որդին, ինչպէս եւ Շահիսլամի որդին ութ հազար մարդկանցով գալիս, անցնում էին Ալանկէզի լեռներից՝ դէպի Պուղաքար: Եւ երբ նրանց այդ անցումը իմացաւ Պապը, վերցնելով իր հետ երկու հազար մարդկանց՝ ընդառաջ ելաւ նրանց: Բայց հէնց որ թշնամիների այդքան բազմութիւնը տեսաւ, նրանցից ետ շրջուեց: Այնուհետեւ թշնամիների զօրքը համարձակ առաջ շարժուելով եկաւ, հասաւ մինչեւ Դաշտուն աւանը, քանդելով եւ աւերելով բոլոր գիւղերը: Իսկ գիւղերի բնակիչները, որոնք համախմբուել էին (ինչպէս վերեւում ասացինք), բոլորն էլ անց կացան Խաչպօլու լեռներից՝ դէպի Զավնդուր երկրամասը:

36. Այս բոլորը երբ Դաւիթ բէկն իմացաւ, բորբոքուեց զայրոյթով, եւ իր հետ վերցնելով երկու հազար ութ հարիւր սպառազէն մարդկանց՝ անմիջապէս շարժուեց Դաշտունի վրայ: Իսկ հէնց որ թուրքերն իմացան Դաւիթ բէկի գալը, փախուստի դիմելով գնացին Օրդուբաղ: Դաւիթ բէկը մտաւ Դաշտուն եւ սկսեց խիստ բարկանալ Պապի վրայ՝ ասելով. «Մի՞թէ մտաւ Դաշտուն եւ սկսեց խիստ բարկանալ Պապի վրայ՝ ասելով. «Մի՞թէ բաւական չէ, որ կռուից փախար, իսկ այժմ էլ չե՞ս ցանկանում ինձ մօտ գալ»:

37. Եւ Դաւիթ բէկը վեր կացաւ, այնտեղից գնաց դէպի Կալեր, ուր եւ բռնելով Պապին՝ իր հետ բերեց: Իսկ Խաչպօլու լեռներից անցնելիս երբ մօտեցան Իշկիտ՝ գլխատեց Պապին եւ աւար վերցրեց նրա ունեցուածքը, մանաւանդ որ ուրիշները եւս չարախօսում էին վերջինիս մասին: Ապա երեք օրից յետոյ շարժուեց Դաւիթ բէկը, Իշկիտից գնաց Կեմանցու դաշտավայրը:

38. Արդ, երբ լուր հասաւ Օրդուբաղ այն մասին, թէ Դաւիթ բէկը Զավնդուր է անցել, Սափի ղուլին, Ղազի որդին եւ Շահիսլամի որդին վեր կացան, կազմ ու պատրաստութիւն տեսան, եւ վերցնելով իրենց հետ մեծաթիւ զօրք՝ շուրջ տասներկու հազար մարդկանցով եկան, Կենաուզի կողմերն հասան, եւ, Ալանկէզի լեռներից անցնելով, այրեցին Կենաուզի բոլոր գիւղերը:

39. Ապա գուժկան հասանէր առ Դաւիթ վասն այսր ամենայնի: Եւ նա վաղվաղակի առնու ընդ իւր արս իբր չորս հազարս եւ գայ բանակի ի Կալեր: Եւ ի յառաւօտուն պահու ի վերայ Հինիցն թուրքաց հասանի եւ գտանէ զնոսա բանակեալս յայնկոյս Մեղրեայ գետոյն: Իսկ նոքա անտի իբրեւ տեսին զգորսն Դաւիթի, առհասարակ հասին կալան զգետափն, եւ ոչ տային թոյլ անցանել Դաւիթի զգետն: Ապա սոքա աստի, եւ նոքա անտի մարտ եղեալ կռուէին յառաւօտէ մինչեւ ցերեկոյ: Եւ իբրեւ եհաս զգիշերն, խոյս ետ Դաւիթ եւ չուեաց գնաց անտի ի Հալիճոր:

40. Արդ՝ ի վաղիւ անդր զօրքն թուրքաց իբրեւ գիտացին, թէ Դաւիթ մեկնեցաւ գնաց ի նոցանէ, եւ ո՛չ ուստեք էր նոցա այնուհետեւ երկիւղ, համարձակ անցին գնացին ի կողմանս Գուրհամայ: Եւ սկսան կոտորել եւ ասպատակ հարկանել զգիւղօրէսն՝ մինչեւ գալ նոցա եւ պաշարել զՄեղրի:

41. Արդ՝ իբրեւ գայն լսէին, որք չուրջ էին ամենայն բնակիչք թուրքաց, գային ժողովէին ի կողմանցն Քավրիզու եւ Սեւ լերինն, յաւելանային ի նոսա եւ լինէին ութուտասան հազար, ապա մատուցեալ պաշարէին զամուր աւանն Մեղրի:

42. Իսկ բնակիչքն Մեղրեայ ժողովեցան յերիս թաղս ամենայն արք պատերազմողք՝ առ ի մարտնչիլ ընդ նոսա: Եւ ի յաւուրն Հինգերորդի, յետ պաշարման նոցա, ամենայն բազմութիւն զօրացն այլազգեաց գրոհ տուեալ մտին, կալան զՓոքրիկ թաղն: Եւ որք ի ներքս էին զօրականքն հայոց, վաղվաղակի մատուցեալ ի բաց առին զկամուրջս գետոյն եւ կալան զանցս նոցա զինուք եւ հրացանօք, զի մի՛ կարասցեն նոքա այլ յառաջ խաղալ, եւ մնացին զօրք թշնամեացն ի Փոքրիկ թաղն:

43. Յայնմ վայրի հրեշտակս արձակեցին մեղրեցիքն ի գաւառն Գուրհամայ ի Կալեր, եւ ասեն. «Ահա զօրք թուրքացն հասին, կալան զՓոքրիկ թաղն մեր: Եւ արդ՝ մեզ եթէ յօգնութիւն ոչ հասանիցիք մինչեւ ցերկուս աւուրս, բազմութեան նոցա մեք զղէմ ունիլ ոչ կարեմք»: Եւ իբրեւ եհաս առ նոսա հրեշտակն, ել վաղվաղակի գիշերայն Ստեփաննոս Վարդանեսեան՝ որ ի տանէն Շահումեան եւ ի յաւանէն Եկղաստեան, (որ եւ էր նա ինքն փոխանորդ եւ տեղակալն Պապայ զօրապետին) գնաց ի

39. Ապա Դաւիթ բէկի մօտ ժամանեց այս բոլորը հաղորդող գուժկանը¹: Իսկոյն Դաւիթ բէկը իր հետ վերցրեց մօտ չորս հազար մարդու եւ գնաց, բանակ դրեց Կալերում: Բայց առաւօտեան լուսաբացին նա յարձակուեց թուրք ասպատակներին² վրայ, որոնք բանակ էին դրել Մեղրի գետի միւս կողմում: Իսկ երբ վերջիններս նկատեցին Դաւիթ բէկի զօրքերին, խմբովին եկան, գրաւեցին գետափը եւ թոյլ չտուեցին նրան գետն անցնել: Ապա սրանք՝ այս կողմից, նրանք էլ՝ այն կողմից մարտի բռնուելով կռուեցին առաւօտից մինչեւ երեկոյ: Եւ երբ գիշերը վրայ հասաւ, Դաւիթ բէկը խոյս տուեց ու մեկնեց, այնտեղից գնաց Հալիճոր:

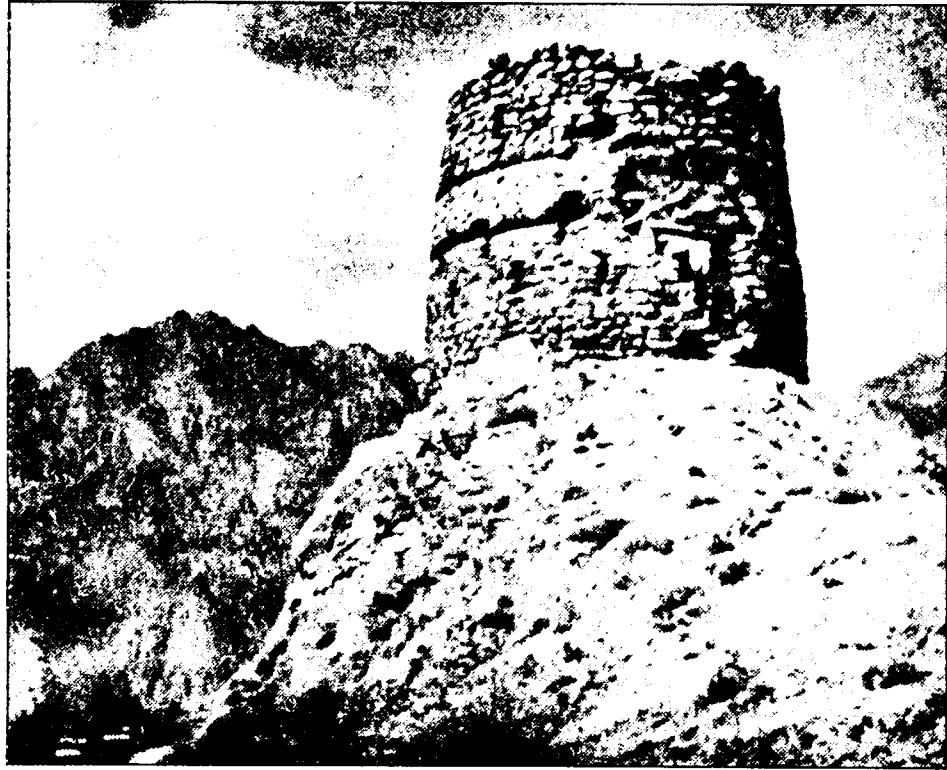
40. Արդ, հէնց յաջորդ օրը, երբ թուրքական զօրքերն իմացան, որ Դաւիթ բէկը մեկնել, հեռացել է իրենցից, այլեւս երկիւղ չունէին որեւէ տեղից. համարձակ առաջ անցան, Գուրհամի³ կողմերը գնացին: Այնուհետեւ սկսեցին ասպատակել ու կոտորել գիւղերը, մինչեւ որ եկան, պաշարեցին Մեղրին:

41. Արդարեւ, երբ չըջակայքի բոլոր թուրք բնակիչներն իմացան այդ մասին, եկան, հաւաքուեցին Քավրիզի ու Սեւ լեռան կողմերից, համալրեցին այդ զօրքերը՝ նրանց քանակն հասցնելով տասնութ հազարի, ապա մօտենալով՝ պաշարեցին ամրացուած Մեղրի աւանը⁴:

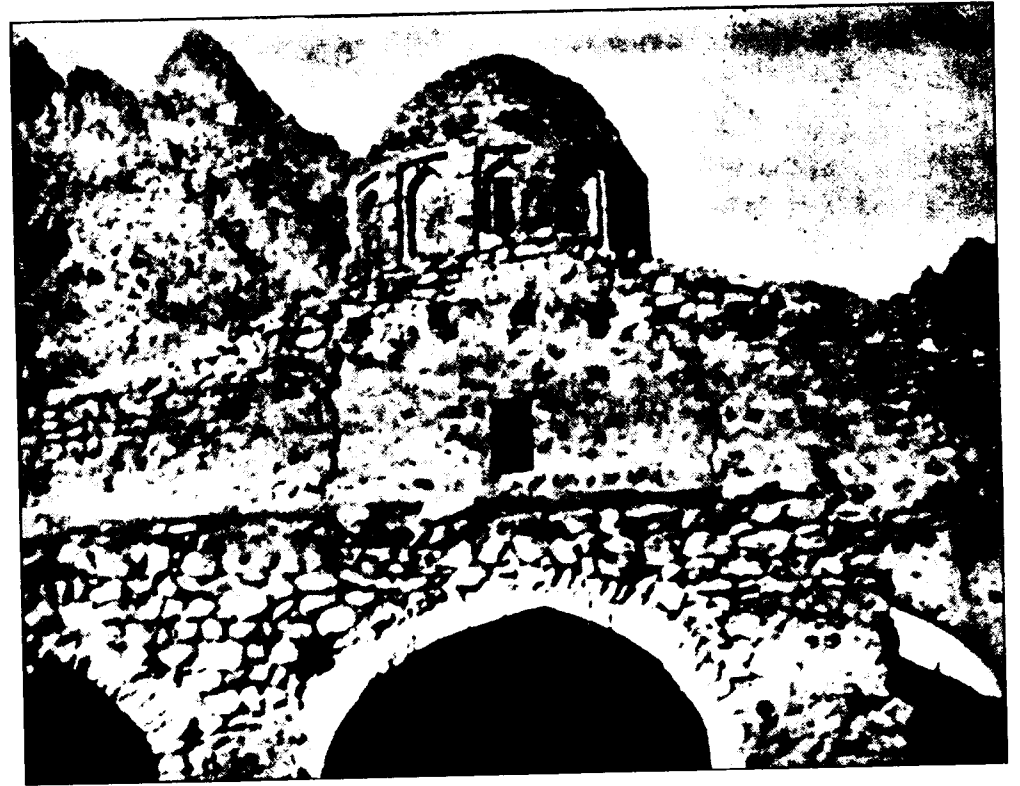
42 Իսկ Մեղրիի բնակիչները, մանաւանդ նրա կռուող բոլոր տղամարդիկ, խմբուեցին երեք թաղամասերում՝ թուրքերի հետ մարտի բռնուելու համար: Հէնց նրանց պաշարման Հինգերորդ օրը մահմեդական զօրքերի ամբողջ բազմութիւնը գրոհ տալով ներխուժեց, գրաւեց Փոքրիկ թաղը: Իսկ ներսում գտնուող հայ զօրականները իսկոյն մօտենալով հեռացրին գետի կամուրջները⁵ եւ զէնքերով ու հրացաններով գրաւեցին նրանց անցուղիները, որպէսզի թուրքերը չկարողանան այլեւս առաջ շարժուել, ուստի եւ թշնամու զօրքերը մնացին Փոքրիկ թաղում:

43. Այդ ժամանակ մեղրեցիները սուրհանդակներ ուղարկեցին Գուրհամի գաւառը՝ Կալեր, ասելով. «Ահա թուրքական զօրքերն հասան, գրաւեցին մեր Փոքրիկ թաղը: Ուստի, եթէ մեզ օգնութեան չհասնէք մինչեւ այս երկու օրը, նրանց բազմութեանը դիմակայել մենք չենք կարողանայ»: Եւ երբ սուրհանդակը հասաւ նրանց մօտ, գիշեր ժամանակ իսկոյն վեր կացաւ Ստեփանոս Վարդանեսեանը⁶՝ Շահումեան տոհմից, Եկղաստան աւանից, (որը եւ Պապ զօրապետի փոխանորդն ու տեղակալն

1 C չիբ՝ նա
2 CE եւ գայ ի Կալեր բանակի (շարադաս.) B բնակի
3 C հասանէ
4 A Մեղրուոյ CE չիբ՝ անտի
5 E անդի
9 C Ապա փիս Արդ
13 C չիբ՝ Արդ՝ իբրեւ լսէին... մինչեւ 16-րդ տողը ներառեալ:
14 E Քավրեզու
17 A բնակիչք A Մեղրուոյ CE թաղսն
20 C չիբ՝ էին
22 BF թուանկօք փիս հրացանօք
23 ABD մնային
24 CDEF Յայնմ BCDF մեղրացիքն
26 BCD օգնութիւն C հասանիցէք
27 ACDE ցերկու B գղէմն
29 AB Վարդանեսեան CE չիբ՝ տանէն

Մեղրու բերդը:

Մեղրու վանքի Սբ. Յովհաննես եկեղեցին:

գաւառն Չավնդուր առ զօրապետն Պայինդուր եւ ծանոյց նմա զամենայն անձկութիւնս մեղրեցւոցն եւ զվիշտս վտանգի նոցա:

5 44. Արդ, նա իբրեւ գայն լսէր, զարս արձակէր ի Չավնդուր առ զօրականսն՝ վաղվաղակի գալ ժողովիլ անդ: Եւ եկին հասին առ նա, եւ խմբեցան անդ երկու հազարք արանց քաջ սպառազինաց ի Չավնդուր եւ ի Գուրհամայ, եւ ել նոքօք Պայինդուր զօրապետն եւ գնաց բանակեցաւ գայն գիշեր ի Մազրան աւանն, եւ Ստեփաննոս ընդ նմա: Եւ մերձ յառաւօտուն պահու ելին, կազմեցան եւ անցին գնացին ի կողմանցն Ափկիսոյ, եւ եկին մտին ի Մեղրի:

10 45. Իսկ զօրքն թուրքաց ի բանակէ անտի իբրեւ զբազմութիւն զօրացն հայոց տեսանէին, ոչ հաւատային, թէ յօգնութիւն իցեն նոցա հասեալք այլուստ, այլ ասէին, թէ՛ «Մեղրեցիքն կանանց իւրեանց զգեցուցեալք են զգեստ առնացի եւ զգարդ պատերազմի, եւ տուեալ զբազում սուտ դրօշակս ի ձեռս նոցա առ ի երկեցուցանել զմեզ»:

15 46. Այլ մինչչեւ էին հասեալ սոքա ի Մեղրի, քաջ եւ արի զօրքն մեղրեցւոց գործ քաջութեան ի նմին գիշերի գործեցին, զի անցեալք յայնկոյս գետոյն՝ յեղակարծու մն ժամանակի ի մէջ բանակի թշնամեացն յարձակէին եւ զբազումս ի նոցանէ ի սուր սուսերի սատակէին, մինչեւ եւ զորդին Շահիսլամին երկու հազարաւ ի յՕրդուվար քաղաք ի փախուստ արկանէին: Այլ զի սակաւք էին, ոչ կարացին իսպառ ջնջել եւ անհետս առնել զնոսա անտի, դարձան անդրէն ի Մեղրի:

20 47. Իսկ օգնականքն հայոց իբրեւ գային եւ Մեծ թաղն Մեղրեայ ժամանէին, մեղրեցիքն վաղվաղակի նոցա զկերակուր պատրաստէին: Յայնժամ Պայինդուրն, որ էր իշխան եւ զօրագլուխ ամենայն զօրուն եկելոյ ընդ նմա, արգելու զնոսա, եւ ասէ. «Բա՛ւ լիցի մեզ ուտել ինչ, մինչչեւ իցեմք ողորմութեամբն Աստուծոյ վանեալ զթշնամիս մեր»:

1 F Պայինտուր
2 D անձկութիւն BCDEF մեղրացւոցն CDE զվիշտ CDEF վտանգի
4 A ժողովել
5 ABD ի Չաւնդուր F Չավնդուր
6 BCDF Պայինտուր C բանակեցաւ
7 F Ստեփանն
8 ABF Ափկիսու D Ափկիզու
11 B յօգնութիւնք C չիք՝ նոցա
12 CE յայլուստն BCE մեղրացիքն
13 D զգգեստ
15 CE Արդ փիս Այլ C հասեալք ABCDF մեղրացւոց CD քաջութեամբ [E քաջութեան] էին
16 ABCDF մեղրացւոց CD քաջութեամբ [E քաջութեան] էին
զործեալ ի նմին գիշերի. զի... յանցեալք
17 E յեղակարծուն
19 EDEF ի յՕրդուվար C ի յՍուրդուվար
22 ACDE ի Մեղրույ [CDEF ի Մեղրի] Մեծ թաղն (շարադաս.)
23 BCDEF մեղրացիքն
24 ABDF Պայինտուրն CE Պայինտուր
26 E արգել CE մինչեւ փիս մինչչեւ

էր), գնաց Չավնդուր գաւառը՝ Բայինդուր զօրապետի մօտ եւ զեկուցեց նրան մեղրեցիներէ բոլոր տառապանքներէ, վշտերի ու վերահաս վտանգի մասին²⁴:

44. Արդ, երբ նա իմացաւ այդ մասին, մարդիկ ուղարկեց Չավնդուր՝ զօրականների մօտ, որպէսզի իսկոյնեւեթ գան, հաւաքուեն այնտեղ: Չավնդուրից եւ Գուրհամից ժամանեցին եւ այնտեղ խմբուեցին լաւ սպառազինուած երկու հազար տղամարդիկ, նրանց հետ միասին էլ Բայինդուր զօրապետը, Ստեփանոսի ուղեկցութեամբ, ճանապարհ ընկաւ եւ այդ գիշեր բանակ դրեց Մազրան աւանում: Առաւօտեան լուսարացին զօրականները վեր կացան, պատրաստուեցին, ուղեւորուեցին Ափկիսի կողմերը եւ եկան, մտան Մեղրի:

45. Իսկ թուրքական զօրքերն իրենց բանակավայրից երբ տեսան հայկական զօրքերի բազմութիւնը, չհաւատացին, որ նրանք ուրիշ տեղերից օգնութեան հասած համալրումներ են, այլ ասացին, թէ՛ «Մեղրեցիները իրենց կանանց հագցրել են տղամարդու զգեստ ու ռազմական հանդերձանք, եւ բազմաթիւ կեղծ դրօշակներ տալով նրանց ձեռներին՝ նպատակ են ունեցել վախեցնել մեզ»:

46. Բայց երբ սրանք դեռ չէին հասել Մեղրի, քաջ եւ խիզախ մեղրեցիների զօրքը նոյն գիշերն արդէն սխրագործութիւն էր կատարել, որովհետեւ անցնելով գետի միւս կողմը, անակնկալօրէն յարձակուել էր թշնամու բանակի վրայ եւ նրանցից շատերին սրի քաշելով սպանել. մինչեւ իսկ Շահիսլամի որդին երկու հազար զօրքով²⁵ փախուստի էր դիմել դէպի Օրդուբադ քաղաքը: Բայց քանի որ հայերը սակաւաթիւ էին, չկարողացան իսպառ ջնջել, անհետ կորստեան մատնել նրանց²⁶, ուստի նորից վերադարձան Մեղրի:

47. Իսկ հայկական օժանդակ ուժերը երբ եկան եւ Մեղրու Մեծ թաղը ժամանեցին, մեղրեցիները շուտափոյթ կերակուր պատրաստեցին նրանց համար: Այդ ժամանակ Բայինդուրը, որ իշխան եւ զօրագլուխ էր իր հետ եկած ամբողջ զօրքի, արգելում է զօրականներին՝ ասելով. «Ոչինչ չպէտք է մենք ուտենք քանի դեռ Աստուծոյ ողորմութեամբ չենք վճռուել մեր թշնամիներին»:

48. Ձի խորհուրդը եւ ջան էր նոցա զգործ պատերազմին փութով վճարել. վասն զի աւուրբ միով յառաջ քան զայն այլազգիքն զրեալք էին առ զօրականս թուրքաց, որք յայնկոյս գետոյն Երասխայ, զալ յօգնութիւն Հասանիլ նոցա: Եւ նոքա պատրաստք էին բազում գնդաւ գա'լ ի թիկունս Հասանիլ նոցա: Ուստի վաղվաղակի Պայինդուրն Հանդէս առնէր ամենայն զօրուն եկելոյ ընդ նմա եւ որք ի յամրոցի անդ էին, եւ կարգէր, կազմէր եւ զնոսա յերիս գունդս բաժանէր, առ իւրաքանչիւր գունդ ութն հարիւր վաթսուն սպառազէն վառեալք:

49. Ապա զմի գունդն ընդ առաջ Հասանէր ճակատու թշնամեացն մարտիւ պատերազմի, եւ այլ երկու գունդքն առ Հասարակ ձայն տուեալ խրախոյս բարձին, ի վերայ յարձակեցան յաջմէ եւ յահեկէ զօրացն թուրքաց, եւ ի վեշտասաներորդ ժամէ աւուրն մինչեւ ցքսաներորդ եւ երեքերորդ ժամն պատեցին, ի մէջ առին զբազմութիւն զօրացն անօրինաց: Եւ կոտորեցին ի նոցանէ ի նմին աւուր աւելի քան զմետասան հազար այր եւ զայլսն ի փախուստ արկին ի յՕրդուվար, եւ զՀաջի Շափին (որ էր այր երեւելի ի մէջ ամենեցուն) ձերբակալ արարին:

50. Եւ առին ի նոցանէ զամենայն զկահ եւ զկարասիս, զգէն, զսուր եւ զամենայն գործիս պատերազմին, եւ զամենայն զառ եւ զաւար նոցա: Եւ եղև ուրախութիւն մեծ ամենայն բնակչացն Ղափանու: Եւ ի նմին պատերազմի անկան ի սոցանէ Մուրում Քալանթարն Լեւազցի եւ որդի հօրեղբօր նորին եւ այլք բազումք: Իսկ զՀաջի Շափին, զոր բռնեցին, կամեցաւ Պայինդուր զօրագլուխն անել զնա առ Դաւիթ բէգն: Բայց իշխանքն Մեղրեայ աղաչեցին զնա թողուլ զՀաջին անդ առ նոսա. եւ նա շնորհեաց նոցա: Եւ եղին զնա ի կալանս ի տան տեառն Ներսիսի: Իսկ զօրականքն ամենեքեան գնացին իւրաքանչիւրքն ի տունս իւրեանց:

51. Այլ գիւղականքն Գուրհամայ, որք վասն ասի հինիցն անցեալք էին յերկիրն Չավնդրոյ, որպէս ի վեր ասացաք, դարձան գնացին եւ բնակեցան իւրաքանչիւրքն ի տեղիս իւրեանց:

2-3 CE [զրեալք էին] որք յայնկոյս գետոյն Երասխայ առ զօրականս թուրքաց զալ (շարագաս.)
3 B [Երասխայ] թուրքաց CE յօգնականութիւն
5 F Պայինտուրն
6 BE եկելոց BCDEF ի յամրի
8 B վառեալ
9 BCE Հանէր
11 F բարցին
12 ABDE ցքսան
15 BCDF ի յՕրդուվար E ի յՈրդուվար BCDE զՀաճի
17 CE գէն
18 CE գործի
19 ABDF Պափանու
20 ADE ի նոցանէ BD Պալանթարն ABDF Լեւազցի
21 E բազում BCE Հաճի DF զՀաճի
22 ABCDEF Պայինտուր ACEF պէկն
23 BC Մեղրեայ DF Մեղրայ BCDEF զՀաճին
24 E շտորեաց
25 C իւրաքանչիւր
27 ABDF Չավնդրու

48. Իրականում՝ նրա մտադրութիւնն ու ճիգերը ուղղուած էին այն բանին, որ ռազմական գործողութիւնը անմիջապէս վախճանին Հասցուէր. որովհետեւ դրանից մի օր առաջ մահամեղականները գրութիւն էին յղել Արաքս գետի միւս կողմում գտնուող թուրք զօրականներին²⁷, որպէսզի օգնութեան հասնեն իրենց: Նրանք էլ պատրաստ էին բազմաթիւ գնդերով գալ, աջակցութիւն ցոյց տալ նրանց: Ուստի Բայինդուրը անմիջապէս ստուգատեսի ենթարկեց իր հետ եկած ամբողջ զօրքը, ինչպէս եւ ամրոցում գտնուողներին, ընդամին դասաւորեց, կազմ ու պատրաստ դարձրեց եւ բաժանեց նրանց երեք գնդերի՝ իւրաքանչիւր գնդում թողնելով ութ հարիւր վաթսուն սպառազէն մարտիկներին:

49. Ապա մի գունդ առաջ դուրս բերեց թշնամիների դէմ յանդիման կռուելու, իսկ միւս երկու գնդերը միահամուռ բացականչութիւններով ոգեւորութիւն բարձրացրին, թուրքական զօրքերի վրայ յարձակուեցին աջից եւ ձախից, օրուայ տասնվեցերորդ ժամից մինչեւ քսաներեքերորդ ժամը պաշարեցին, շրջապատեցին անօրէնների զօրքերի բազմութիւնը: Նոյն օրն էլ կոտորեցին նրանցից աւելի քան տասնմէկ հազար մարդու, իսկ միւսներին փախուստի մատնեցին դէպի Օրդուբադ, ընդամին՝ Հաջի Շափին (որ երեւելի տղամարդն էր բոլորի մէջ) ձերբակալեցին:

50: Ի դէպ, մահամեղականներից վերցրին բոլոր գոյքերը, զէնքերը, սրերը եւ պատերազմական ամէն տեսակ սարքերը, ինչպէս եւ նրանց ձեռք բերած ամբողջ աւարը: Ղափանի բնակիչները մեծապէս ուրախացան այդ առթիւ: Բայց նոյն պատերազմում ընկան նրանցից՝ լեւազցի Մուրում Քալանթարը, նրա հօրեղբօրորդին եւ ուրիշ շատերը: Իսկ Հաջի Շափին, որին բռնել էին, Բայինդուր զօրապետը ցանկացաւ Դաւիթ բէկի մօտ տանել: Սակայն Մեղրու իշխանները խնդրեցին նրան Հաջուն թողնել տեղում՝ իրենց մօտ: Նա էլ կատարեց նրանց խնդիրքը: Ըստորում նրան կալանքի պահեցին տէր Ներսէսի տանը: Իսկ բոլոր զօրականները գնացին իրենց տները:

51. Բայց Գուրհամի գիւղացիները, որոնք ասպատակների վախից²⁸ անցել էին Չավնդուրի երկրամասը, ինչպէս վերեւում ասացինք, վերադարձան, գնացին եւ բնակուեցին իրենց տեղերում համապատասխանաբար:

52. Յետ այսորիկ, իբրեւ մի ամ ի վերայ անցանէր, եղբայրն խանին Երեւանայ զբազում զօրս կուտէր եւ երթայր յօգնութիւն եղբօրն իւրոյ, զի էր պաշարեցեալ նա ի յամուրս Երեւան քաղաքի ի զօրացն օսմանցւոց: Արդ՝ սա իբրեւ բազում զօրօք ի յՕրդուվար քաղաք հասանէր, ամենայն մահմետականք քաղաքին նմա ընդ առաջ լինէին, եւ զՀայոցն Մեղրեայ բողոք բարձեալ ասէին. «Դա՛տ արա ընդ մեղրեցիսն, զի նոքա՛ կոտորեցին եւ կորուսին զամենայն արս քաղաքիս»: Եւ նա առաքեաց զոմանս ի ծառայիցն ի Մեղրի՝ երթալ, կոչել առ ինքն զոմանս ի գլխաւորաց իշխանացն, առ ի գիտել զպատճառն այնպիսւոյ աղմկին:

10 53. Իսկ իշխանքն Մեղրուոյ իբրեւ զայն լսէին՝ տագնապէին, վարանէին ի միտս իւրեանց, ի միասին ժողովէին, խորհուրդ խորհէին եւ ասէին. «Զի՞նչ արասցուք, զի եթէ երթայցեմք՝ մեծ վտանգ է մեզ, եւ եթէ ոչ երթայցեմք՝ նոյնպէս մեծ վիշտ վտանգի է մեզ եւ ամենայն ժողովրդեանս»: Վերջապէս հաւանեցան ոմանք ի նոցանէ, վասն օգտի հասարակութեանն զվտանգ մահունն յանձն առնուլ, երթալ ընդ սպասաւորսն խանին:

54. Եւ իբրեւ ելին գնացին ընդ նոսա եւ հասին ի յՕրդուվար քաղաք, քաղաքացիքն առ հասարակ դիմեցին ի վերայ նոցա ի սպանանել զնոսա: Բայց ծառայքն խանին ոչ ետուն նոցա թոյլ, մինչեւ ածին կացուցին զնոսա առաջի խանին, եւ քաղաքացիքն զհետ երթային նոցա: Եւ իբրեւ յանդիման եղեն խանին, սկսան վերստին քաղաքացիքն զաղաղակ բառնալ եւ ասել. «Դա՛տ արա ընդ մեզ եւ ընդ մեղրեցիսդ, զի կորուսին, սպառեցին զմեզ»:

55. Եւ ի հարցանելն խանի զմեղրեցիսն, պատասխանի առնէին նմա, թէ՛ «Մեք ո՛չ ումեք դոցա մեղաք, եւ ո՛չ զոք ի դոցանէ ի տարապարտուց սպանաք: Այլ դոքա զբազում զօրս կուտեցին եւ ելին ի վերայ մեր, զբազում գիւղորէսն մեր կոտորեցին, կործանեցին եւ ի գերի վարեցին, ապա ի զուր տարապարտուց եկին եւ զմեզ պաշարեցին, եւ կամեցան բնաւին բնաջինջ առնել: Եւ մեք առ ի պաշտպանել զմեզ ընդդէմ ելաք դոցա եւ ի

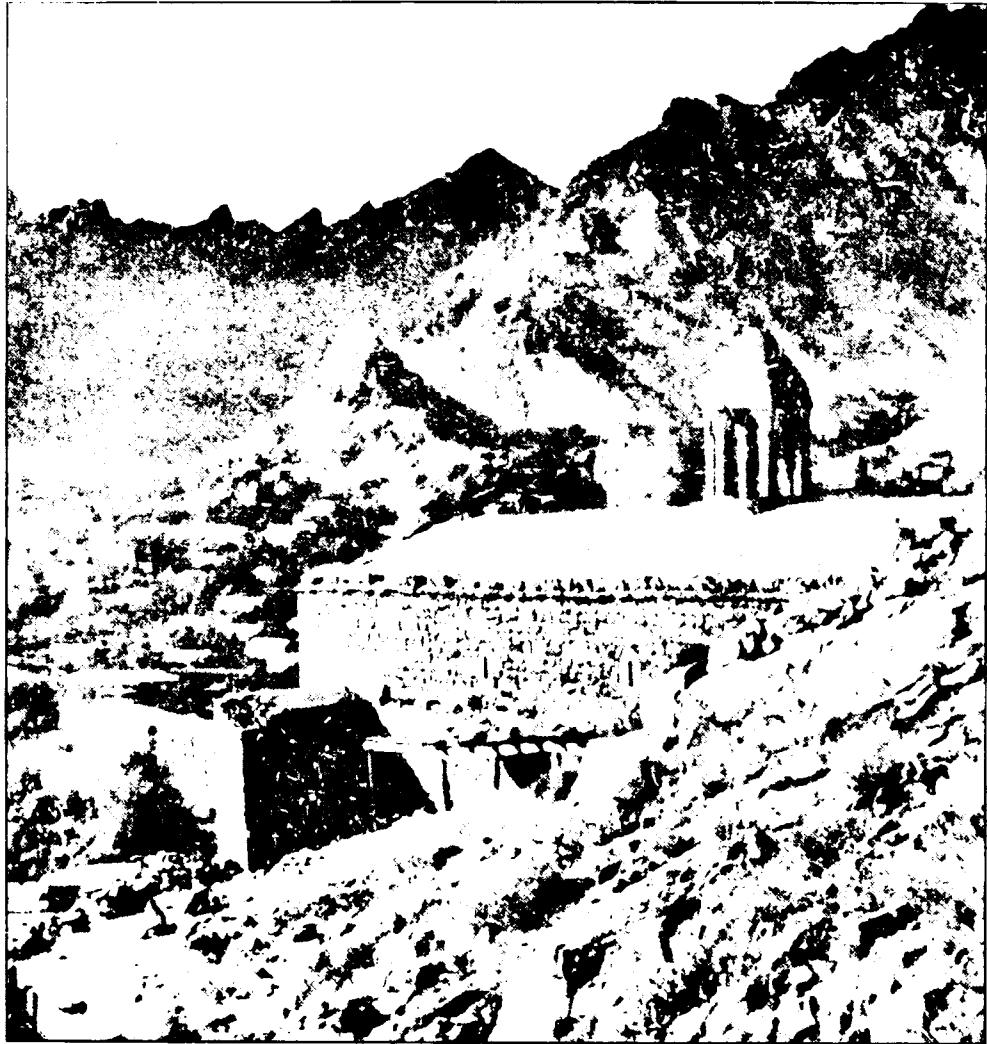
1 F ի վեր
 3 CE պաշարեալ BDF ի յամուրն C ի յամուր
 4 DF [զօրօք] գայր BCDEF ի յՈւրդուվար
 5 A Մեղրուոյ
 6 BCDEF մեղրացիսն ACDEF չիբ՝ եւ
 8 EF գլխաւորաց փի ի գլխաւորաց
 9 C աղմկի
 10 BCDEF Մեղրեայ
 12-13 C թէ CE չիբ՝ մեծ վտանգ է մեզ, եւ եթէ ոչ երթայցեմք
 13 C վտանգի D վտանգ B չիբ՝ եւ ամենայն... մինչեւ սոյն գլխի աւարտը. ըստ երեւոյթին՝ Զեռագրի վերանորոգման ժամանակ առանձին թերթեր ընկած լինելու պատճառով:
 14 E չիբ՝ ոմանք
 17 CDEF ի յՈւրդուվար
 18 C չիբ՝ նոցա
 18-19 CE չիբ՝ կացուցին զնոսա
 22 CDEF մեղրացիսդ
 24 CD խանին CDEF զմեղրացիսն
 27 ADF գիւղորէս
 28 AD պաշարել
 29 C նոցա

52. Այնուհետեւ, երբ մի տարի էր անցել²⁹, Երեւանի խանի եղբայրը³⁰ բազմաթիւ զօրքեր էր համարել եւ օգնութեան գնացել իր եղբօրը, որովհետեւ վերջինս Երեւան քաղաքի ամրոցում պաշարուել էր օսմանեան զօրքերի կողմից: Ա՛րդ, սա երբ բազմաթիւ զօրքերով Օրդուբադ քաղաքն էր հասել, քաղաքի բոլոր մահմեդականները ընդառաջ ելան նրան եւ Մեղրու հայերի դէմ բողոք բարձրացնելով ասացին. «Պատժի՛ր մեղրեցիներին, որովհետեւ նրանք կոտորեցին եւ կորստեան մատնեցին քաղաքի բոլոր տղամարդկանց»: Նա էլ իր ծառաներից մի քանիսին ուղարկեց Մեղրի, որ գնան, գլխաւոր երեւելիներից մի քանիսին³¹ իր մօտ կանչեն, որպէսզի այդ աղմուկի պատճառն իմանայ:

53. Իսկ Մեղրու երեւելիները երբ այդ իմացան՝ տագնապեցին, վարանումի մէջ ընկան. իրար մօտ գալով խորհրդակցեցին եւ ասացին. «Ի՞նչ պէտք է անենք. բանն այն է, որ եթէ գնանք՝ մեծ վտանգ կը սպառնայ մեզ, իսկ եթէ չգնանք՝ նոյնպէս մեծ վիշտ ու նեղութիւն կը լինի մեզ եւ ամբողջ ժողովրդին»: Վերջապէս նրանցից ոմանք համաձայնեցին, յանուն հասարակութեան շահի, մահուան վտանգն աչքի առաջ ունենալով մեկնել խանի ծառաների հետ:

54. Եւ երբ վեր կացան, գնացին նրանց հետ եւ Օրդուբադ քաղաքն հասան, քաղաքի բնակիչները միահամուռ յարձակուեցին նրանց վրայ, որ սպանեն: Բայց խանի ծառաները նրանց թոյլ չտուեցին այդ անել, մինչեւ որ բերեցին, խանի առաջ կանգնեցրին երեւելիներին. սակայն քաղաքաբնակները նոյնպէս եկան նրանց ետեւից: Իսկ երբ ներկայացան խանին, վերստին սկսեցին նրանք աղաղակ բարձրացնել՝ ասելով. «Դա՛տ արա մեր եւ այդ մեղրեցիների միջեւ, որովհետեւ նրանք կորստեան մատնեցին, ոչնչացրին մեզ»:

55. Պանը մեղրեցիներին երբ հարցաքննում էր, վերջիններս նրան պատասխանեցին. «Մենք դրանցից ոչ մէկին վատութիւն չենք արել, ո՛չ էլ դրանցից որեւէ մէկին անտեղի ենք սպանել³²: Բայց նրանք բազմաթիւ զօրքեր համախմբեցին եւ մեր վրայ յարձակուեցին, մեր շատ գիւղերը կոտորեցին, աւերեցին եւ բնակիչներին գերեվարեցին. այնուհետեւ առանց պատճառի եկան եւ պաշարեցին մեզ, ուզեցին իսպառ բնաջնջել³³: Մենք էլ մեզ պաշտպանելու համար դուրս եկանք նրանց դէմ եւ հեռու վանեցինք³⁴»:

Մեղրու Մեծ Թաղի Ս. Աստուածածին եկեղեցին:

Ս. Աստուածածին եկեղեցու որմնանկարները:

բաց վանեցաք»:

56. Յանյժամ ասէ խանն ցորդովարեցիս. «Ո՞վ հրամայեաց ձեզ ելանել ի վերայ նոցա առ ի կողոպտել եւ կորուսանել զնոսա»: Եւ նոքա ամիրբերան եղեն եւ ոչ կարացին առ այն տալ պատասխանի: Ապա ասէ 5 ցնոսա խանն. «Ո՞վ եղեւ ձեզ առիթ եւ առաջնորդ ելանել ի վերայ նոցա»: Եւ նոքա ասեն. «Սափի ղուլի Լեւազեցին, եւ որդին Մանիչարի, եւ որդին Ղազու օրդովարեցի, եւ որդին Շահիսլամին»:

57. Եւ կալեալ խանին զՍափի ղուլին՝ խրատեաց զնա խստագոյն գանիւք եւ էառ ի նմանէ զտուգանս: Եւ զմեղրեցիսն արձակեաց խաղաղութեամբ ի տեղիս իւրեանց, եւ ինքն չուեաց գնաց անտի:

58. Ապա այնուհետեւ սկսան օրդովարեցիքն առնել զհաշտութիւն ընդ մեղրեցիսն. եւ խնդրեցին արձակել նոցա զՀաջի Շափին, եւ սոքա եւս խնդրեցին ի նոցանէ արձակել զգերիսն Հայոց, զորս գերեցին ի գիւղօրէիցն: Եւ յանձն առին արձակել զնոսա: Յայնժամ մեղրեցիքն 15 գերեցին առ զօրագլուխսն ագուլեցուց, զի ընկալցին ի յօրդովարեցուցն զեօթանասուն անձինս հայոց զգերեցեալսն ի նոցանէ, եւ ազդ արասցեն ինքեանց, թէ ընկալան զնոսա, որպէս զի եւ ինքեանք արձակեսցեն զՀաջի Շափին: Եւ արարին այնպէս, եւ սոքա արձակեցին զՇափին, եւ այնուհետեւ եղեւ խաղաղութիւն ի մէջ նոցա:

59. Արդ՝ այս ամենայն իբրեւ այսպէս անցանէր, ապա Դաւիթ բէկն զգօրականսն իւր ի լեռոն Ղազանկուլու ի վերայ թուրքմանացն առաքէր: Որոց հասեալ անդ գիշերայն անկան ի վերայ ամենայն բնակչացն լերին եւ հարին, կոտորեցին զնոսա, եւ առին զամենայն ստացուածս նոցա: Եւ մինչդեռ զհետ մտանէին սոքա փախստէիցն, պատահեցաւ Մխիթար սպարապետն միայնակ առաջի թշնամեացն. առ որ քարածիգ լեալ կալան զնա: Իսկ նա աղաղակեաց, եւ ասէ. «Հասէ՛ք ինձ, զի մատնեցայ ի ձեռս թուրքաց»: Եւ առ ժամայն աճապարեալ տէր Աւետիսն՝ թափեաց զնա ի ձեռաց նոցա: Եւ առեալ զամենայն զառ եւ զաւար նոցա՝ դարձան եւ ածին

2 C ցորդովարեցիսն DF ցյորդորեցիսն E ցորդովարեցիսն
3 C առ ի կոտորել փխ առ ի կողոպտել
6 ACDE ղուլին CDEF լեւազեցի
7 CE ուրդովարցի DF ուրդովարեցի
9 CDEF զմեղրացիսն
11 CDF ուրդովարեցիքն E ուրդովորեցիքն
12 CDEF մեղրացիսն CDEF զՀաճի
14 CDEF մեղրացիքն
15 CF որպէս զի փխ զի DF ընկալցեն CDEF ի յօրդովարեցուցն
17 CDEF զՀաճի
19 C ի միջի
20 CDE պէկն
21 C Ղազանկուլու E Ղազանկուլու
22 ADF բնակչաց
23 C նոքա փխ սոցա
25 AC քարածիգ D քարածիգ C չիք՝ լեալ
28 C չիք՝ դարձան

56. Այն ժամանակ խանն ասաց օրդուբաղցիներին. «Ո՞վ հրամայեց ձեզ յարձակուել՝ կողոպտելու եւ կորստեան մատնելու համար մեղրեցիներին»: Իսկ օրդուբաղցիները պապանձուեցին ու չկարողացան պատասխան տալ դրան: Այնուհետեւ խանը հարց տուեց նրանց. «Ո՞վ ձեզ դրոշեց եւ առաջնորդ եղաւ յարձակուելու մեղրեցիների վրայ»: Նրանք էլ պատասխանեցին. «Լեւազեցի Սափի ղուլին, նաեւ Մանիչարի որդին, նաեւ օրդուբաղցի Ղազիի որդին եւ Շահիսլամի որդին»:

57. Այդ ժամանակ խանը ձերբակալեց Սափի ղուլին, պատժեց նրան խստագոյն գանահարութեամբ եւ տուգանք վերցրեց նրանից: Իսկ մեղրեցիներին ազատ արձակեց՝ խաղաղութեամբ իրենց տեղերը մեկնելու, ինքն էլ շարժուեց, գնաց այդտեղից:

58. Այնուհետեւ օրդուբաղցիները սկսեցին հաշտութիւն կնքել մեղրեցիների հետ. խնդրեցին նրանց նաեւ ազատ արձակել Հաջի Շափին, իսկ մեղրեցիները, իրենց հերթին, օրդուբաղցիներից պահանջեցին ազատ արձակել հայ գերիներին, որոնց գերեվարել էին գիւղերից: Ուստի համաձայնեցին ազատ արձակել նրանց: Այդ ժամանակ մեղրեցիները գրութիւն ուղարկեցին ագուլեցիների զօրապետներին, որպէսզի օրդուբաղցիներից ստանան գերեվարուած եօթանասուն հայ մարդկանց. ըստորում ագուլեցիների զօրապետները պէտք է տեղեկացնեն իրենց, որ ստացել են գերիներին, որպէսզի իրենք էլ իրենց հերթին ազատ արձակեն Հաջի Շափին: Այդպէս էլ արեցին, մեղրեցիներն էլ ազատ արձակեցին Շափին: Այնուհետեւ խաղաղութիւն տիրեց նրանց միջեւ:

59. Արդ, այս բոլորը երբ տեղի ունեցան այսպէս, Դաւիթ բէկն այնուհետեւ իր զօրականներին թուրքերի վրայ ուղարկեց՝ Ղազանկուլու³⁵ լեռան ուղղութեամբ: Հասնելով այնտեղ գիշերը՝ յարձակուեցին լեռնաբնակների վրայ, հարուածեցին, կոտորեցին, խլեցին նրանց բոլոր ստացուածքները: Ըստորում մինչդեռ սրանք հետապնդում էին փախստականներին, Մխիթար սպարապետը միայնակ՝ դէմ առ դէմ հանդիպեց թշնամիներին. վերջինիս քարկոծելով բռնեցին³⁶: Իսկ Մխիթարը բարձրաձայն գոչելով ասաց. «Հասէ՛ք ինձ, որովհետեւ թուրքերի ձեռքն ընկայ»: Եւ տէր Աւետիսը իսկոյն վրայ հասնելով ազատեց նրան թուրքերից: Վերցնելով վերջիններիս ամբողջ աւարը, որ կազմում էր վեց հազար երեք հարիւր ոչխար եւ չորս հարիւր երեսուն այլ անասուններ,

ի Հալիճոր առ Դաւիթ զվեց հազար երեք հարիւր ոչխարս եւ զչորս հարիւր երեսուն զայլ անասունս նոցա. որոյ տեսեալ զայն ամենայն՝ ուրախ լինէր:

5 60. Եւ յետ տասն աւուր դարձեալ առաքէր զնոսա ի լեռնս Կազպէլու ի վերայ թուրքմանացն: Եւ գնացին հասին անդ, եւ հարին զնոսա եւ առին զինչս նոցա եւ զանասունս ինն հարիւր եւ դարձան:

10 61. Դարձեալ ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ ցեղ ինչ թուրքացն Բարքուչատայ գային, ի լեռնակողմանս Ղափանու վրանօք բնակէին, որպէս եւ այլ ժամանակս ամարայնոյ առնէին, վասն խստութեան տօթոյ երկրի իւրեանց: Արդ՝ իբրեւ զայն լսէր Դաւիթ բէգն, վաղվաղակի զՄիսի-
15 թար սպարապետն իւր հազար ութն հարիւր վառելովք ի վերայ նոցա առաքէր: Եւ նորա երթեալ յուզէր եւ հետամուտ լեալ գտանէր զնոսա ի վերին կողմանս Կարմիրվանք կոչեցեալ աւանին: Եւ ի վերայ հասանէր նոցա յառաւօտուն պահու, հարկանէր եւ առեալ զամենայն ինչս նոցա եւ զանասունս՝ դառնայր:

20 62. Բայց խանն Բարքուչատայ աճապարեալ ընդառաջ ելանէ սոցա ի կողմանս Խոտանանու բազում զօրօք: Իսկ զօրականքն հայոց իբրեւ զայն տեսին, սաստկացուցին ի վերայ նոցա զպատերազմն, մինչեւ յետս նահանջեցին զնոսա անտի եւ սկսան հարկանել զվիրաւորս ի նոցանէ:

25 63. Այլ զի Միսիթար սպարապետն խռովեալ էր ընդ տեսնելու իւրոյ Դաւիթի, ուստի իբրեւ սկսան սոքա հարկանել զթշնամիսն եւ վանել, հրամայեաց Միսիթար զօրավարացն՝ յետս կալ ի պատերազմէն. եւ արարին այնպէս: Բայց յառաջամարտիկքն իբրեւ տեսին, թէ զկնի եղեալ զօրքն դարձան յետս՝ համարեցան, թէ ի փախուստ դարձան ի պատերազմէն, եւ սկսան իւրաքանչիւրքն խոյս տալ, ելանել ի պատերազմէն: Այնժամ զօրքն թշնամեաց իբրեւ զայն աղմուկ շփոթի տեսանէին, ընդդէմ դառնային սոցա, ի վերայ յարձակէին, հասանէին եւ հարկանէին ի սոցանէ երեք կամ չորեք հարիւր այր, եւ զոմանս ի նոցանէ կենդանի կալեալ մեծաւ տանջանօք ի Բարքուչատ ածին, ընդ որս էր եւ Ստեփաննոս Շահումեան:

30 64. Եւ իբրեւ զայն լսէր Դաւիթ, ի սրտմտութիւն բարկութեան բրդէր ի վերայ Միսիթարայ եւ հրամայէր զկառափն հարկանել: Բայց միջնորդ

2 CE որոց
3 C լինէին
4 DF Կասպէլու
5 E թուրքմանաց
8 CDEF Պարկուչատայ ADF Խափանու D ի լեռնակողմանս
9 CE յայլ
10 CE չիք՝ բէգն F պէկն
14 ADF [պահու] հարկանէր
16 CDEF Պարկուչատայ C աճապարէր DF աճապարէ C ելանէր
20 C չիք՝ զի
22 AC յետս գալ
26 C թուրքաց փխ թշնամեաց D թշնամեացն
29 CDEF ի Պարկուչատ CDE ածէին CE է փխ էր
30 A չիք՝ իբրեւ C լսէ

տէր Աւետիսի մարտիկները վերադարձան եւ բերեցին դրանք Հալիճոր՝ Դաւիթ բէկի մօտ: Երբ Դաւիթ բէկը այդ բոլորը տեսաւ՝ ուրախացաւ:

60. Տասը օր անց Դաւիթ բէկը նորից ուղարկեց նրանց Կազպէլ լեռը՝ թուրքմէնների վրայ յարձակելու: Նրանք էլ գնացին, հասան այնտեղ, կոտորեցին, վերցրին նրանց ունեցուածքն ու ինն հարիւր անասունները եւ վերադարձան:

61. Դարձեալ այդ օրերին Բարքուչատի թուրքական ինչ-որ ցեղ եկել, Ղափանի լեռնակողմերում բնակուեմ էր վրանների տակ, ինչպէս այլ ժամանակներում ամուսնը վարուեմ էր՝ իր երկրամասի խիստ տօթի պատճառով: Այժմ, երբ այդ իմացաւ Դաւիթ բէկը, իսկոյն նրանց վրայ գրոհելու ուղարկեց Միսիթար սպարապետին՝ իր հազար ութհարիւր զինուած խորհակցով: Նա էլ որոնելով ու հետապնդելով գտաւ այդ թուրքմէններին Կարմիր վանք կոչուած աւանի վերին կողմերում: Առաւօտեան լուսաղէմին Միսիթար սպարապետը յարձակուեց եւ խլելով նրանց բոլոր ունեցածներն ու անասուններին՝ վերադարձաւ:

62. Սակայն Բարքուչատի խանը բազմաթիւ զօրքերով հապշտապ ընդառաջ ելաւ սրանց Խոտանանի կողմերում: Իսկ հայ զօրականները երբ այդ տեսան, ուժեղացրին նրանց դէմ մարտական գործողութիւնները, մինչեւ որ նրանց ետ քշեցին այդտեղից եւ սկսեցին կոտորել վիրաւորներին:

63. Բայց որովհետեւ Միսիթար սպարապետը խռովել էր իր պետի՝ Դաւիթ բէկի հետ, ուստի երբ սրանք սկսեցին կոտորել թշնամիներին եւ վռնդել, Միսիթարը հրամայեց զօրավարներին՝ դադարեցնել կռիւր: Այդպէս էլ արեցին: Սակայն առաջապահ մարտիկները երբ տեսան, որ հետապնդող զօրքերը ետ են դարձել, կարծեցին, թէ կռուից ընկրկելով փախուստի են դիմել. այդ իսկ պատճառով առաջապահ մարտիկներից իւրաքանչիւրն սկսեց խոյս տալ, դուրս գալ կռուից: Այդ ժամանակ իւրաքանչիւրը երբ նկատեցին այդ աղմուկն ու շփոթը³⁷, սրանց դէմ թշնամու զօրքերը երբ նկատեցին այդ աղմուկն ու շփոթը, սրանց դէմ չուռ գալով՝ յարձակուեցին, վրայ հասան եւ կոտորեցին սրանցից երեք կամ չորս հարիւր մարդու, ոմանց էլ կենդանի բռնելով ու սաստիկ խոշտանգումների ենթարկելով Բարքուչատ բերեցին, այդ թուում եւ Ստեփաննոս Շահումեանին:

64. Երբ Դաւիթ բէկը իրազեկ դարձաւ պատահածի մասին, զայրոյթով լցուեց Միսիթարի նկատմամբ եւ հրամայեց նրան գլխատել:

լեալ մեծամեծացն՝ հազիւ դարձուցին զվճիռ մահուն: Եւ սուգ էառ Դաւիթ ի վերայ քաջին Ստեփաննոսի, եւ այնքան զօրացն ի զուր տարապարտուց կորուսելոյ: Իսկ Ստեփաննոս իբրեւ ածեալ եղեւ ի Բարբուշատ, հանդիպեցաւ անդ ի տան խանին բարեսէր ոմն թուրքի, որ գթացեալ ի նա փախոյց. եւ իբրեւ ազդ եղեւ Դաւթի գերծումն նորին, մխիթարեցաւ ի սգոյն:

65. էր ընդ կոտորեալսն նաեւ Պալի զօրավարն՝ որդի մելիք Փարսաղանին, որոյ պարանոցն կիսով չափ հատեալ ընկեցեալ էր ի բացի մերձ ի Խոտանան: Ուստի յետ սակաւուց իբրեւ ուշաբերեալ լինէր, կալեալ ձեռք զգլուխն ի վերայ իւր՝ երթալ մտանէր ի մացառս վայրեացն մինչեւ ցմութ գիշերոյն. եւ ի գիշերի յուղի անկեալ գայր, եւ յետ երից աւուրց ի Հալիձոր հասանէր: Եւ եղեւ սքանչացումն յոյժ ամենայն տեսողացն, զի ոչ մեռաւ, այլ կենդանի է մինչեւ ցայսօր. եւ է՛ մէլիք ի Հալիձորն:

3 CDEF ի Պարկուշատ CDEF գտաւ փի հանդիպեցաւ
4 CDE թուրք
8 CDEF զգլուխն փի պարանոցն կիսով չափ CE չիք՝ ընկեցեալ E չիք՝ ի բացի
9 DEF ի Խոտանան, բայց ոչ զբոլոր պարանոցն, այլ մինչեւ գկէս ուլանն, ուստի...
10 CDEF չիք՝ ձեռք ABC վայրացն
12 E ուղի

Սակայն մեծամեծները միջնորդ հանդիսանալով՝ մահուան վճիռը հազիւ կանխեցին ի կատար ածելուց³⁸: Մինչ Դաւիթ բէկը վշտացաւ քաջ Ստեփանոսի գերեվարման, ինչպէս եւ այդքան զօրքերի անտեղի կորստեան համար³⁹: Իսկ երբ Ստեփանոսին բերեցին Բարբուշատ, նա խանի տանը հանդիպեց բարեսէր մի թուրքի, որը գթալով նրան՝ փախցրեց, եւ երբ Ստեփանոսի փրկութեան մասին հաղորդուեց Դաւիթ բէկին, վերջինս սփոփուեց վերապրած վշտից:

65. Սպանուածների մէջ էր նաեւ Պալի զօրավարը՝ մէլիք Փարսաղանի որդին, որի պարանոցը կիսով չափ հատուել, եւ ինքն էլ ընկել էր Խոտանանին⁴⁰ մերձ բացատում: Ուստի կարճ ժամանակ յետոյ երբ ուշքի եկաւ, ձեռներով բռնելով գլուխն իր ուսերի վրայ՝ գնաց, մտաւ վայրի մացառների մէջ՝ մնալով այնտեղ մինչեւ մութն ընկնելը. իսկ գիշերը ճանապարհ դուրս գալով երեք օր յետոյ հասաւ Հալիձոր: Բայց զարմանքը բոլոր ականատեսների անչափ մեծ էր, քանի որ չէր մահացել նա, այլեւ կենդանի է մինչեւ այսօր եւ մէլիք է Հալիձորում⁴¹:

Թէ ՁԻԱՐԴ ՕՍՄԱՆՑԻՆ ԵԿՆ ԵՒ ԵՄՈՒՏ Ի ՂԱՓԱՆ: ԵՒ ԹԷ ՁՈՐՔԱՆ ՄԱՐՏՍ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՑ ԵՏՈՒՆ ԸՆԴ ՆՈՍԱ ԴԱԻԻԹ ԵՒ ՔԱԶ ՁՕՐԱԿԱՆՔ ՆՈՐԱ: ԵՒ ԹԷ ՁՈՐՔԱՆ ՄԵԾԱՄԵԾ ԾԱՂԹՈՒԹԻՒՆՍ ԱՐԱՐԻՆ Ի ՆՈՍԱ:

5 1. Յամի Տեառն 1724-ին եւ ի թուին Հայոց 1173-ին, սուլթան Ահմէտն օսմանցւոց, որ բռնակալեալ ունէր ի Պարսկական ծոցոյն Ովկիանու մինչեւ ցԵգիպոսս եւ ցԼիբիա, եւ անտի մինչեւ ցԼիւրիկէ եւ մինչեւ ցբոլոր ծովն Պոնտոսի, եւ զմեծ մասն Հայոց, եւ զայլ բազում ազգս, եւ զթագաւորութիւնս, եւ զիշխանութիւնս, եւ զաշխարհս նոցա, իբրեւ լսէր զվտարումն Պարսից արքային ի հայրենի աթոռոյն, խորհեցաւ՝ զիա՛րդ եւ իցէ պատճառանօք յինքն գրաւել զտէրութիւն զայն:

10 2. Ուստի հրաման տայր իշխանի զօրուն՝ ելանել զօրաժողով լինիլ յամենայն աշխարհաց եւ երթալ հասանել ի վերայ Պարսից եւ ունիլ զքաղաքս նոցա: Եւ ել նա ըստ հրամանի արքային անթիւ եւ անհամար զօրօք ի կողմանս Մեծին Հայոց, որ ի վիճակս Պարսից: Եւ ուր ուրեք հասանէին, ի սուր սուսերի սատակէին զամենայն զիմակացս իւրեանց, եւ զօրքն ամենայն դառնային բազում աւարաւ ամ յամէ, մինչեւ յղփացան փարթամացան եւ լցին զամենայն քաղաքս եւ գիւղս իւրեանց ի բազմութենէ աւարաց, եւ գերեաց ի Հայոց եւ ի Պարսից: Բայց ո՞վ կարէ պատմել զաղէտս մարց եւ տղայոց ի ձեռաց անօրէն գերչացն, եւ զնոցին հարց եւ եղբարց անողորմ կոտորածն:

20 3. Արդ՝ սոքա իբրեւ այսպէս զօրացան ի կողմանս յայնոսիկ, եւ զմայրաքաղաքն Երեւանայ յետ բազում ժամանակաց պաշարմանն առին եւ

2 AD Ի ԽԱՔԱՆ D ՈՐՔԱՆ
3 CE ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՑԱՆ ՓԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱՑ ԵՏՈՒՆ
4 AF ԾԱՂԹՈՒԹԻՒՆ
5 DEF սուլթան
6 E օսմանցոց D բռնակալեալ B ծոցոյն CE ծովուն
7 ABCD չի՛ք՝ [անտի] մինչեւ
8 ABC մեծ
11 C գրաւեալ C զտէրութիւն
15 ABDEF ի վիճակի
18 C փարթամացան
20 D գերչաց
21 E կոտորած
22 C Երեւանու E Երեւանու F Երէվանու

ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԷ ԻՆՁՊԷՕ ՕՍՄԱՆՑԻՆԵՐՆ ԵԿԱՆ ՈՒ ՄՏԱՆ ՂԱՓԱՆ ԵՒ ԹԷ ՈՐՔԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԿՌԻՒՆԵՐ ՄՂԵՑԻՆ ՆՐԱՆՑ ԴԷՄ ԴԱԻԻԹՆ ՈՒ ՆՐԱ ՔԱԶ ՁՕՐԱԿԱՆՆԵՐԸ, ՆԱԵՒ՝ ԹԷ ՔԱՆԻՕ ՄԵԾԱՄԵԾ ԾԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐ ՏԱՐԱՆ ՆՐԱՆՑ ԴԷՄ՝:

1. Տէրունական 1724 թուականին եւ Հայկական թուագրութեան 1173-ին օսմանցիների սուլթան Ահմէտը, որ բռնութեամբ տիրապետել էր Ովկիանոսի Պարսկական Մոցից մինչեւ Եգիպոսս եւ Լիբիա, այնտեղից էլ՝ մինչեւ Լիւրիկէ եւ Պոնտական ամբողջ ծովը, նաեւ Հայաստանի մեծ մասը, ինչպէս եւ շատ այլ ժողովուրդների, թագաւորութիւնների, իշխանութիւնների եւ նրանց տիրոյթներին, երբ լսեց Պարսից արքայի վտարումը իր ժառանգական գահից, մտադրուեց, ինչ պատրուակով էլ լինի, գրաւել այդ տէրութիւնը եւս:

2. Ուստի հրաման տուեց զօրահրամանատարին դուրս գալ, զօրահաւաք կատարել բոլոր երկրամասերից եւ գնալ, յարձակուել Պարսկաստանի վրայ ու գրաւել նրա քաղաքները: Վերջինս էլ, արքայի հրամանի համաձայն, անթիւ եւ անհամար զօրքերով դուրս եկաւ դէպի Մեծ Հայքի կողմերը, որոնք գտնուում էին Պարսկաստանի տիրոյթում: Ընդամին՝ ուր որ հասնում էին օսմանեան զօրքերը՝ թրատելով սպանում էին իրենց ընդդիմակայողներին եւ տարեց-տարի հարուստ աւարով էին վերադառնում, մինչեւ որ յղփացան, փարթամացան եւ լցրին իրենց աւարի առատութեամբ բոլոր քաղաքներն ու գիւղերը, նաեւ գերիներ վերցրին Հայաստանից ու Պարսկաստանից: Բայց ո՞վ կարող էր պատմել անօրէն գերեվարողների ձեռից մայրերի եւ զաւակների վերապրած տառապանքները, ինչպէս եւ նրանց հայրերի ու եղբայրների դաժան կոտորածը:

3. Արդ, օսմանցիները երբ այսպէս ուժեղացան այս կողմերում, մայրաքաղաք Երեւանն էլ, երկար ժամանակ պաշարման մէջ պահելուց

զամենայն բնակիչսն ի սուր սուսերի մաշեցին: Ապա յամի Տեառն 1726-ին եւ ի թուականութեանն Հայոց 1175-ին անթիւ անհամար զօրօք ի Սիւնեաց աշխարհն մխեցան եւ կալան յամենայն կողմանց զերկիրն Դաւթի, զՅօթնաբերդ զաւառն Ղափանու:

5 4. Յայնժամ ամենայն բնակիչք զաւառին առհասարակ խոռվեցան, սասանեցան, թողին լքին զԴաւթի եւ զնացին մտին ընդ լծովն օսմանցւոց: Եւ մնաց միայն Դաւթի Եօթնեւտասն սպառազէն արամբք ի յԱնապատն Հալիճորոյ, ուր կանգնեալ էր զանառիկ բերդն: Ընդ նմա էին նաեւ երեք եպիսկոպոսունք Տաթեւու եւ երկոտասան քահանայք, զհետ զնացին նաեւ տէր Աւետիսն եւ մելիք Փարսաղանն սակաւ ոմամբք, զի զօրքն ամենեքեան թօթափեցան ի նոցանէ:

15 5. Բայց Դաւթի յայս ամենայնի ոչ լքաւ, ոչ կասեցաւ ի խորհրդէցն, ոչ զանգիտեաց ի բազմութենէ բարբարոսացն, եւ ոչ դադարեցաւ ի քաջագործութեանցն, եւ ոչ յուսահատեցաւ յաստուածային խնամոցն, այլ արիաբար զբերդն ամրացուցանէր, զհամբար բերդին պատրաստէր, զզօրականսն առ ինքն ժողովէր, բազմացուցանէր եւ զԱստուածն ամենակարող յօգնութիւն ինքեան կոչէր:

20 6. Արդ, յամեանն իններորդի, յետ զայստեանն օսմանցւոց ի Ղափան, որ այն հինգերորդ ամ էր զայստեանն Դաւթի, եկին հասին ի Ղափան ի սուլթան Ահմէտէն օսմանցւոց Պէթիր փաշայն եւ Արապ Ալի փաշայն բազում զօրօք՝ ընդ ինքեանց առեալք նաեւ զԲաթալի խանն Բարբուշատայ:

25 7. Յետ այսորիկ հրաման տային ի տեղեաց տեղեաց աշխարհին ամենայն զօրավարաց Հայոց եւ թուրքաց՝ զալ ժողովել անդր: Եւ եկին հասին առ նոսա յամենայն կողմանց զօրք թուրքացն, ընդ ինքեանս առեալք նաեւ զզօրսն Հայոց ի Գողթան գաւառէն, ի յԱզուլիս քաղաքէն, ի յՕրդուվարայ, ի Փիսիանայ, ի Բարբուշատայ, ի Չավնդրոյ, ի Մեղրեայ, ի Ղափանու, այլեւ զՂարաչօուլու կոչեցեալ թուրքսն եւ զբնակիչս Սեաւ

- 2 CE եւ ի հայոցս թուի (նաեւ՝ շարաղաս.) D Սունեաց
- 3 DF [մխեցան եւ] հասին կալան
- 4 ABDF Խարանու
- 6 E օսմանցոց
- 7 ABDE արամբ
- 8 C անառիկ
- 9 BCDEF չիբ՝ Տաթեւու C եպոսունք
- 10 ABDF Փարսաղան E Փարսատանն
- 12 D ոչ կեսիցաւ
- 13 B չիբ՝ եւ
- 14 C ի քաջագործութեանց
- 15 B բերթին BDEF առնէր փխ պատրաստէր
- 16 E ժողովէ
- 19-20 ABD յետ զայստեան CE օսմանցոց ABDF ի Խափան A զայստեան ABDF ի Խափան
- 20 DEF սուլտան A Պէթր
- 21 CE զՓաթալի
- 22 BCDEF Պարկուշատայ
- 24 ABDEF զօրաւորաց
- 25 E զզօրս
- 27 BCF ի յՈւրդուվարաց F ի յՈւրդուվարայ BDF ի Պարկուշատայ CE ի Պարկուշատայ ABF ի Չավնդրու C ի Չավնդրոյ A ի Մեղրուոյ
- 28 ABDF ի Խափանու CE եւ այլ փխ այլեւ F այլ

յետոյ, վերցրին եւ նրա բոլոր բնակիչներին սրի քաշեցին: Այնուհետեւ, տէրուական 1726 թուականին, իսկ Հայկական թուագրութեան 1175-ին նրանք անթիւ ու անհամար զօրքերով ներխուժեցին Սիւնեաց աշխարհը, բոլոր կողմերից գրաւեցին Դաւթի բէկի երկրամասը՝ Ղափանի Եօթնաբերդ զաւառը:

4. Այն ժամանակ զաւառի բնակիչները միասնաբար խոռվութիւն բարձրացրին, պառակտուեցին, լքեցին Դաւթի բէկին եւ զնացին՝ օսմանցիներ լծի տակ մտան: Միայն Դաւթի բէկը տասնեօթ սպառազէն մարդկանցով մնաց Հալիճորի Անապատում, ուր կառուցել էր անառիկ բերդ: Նրա հետ էին նաեւ Տաթեւի երեք եպիսկոպոսներ եւ տասներկու քահանաներ. սակաւաթիւ մարդկանցով նրա հետ զնացին նաեւ տէր Աւետիսն ու մելիք Փարսաղանը, քանի որ նրանց զօրքերը ցրուել էին մինչ այդ:

5. Բայց Դաւթի բէկը այս բոլորով հանդերձ յուսալքուեց, չընկրկեց իր մտադրութիւնից, չվախեցաւ բարբարոսների բազմութիւնից, ոչ էլ դադարեց քաջագործութիւններ կատարելուց, ամենեւին յոյսը չկտրեց Աստծու խնամատարութեան նկատմամբ, այլ արիաբար ամրացնում էր բերդը, կարգի բերում բերդի շտեմարանը, հաւաքում զօրականներին իր մօտ, համալրում եւ իրեն օգնութեան էր կանչում ամենակարող Աստծուն:

6. Արդ, օսմանցիների՝ Ղափան զալուց յետոյ իններորդ ամսում, որը զուգադիպում էր Դաւթի բէկի ժամանման հինգերորդ տարուն*, օսմանցիների սուլթան Ահմէտի կողմից ուղարկուած Բեթիր փաշան եւ Արապ Ալի փաշան բազմաթիւ զօրքերով եկան, հասան Ղափան, իրենց հետ վերցնելով նաեւ Բարբուշատի Պաթալի խանին:

7. Այնուհետեւ վերջիններս հրաման տուեցին տարբեր երկրամասերի հայ եւ թուրք բոլոր զօրավարներին, որպէսզի գան, հաւաքուեն այնտեղ: Ուստի եկան, բոլոր կողմերից նրանց մօտ հասան թուրքական զօրքերը՝ իրենց հետ վերցնելով նաեւ Գողթնի գաւառում, Ազուլիս քաղաքում, Օրդուվարում, Փիսիանում, Բարբուշատում, Չավնդրում, Մեղրիում, Ղափանում գտնուող հայկական զօրքերին, այլեւ Ղարաչօուլու կոչուած թուրքերին ու Սեւ լեռան բնակիչներին: Սրանք բոլորն էլ եկան,

լերինն: Եւ սոքա ամենեքեան եկին գումարեցան եւ եղեն իբրու վաթսուն կամ եօթանասուն հազար, եւ առաւել եւս բազում յոյժ, մինչեւ լնու բազմութեան հեծելոց եւ հետեակաց նոցա զղաշտս եւ զլերինն:

5 8. Եւ հանդէս արարեալ ամենայն զօրացն՝ կարգեցան, պատրաստեցան, դիմեցին գալ ի վերայ Դաւիթ բէգին, եւ եկին բանակեցան յայնկոյս գետոյն հանդէպ Հալիճորոյ՝ յերեքտասաներորդում աւուր քառասներորդաց պահոց: Իսկ արք ընդ Դաւիթ էին զօրք, զայն ահագին բազմութիւնն յորժամ տեսանէին՝ զարհուրէին, եւ բազումք ի նոցանէ երթային առ փաշայն եւ անձնատուրք լինէին: Բայց որք քաջք եւ արիք էին՝ խիզախէին եւ ի մարտ պատերազմի պատրաստէին:

15 9. Եւ էջ բանակեցաւ Դաւիթ ի յամրոցէն ի շէնն, որ էր յայսկոյս գետոյն հանդէպ բանակի նոցա. եւ առաքեաց ընդ առաջ նոցա գունդ մի զօրաց հարիւր վաթսնից՝ ի կալնուլ զանցս գետոյն. եւ եկին կալան եւ ոչ թոյլ տային նոցա անցանել զգետն զաւուրս երկուս: Բայց յաւուրն երրորդի թֆանքաւորքն հայոց, որք ընդ զօրս օսմանցւոց էին, անցին զգետն յայլ ուստեքէ, եւ հասին կալան զմի կողմն շինին եւ հատին զզօրսն Դաւիթ:

20 10. Իսկ Դաւիթ եւ զօրականքն իւր երեք հարիւր յիսուն արամբք մտին, ամրացան ի յամուրն Անապատին: Եւ էանց յայսկոյս ամենայն բանակն օսմանցւոց, եւ մատուցեալ՝ շուրջ պահ արկին զբերդաւն եւ կանգնեցին զնովաւ պատնէչ. եւ անտի զգնդակս թօփից եւ թֆանքաց ի ներքս հոսէին. եւ սոքա ի ներքուստ առ արտաքս զնոյն ի նոսին առնէին: Եւ զաւուրս վեց մարտ եղեալ ընդ միմեանս կռուէին, եւ ի կողմանցն հակառակաց յաւուրն հարիւր կամ երկու հարիւր եւ երբեմն նաեւ երեք կամ չորս հարիւր անկանէին, եւ ի սոցանէ հազիւ մի ոք կամ երկու՝ վասն ամրութեան տեղոյն:

25 11. Բայց յաւուրն եօթներորդի ընդ այգն, ընդ առաւօտն, որք պաշարեալ պահէին զամուրն, կազմեցան, պատրաստեցան եւ դիմեալ

համարութեցին եւ եղան շուրջ վաթսուն կամ եօթանասուն հազար, եւ դրանից էլ շատ աւելի, մինչեւ որ նրանց հեծեալների եւ հետեակների բազմութիւնը լցրեց դաշտերն ու լեռները՝:

8. Ստուգատեսի ենթարկելով բոլոր զօրքերին, դասաւորեցին, նախապատրաստեցին նրանց՝ Դաւիթ բէկի վրայ յարձակուելու ուղղեցին: Թշնամու զօրքերն եկան, բանակ դրեցին գետի միւս կողմում՝ Հալիճորին հանդիպակաց, Բառասնորդաց պասի տասներեքերորդ օրում: Իսկ Դաւիթ բէկի հրամանատարութեան տակ եղած զօրքերը երբ տեսան այդ մեծ բազմութիւնը՝ զարհուրեցին, եւ նրանցից շատերը փաշաների մօտ գնացին ու անձնատուր եղան: Սակայն հայկական այն զօրքերը, որոնք քաջ եւ արիասիրտ էին՝ խիզախութիւն ցուցաբերեցին եւ պատրաստուեցին մարտի:

9. Մինչ այդ, Դաւիթ բէկը ամրոցից իջաւ ու բանակ դրեց շէնում, որ գետի այս կողմում էր գտնուում՝ թշնամու բանակի դիմաց, եւ հակառակորդին ընդառաջ ուղարկեց հարիւր վաթսուն զինուորներից բազկացած մի գունդ՝ գետի անցումները գրաւելու: Գնդի մարտիկներն եկան, գրաւեցին եւ երկու օր թոյլ չտուեցին թուրքերին, որ գետն անցնեն: Բայց երրորդ օրը հայ հրացանակիրները, որոնք օսմանեան զօրքերի հետ էին, գետն անցան այլ կողմից եւ հասան, գրաւեցին շէնի մի մասը, որով երկու մասի բաժանեցին Դաւիթ բէկի զօրքերը:

10. Իսկ Դաւիթ բէկը եւ նրա զօրականները երեք հարիւր յիսուն մարդկանցով մտան, ամրացան Անապատի ամրոցում: Հէնց այդ ժամանակ օսմանեան ամբողջ բանակն անցաւ այս կողմը, եւ մօտենալով՝ շրջապատեց բերդը ու պատնէչ կանգնեցրեց նրա շուրջը. ընդորում այնտեղից թնդանօթի ու հրացանների գնդակները ներս էին խուժում, սրանք էլ ներսից պատասխանում էին նոյն ձեւով: Այսպէս վեց օր մարտնչելով՝ կռուում էին միմեանց հետ, ընդորում հակառակորդի կողմից օրական հարիւր կամ երկու հարիւր եւ երբեմն նաեւ երեք կամ չորս հարիւր մարդ էր ընկնում, մինչդեռ սրանցից, տեղանքի ամրութեան շնորհիւ, հազիւ մէկ կամ երկու հոգի:

11. Բայց եօթներորդ օրը՝ առաւօտեան լուսադէմին, ամրոցը պաշարման մէջ պահող զօրքերը վերադասաւորուեցին, պատրաստուեցին եւ

1 C իբր
2-3 BF բազմութիւն
5 BCDEF պէկին
6 B Հալիճորոյն CE Հալիճորայ
9 E փաշայն
11 C բարկացաւ փխ բանակեցաւ
13 E վաթսունից
15 A Թուանքաւորքն D Թուֆանքաւորքն B Թֆանկաւորքն EF Թուֆանկաւորքն CE ընդ օսմանցւոց [E օսմանցոց] զօրսն (շարադաս.)
16 D զգետ
19 CE ամենայն բանակն օսմանցւոց յայնկոյս գետոյն (շարասս.)
20 CE պահ արկէին
21 A Թուանքաց B Թֆանկաց CEF Թուֆանկաց D Թուֆունկաց
23 B կողմացն
26 E տեղոյն

մօտեցան ի պարիսպ անդր, այլ ոչ որպէս երեկն եւ յեռանդն, զի ահագին մեծամեծ մեքենայս (ըստ կերպի մեծամեծ սանդղոց, թուով քսան եւ վեց) ընդ ինքեանց բարձեալ բերէին, գային-մերձենային եւ ի պարիսպ անդր յեցուցանէին, եւ բազմութիւն խուժանին յերիս խուժբս բաժանէին, եւ յերից կողմանց գրոհ տուեալ ի մեքենայից անտի ի վերայ պարսպացն դիմէին:

12. Իսկ պահապանք պարսպացն ի վերուստ անտի հարեալ զնոսա՝ ի մեքենայիցն ի վայր թափէին, եւ բազմութիւն գէշագէշ անկելոց նոցին իբր զվաղահասուկն թզոյ հարեալք ի սաստկութենէ կարկտի՝ զյատակս մեքենայիցն ծածկէին: Եւ զայն ամենայն ոչինչ համարեալ յառաւօտէ մինչեւ ցութեբորոզ ժամ աւուրն մեծաւ գոչմամբ եւ տազնապաւ ի վերայ պարսպացն դիմէին:

13. Անդ էր տեսանել զայն ահեղ տեսիլ կատաղեալ զօրացն աղմուկ աղաղակին. զի իբրեւ զմեքենայսն կանգնեցին, հարիւրաւոր եւ հազարաւոր դրօշակակիրքն յառաջ խաղացին. ապա զօրքն ամենայն զկնի հեղանէին իբր յորձանս յորդախաղաց գետոյ ահագին գոչմամբ եւ կամ իբրու ամեհի ալիս ծովու, յուզեալք ի բռնութենէ հողմոց, դարիւ եւ դարիւ գային, մի զմիով անցանէին եւ ի մեքենայից անտի ի վերայ պարսպացն դիմէին. եւ առհասարակ յերկոցունց կողմանց ձայն փողոց եւ ձայն թմբկաց, գոչիւն զօրաց, շառաչիւն հրալից գնդակաց, ճայթմունք հրացանից զականջս խլացուցանէին:

14. Իսկ որք ի ներքս էին, իբրեւ զայն ահեղ տեսիլ ի յամրոցէ անտի տեսանէին զգնդաց գնդաց այլասեռիցն, դրօշու դրօշու պատրաստութիւն, զնշանացն փողփողել, եւ զճառագայթս զինուցն զինուորաց, զգանգակս հնչեցուցանէին, զնշխարս սրբոյն Մինասայ ի բազմոցի դնէին, եւ ամենեքեան անկեալ առաջի սրբոյ սեղանոյն առ Աստուած գոչէին. եպիսկոպոսունք, քահանայք եւ ամենայն ժողովրդականքն, եւ կուսանք (զի էր անդ նաեւ մենարան ինչ կուսանաց, ուր բնակէին քառասուն կամ յիսուն կուսանք), զի ամենեքեան զմահն առաջի աչաց ունէին եւ ոչ զանգիտէին:

15. Եւ ի յութեբորոզ ժամու աւուրն իբրեւ տեսին, թէ բառնի այնուհետեւ յոյս կեցութեան, Մխիթար սպարապետն եւ տէր Աւետիսն

1 C յերեկ E զահակին
3 B բարձրեալ
5 B տուեալք
7 F պահապան
8 ABCEF Թօթափէին C իբրեւ
11 D յութեբորոզ
14 CE աղաղակի
16 E ահակին
19-20 A ձայն փողոյ եւ ձայն թմբկաց BF ձայն փողոց, ձայն գօսերաց CE ձայն փողոյ եւ ձայն գօսերաց փխ ձայն փողոց եւ ձայն թմբկաց:
24 E զինորաց BC զգանգակսն E զանկակսն
25 C սրբոյ E Միասայ
27 CF կանայքն փխ եպիսկոպոսունք, քահանայք եւ ամենայն ժողովրդականքն
29-30 E զմահ ACDEF շիք՝ եւ ոչ զանգիտէին

ուղղուելով մօտեցան դէպի պարիսպ, բայց ո՛չ երէկուայ եւ նախանցեալ օրերի նման. բանն այն է, որ վիթխարի մեքենաներ (երկարածիգ սանդղուղների նման՝ թուով քսանվեց³) իրենց հետ բարձելով բերեցին, եկան, մօտեցան եւ պարսպին յենեցին. ընդամին՝ խուժանական⁴ այդ բազմութիւնը երեք խմբի բաժանուեց եւ երեք կողմերից գրոհ տալով՝ մեքենաների միջոցով անընդհատ դիմում էր դէպի պարիսպները:

12. Իսկ պարիսպների պահակները վերեւից խփում էին նրանց՝ մեքենաներից ցած գցում⁵. մինչդեռ անդամահատմամբ վայր գցուածների նրանց բազմութիւնը, սաստիկ կարկտից խփուած վաղահաս թզի նման, մեքենաների յատակն էր ծածկել: Բայց այդ ամէնը բանի տեղ չդնելով՝ թշնամու զօրքերը առաւօտից մինչեւ օրուայ ութերորդ ժամը գոռում-գոչումով եւ տազնապալի ձայներով գրոհում էին պարիսպների վրայ:

13. Այնտեղ պէտք էր տեսնե՛լ այն ահեղ տեսարանը կատաղած զօրքերի աղմուկ-աղաղակի. բանն այն է, որ երբ մեքենաները բարձրացուեցին, հարիւրաւոր եւ հազարաւոր դրօշակակիրներ առաջ շարժուեցին, ապա բոլոր զօրքերը նրանց հետեւից խուժեցին ինչպէս վարարուն գետի յորձանք՝ սարսափազդու գոչիւնով, եւ կամ ինչպէս ծովի ամեհի ալիքները, հողմերի ճնշմամբ փոթորկուելով՝ յորդահոս եկան միմեանց փոխյաջորդելով եւ մեքենաների օգնութեամբ դէպի պարիսպներն ուղղուեցին. երկու կողմերից էլ միաժամանակ փողի ու թմբկի ձայները, զօրքերի գոչիւնը, հրալից գնդակների շառաչիւնը, հրացանների ճայթմունքները խլացնում էին մարդու ականջները:

14. Իսկ ներսում եղողները, իբրեւ ահեղ տեսարան, ամրոցից դիտում էին թշնամու տարբեր գնդերը, բազմազան դրօշների պարզումն ու նշանների փողփողումը, զէնքերի շողարձակումը: Այնուհետեւ զանգակներ հնչեցրին, սուրբ Մինասի նշխարները դրեցին բազմոցի վրայ. ըստորում սուրբ սեղանի առաջ բոլորը ծնկի գալով Աստուծոն օգնութեան էին կանչում՝ եպիսկոպոսները, քահանաները եւ ներկաներն առհասարակ, ինչպէս եւ կոյսերը (ի դէպ, այստեղ էր գտնուում նաեւ կոյսերի ինչ-որ մի մենարան⁶, ուր բնակում էին քառասուն կամ յիսուն կոյսեր), մանաւանդ որ բոլորն էլ մահն աչքի առաջ ունէին, ուստի եւ ոչ մի բանից երկիւղ չունէին:

15. Բայց օրուայ ութերորդ ժամին երբ տեսան, որ փրկութեան յոյսն այլեւս չբանում է, ոգեւորութիւն բարձրացրին Մխիթար սպարապետն ու

խրախոյս բարձին, ի զէն յարձակեցան: Յայնժամ զօրքն ամենեքեան առ նոսա կուտեցան (բաց ի պահապանաց պարսպացն), վառեցան, պատրաստեցան, զէն զգեցան եւ ի բարկութիւն բորբոքեցան ամենեքեան ի վերայ թշնամեացն:

5 16. Զի խօսիլ սկսան ընդ նոսա Մխիթարն եւ տէր Աւետիսն, եւ ասեն. «Քաջացարո՛ւք, մի՛ երկնչիք, ելէ՛ք զհետ մեր. եթէ հասեալ իցէ վախճան մեր՝ քաջութեամբ մեռցուք. զի լաւ լիցի մեզ արիութեամբ արտաքոյ պարսպաց մեռանիլ, քան աստէն առաջի աչաց մերոց տեսանել զմահ ընտանեաց եւ բարեկամաց մերոց»: Եւ զայլ դժնդակութիւնս զբանսն ասացին, եւ ինքեանք յառաջագոյն անապարեցին, ելին արտաքս ընդ դադտնի դուռն պարսպին, եւ երեք հարիւր վառեալքն զկնի նոցա:

17. Ո՛վ սքանչելեացս, ո՛վ մեծի բարեգթութեանցն Աստուծոյ, զի երեք հարիւր վառեալք ի յութեորդ ժամու աւուրն ձայն ետուն, խրախոյս բարձին, յարձակեցան միանգամայն ի վերայ եօթանասուն հազարաց, զառաջինն յանկարծակի յարձակեցան ի վերայ յաջակողմեան գնդի նոցա՝ յաջ եւ յահեակ կոտորելով:

18. Իսկ նոքա յանկարծակի իբրեւ տեսին զայն ահեղ յարձակումն եւ կոտորած ի վերայ ինքեանց հասեալ՝ առհասարակ խռովեալք եւ խուճապեալք դիմեցին ի յերկրորդ եւ ի յերրորդ խումբսն զաղաղակ բարձեալ, թէ՛ «Հասին, կոտորեցին զմեզ քրիստոնեայքն»: Եւ զայն իբրեւ լուան ամենեքեան՝ հիացան, ապշեցան, տկարացան ի խորհուրդս իւրեանց, լքան, լուծան եւ անկաւ ահ ի Տեառնէ ի վերայ նոցա. զի մինչդեռ ակն ունէին մեծի յաղթութեան՝ զբռամբ անելոյ զամուրն, յանկարծակի եհաս նոցա այն անողորմ կոտորածն:

19. Ուստի առհասարակ զարհուրեալք եւ սասանեալք ասէին այր ցընկերն. «Ո՛ր ոք կամի զանձն իւր ապրեցուցանել՝ փախստեան ուշ դիցէ»: Զի բազումք ի նոցանէ բազում անգամ զփորձ առեալք էին քաջութեանցն Դաւթի եւ արանց նորա, եւ զի ահն, աղաղակն եւ անհնարին կոտորումն բանակի նոցա երթալով երթայր եւ զօրանայր, ուստի ոչ ոք այնուհետեւ համարձակէր յետս ընդդէմ սոցա դառնալ, այլ առհասարակ խռովեալք եւ խուճապեալք փախստեայ լինէին:

3 CF չի՛ք՝ եւ
5 CE Մխիթար
6 B քաջալիբեցարուք BC վաղճան
8 ABD պարսպաց E աջաց
9 C դժնդակութիւնս
15 AC առաջին DE յաջակողման
17 CE արձակումն
18 C չի՛ք՝ ի վերայ
19 C ի յերրորդ
20 B [կոտորեցին] եւ սպառեցին
21 ABDEF ափշեցան
22 CE Տեառն
24 BCDE կոտորած
26 BEF ցընկեր B փաստեան
27 C չի՛ք՝ ի նոցանէ D զփորց F նոցա փխ նորա
29 DF բանակին

տէր Աւետիսը, զէնքով յարձակուեցին՝ Այդ ժամանակ բոլոր զօրքերն էլ (բացի պարսպաների պահակներին) համախմբուեցին նրանց շուրջը, սպառազինուեցին, պատրաստուեցին, ռազմական հանդերձանք կրեցին եւ բոլորն էլ ատելութեամբ բորբոքուեցին թշնամու նկատմամբ՝:

16. Հէնց այդ ժամանակ նրանց հետ խօսել սկսեցին Մխիթարն ու տէր Աւետիսը այսպէս. «Արիացէ՛ք, մի՛ վախեցէ՛ք, դո՛ւրս եկէ՛ք մեզ հետ՝. եթէ մեր վերջն հասել է՝ քաջութեամբ մեռնենք, որովհետեւ լա՛ւ է մեզ պարսպից դուրս արիութեամբ վախճանուել քան այստեղ մեր աչքերի առաջ տեսնել ընտանիքների ու բարեկամների կոտորածը»: Նաեւ այլ դառը խօսքեր ասացին⁹, եւ իրենք փութաշանօրէն առաջ ընկնելով պարսպի գաղտնի դռնից դուրս եկան, ընդամին՝ իրենց հետեւեցին նաեւ երեք հարիւր սպառազէն մարտիկները:

17. Ո՛վ զարմանք, ինչպիսի՛ մեծ բարեգթութիւն Աստուծոյ, որովհետեւ երեք հարիւր սպառազէն մարտիկները օրուայ ութերորդ ժամին ձայն տուին, ոգեւորութիւն բարձրացրին, միահամուռ յարձակուեցին եօթանասուն հազարանոց զօրքերի վրայ. նախեւառաջ անակնկալ զրոհեցին նրանց աջակողմեան գնդի վրայ՝ աջ ու ձախ մահ սփռելով:

18. Իսկ թուրքերը երբ յանկարծ տեսան իրենց վրայ հասած այդ ահեղ զրոհն ու կոտորածը, առհասարակ խռովքի ու խուճապի մատնուելով դիմեցին երկրորդ եւ երրորդ խմբերին¹⁰ բարձրաձայն գոչելով. «Հասա՛ն, կոտորեցի՛ն մեզ քրիստոնեաները»: Երբ բոլորն էլ այդ իմացան, սարսափահար եղան, շուարեցին, ընկճուեցին հոգեպէս, լքեցին, հրամանազանց եղան եւ Աստուծոց էլ ահ ընկաւ նրանց սրտերում¹¹. Բանն այն է, որ մինչդեռ մեծ յաղթանակի՝ ամբողջին տիրանալու ակնկալութիւնն ունէին նրանք, բայց յանկարծ այս կոտորածը վրայ հասաւ:

19. Ուստի բոլորն էլ զարհուրելով եւ սրդողելով՝ ընկերն ընկերովը ասում էր. «Ո՛վ որ ուզում է իր անձը փրկել՝ փախչելու թող նայի»: Իրականում՝ նրանցից շատերը բազմիցս փորձուել էին եւ գիտէին Դաւիթ բէկի ու նրա մարդկանց քաջագործութիւնները. եւ քանի որ նրանց առաջացրած ահը, աղաղակն ու սաստիկ կոտորածը գնալով ուժգնանում՝ մեծ չափերի էին հասնում, ուստի դրանցից յետոյ ոչ ոք չէր յանդգնում ետ դառնալով Դաւիթ բէկի զօրքերին դիմակայել, այլ բոլորն էլ խռովքի ու խուճապի մատնուելով դիմում էին փախուստի:

20. Իսկ սոքա եւ որք ի բերդ անդր մնացեալք էին՝ համարձակ ի վերայ յարձակէին հասանէին, հարկանէին, զբազումս առ ետեկ սատակէին, եւ զայլս խոցս եւ վէրս ի վերայ դնելով՝ հալածականս առնէին անտի, մինչեւ ոչ թողուլ ի նոցանէ երկու ի միասին եւ ի նմին աւուր անկան ի բանակէ օսմանցւոցն երկոտասան հազար այր պատերազմող, իսկ ի սոցանէ յոյժ սակաւ ոմանք:

21. Զի Աջ Ամենակալին հովանի եւ պաշտպան էր նոցա յամենայն պատերազմունսն՝ առ ի փրկել եւ կեցուցանել զնոսա, եւ զթշնամիսն առաջի նոցա խորտակել, որպէս յայտնապէս տեսանի աստանօր եւ ի յայլ բազում տեղիս: Եւ առին ի նոցանէ յաւուր յայնմիկ հարիւր քառասուն եւ ութն դրօշակս, եւ զայլ ամենայն կապուտ կողոպուտ բանակի նոցա:

22. Արդ՝ իբրեւ ետես Դաւիթ, թէ Աստուած օգնական է ինքեան յամենայնի, խնդրէր այնուհետեւ տալ պատերազմ ընդ օսմանցւոց եւ հանել զնոսա ի Ղափանու: Եւ կամեցաւ նախ ելանել ի վերայ Մեղրեայ ամուր աւանին. բայց իբրեւ գիտաց, թէ անդ է փաշայն օսմանցւոց, ոչ համարձակեցաւ ելանել առժամն:

23. Եւ ի ժամանակին յայնմիկ յաւուրս Քառասնորդաց պահոցն առաքեաց նա զՄխիթար սպարապետն եւ զտէր Աւետիսն վաթսունեւվեց վառելովք առ խանն, որ էր իշխան զօրուն Շահթամազայ, եւ ասէ ցնա. «Ե՛կ, միաբանեալ տացուք պատերազմ ընդ օսմանցւոց»: Եւ եկին, գտին զնա ի Դուզալ Քուրդաշեան կոչեցեալ աւանին, որ է յայնկոյս Երասխայ, հանդէպ յՕրդուվարայ (զի յաւուրսն յայնոսիկ Շահթամազն էր ի թավրիզ, եւ իշխան զօրուն ի կողմանս Երասխայ՝ ընդդէմ զօրացն օսմանցւոց). եւ իբրեւ պատմեցին զբանսն Դաւթի, երկեաւ առնել զայն: Բայց եղբայր նորին Լեքազու խանն գուն գործէր հաւանեցուցանել զնա՝ միաբանիլ ընդ Դաւթի:

24. Եւ մինչդեռ ընդ այս վիճէին, եւ յՕրդուվարայ զօրք ելին օսման դրօշիւք ի զօրացն օսմանցւոց եւ գնացին լքին զդաշտն Կարճէվանու, եւ

3 CDEF վերաւորս փխ վէրս ի վերայ դնելով
4 ACDEF մինչ C ի սմին C չիք՝ աւուր
5 E օսմանցոցն E երեքտասան հազար CF եւ փխ իսկ
7 C Ամենակալի
11 E բանակին
14 C հանէ AB ի Պափանու DF ի Պարանու A ի Մեղրույ
16 CDEF չիք՝ ելանել առժամն
18 ABCE տէր
19 BC Շահթամազայ E Շահթամազայ
21 C ի Տուզալ BE Քուրտաղեան C էր CE Երասխին
22 BCDEF Ուրդուվարայ AB յաւուրն ABE յայնմիկ BCE Շահթամազն C ի Թավրիզ —
23 AE ի Թարվիզ
25 C Լեքազու
27 BCDEF ի յՕրդուվարայ
28 CE դրօշիւք C ի զօրաց B Կիրճիվանու C Կարճիւանու F Կրճիվանու

20. Իսկ Դաւիթ բէկի զօրքերը եւ բերդում մնացածները համարձակօրէն յարձակուելով վրայ էին հասնում, շատերին տեղնուտեղը սպանում, իսկ միւսներին էլ խոցելով ու վէրքեր հասցնելով հալածական դարձնում այնտեղից՝ չթողնելով մինչեւ իսկ երկու հոգի միատեղ լինէին, այնպէս որ նոյն օրը օսմանեան բանակից [մարտադաշտում] ընկան տասներկու հազար¹² կռուողներ, մինչդեռ Դաւիթ բէկի զօրքերից՝ շատ քչերը:

21. Ի դէպ, Ամենակալի Աջը հովանի եւ պաշտպան էր Դաւիթ բէկի զօրքերին բոլոր կռիւներում՝ փրկելով եւ ապրեցնելով նրանց, իսկ թշնամիներին իրենց առաջ հողմացրիւ անելով, ինչպէս դա որոշակի երեւում է տուեալ դէպքում եւ այլ շատ տեղերում: Հէնց այդ օրը օսմանցիներից գրաւեցին հարիւր քառասունութ դրօշակ եւ նրանց բանակի սմբողջ թալանածը¹³:

22. Արդ, երբ Դաւիթ բէկը տեսաւ, որ Աստուած օգնական է իրեն ամէն բանում, ուզում էր այնուհետեւ ճակատամարտ տալ օսմանցիների դէմ¹⁴ եւ վտարել նրանց Ղափանից: Ուստի նախ ուզեց յարձակուել Մեղրու ամրակառոյց աւանի վրայ. բայց երբ իմացաւ, որ օսմանցիներն փաշան այնտեղ է, չյանդգնեց իսկոյն գրոհի անցնել:

23. Այդ ժամանակ, Քառասնորդաց պասի օրերին, նա Մխիթար սպարապետին եւ տէր Աւետիսին վաթսունվեց սպառազէն մարտիկներով ուղարկեց խանի մօտ¹⁵, որը Շահթամազի զօրքերի հրամանատարն էր, առաջարկելով նրան. «Արի՛, միւսնաբար կռիւ մղենք օսմանցիների դէմ»: Եւ ահա բանազնացներն եկան, գտան խանին Դուզալ Քուրդաշեան կոչուած աւանում, որը Արաքսի այն կողմում է գտնուում, Օրդուբադի դիմաց (որովհետեւ այդ օրերին Շահթամազը թավրիզում էր, իսկ զօրքի հրամանատարը՝ Արաքսի կողմերում, օսմանցիների զօրքերին դէմուդէմ): Եւ երբ հաղորդեցին Դաւիթ բէկի խօսքերը, խանը վախեցաւ համաձայնել: Բայց նրա եղբայրը՝ Լեքազի խանը, ջանքեր գործադրեց համոզելու նրան՝ Դաւիթ բէկի հետ դաշնակցելու համար:

24. Եւ մինչդեռ վիճում էին այս մասին¹⁶, Օրդուբադից օսմանեան բանակի զօրքերը քսան դրօշներով առաջ շարժուեցին եւ գնացին. լքեցին Կարճեւանի¹⁷ դաշտը: Հէնց այդ ժամանակ Մխիթարն ու տէր

ասեն Մխիթարն եւ տէր Աւետիսն ցխանսն. «Հապա դիմեսցո՛ւք ի վերայ նոցա»: Եւ ոչ կամեցաւ իշխանն զօրու ելանել:

25. Յայնժամ ելին չուեցին անտի երկոքեանն վաթսուն եւ վեց արամբքն, եւ սակաւ ինչ պատահեալ զօրացն օսմանցւոց անցին գնացին ի նոցանէ, եւ զօրքն օսմանցւոց գնացեալ մտին ի Մեղրի եւ յաւելան ընդ զօրսն փաշային Մեղրեայ եւ եղեն քսաներկու հազար զօրք:

26. Եւ իբրեւ ընդ երեկս լինէր, Մխիթար սպարապետն եւ տէր Աւետիսն խանիցն Պարսից ազդ առնէին, թէ՛ «Ի գիշերիս յայսմիկ հարկանելոց եմք մեք զՄեղրի, մեզ յօգնութի՛ւն հասէք»: Եւ նոքա առաքեցին միայն յիսուն վառեալս, եւ սկսան զօրսն կարգել, կազմել եւ պատուէր տալ նոցա եւ ասել, զի ընդ այգն ընդ առաւօտն հասանիցեն ի վերայ Մեղրեայ:

27. Եւ ինքեանք երկու ոմամբք զան հասանին ի յայգեստանս Մեղրեայ եւ անդէն առ ինքեանս ժողովեն զամենայն փախստեայսն մեղրեցւոց (որք միւսանգամ նեղեալք եւ չարչարեալք էին ի դառն ծառայութենէ օսմանցւոց՝ թափառականք աստ եւ անդ ի լերինս չրջէին), զամենեսեան զնոսա ժողովէին, կարգէին, կազմէին եւ ի գլուխն Մեղրեայ ի դարանի դնէին: Եւ ինքեանք սակաւք ոմամբք անտի գաղտարար գիշերայն ծածուկ զինեալք՝ ի Մեղրի մտանէին:

28. Եւ իբրեւ առաւօտ լինէր, զօրքն իւրեանց ոչ ժամանէին: Բայց զօրացն օսմանցւոց իբրեւ ազդ լինէր, թէ՛ զօրաժողով են հայքն արտաքոյ պարսպաց ի բացի, գէն առին, ձի հեծան եւ պատրաստեցան ի պատերազմ:

29. Յայնժամ Մխիթար սպարապետն եւ տէր Աւետիսն, եւ որք ընդ նոսա էին, սուսերամերկք լինէին, ի մէջ բերդին յարձակէին, գհարկահանսն օսմանցւոց սատակէին, ապա որում եւ պատահէին զօրացն օսմանցւոց՝ անդանօր սատակէին, եւ զայլս շտապ տագնապաւ առաջի

- 1 C առ խանն C ցխանն
- 2 BCDE չի՛ք՝ ելանել
- 3 ABEF երկոքեանքն
- 4 DE օսմանցոց
- 5 CE յաւելանային A Մեղրւոյ
- 8 C խանից
- 9 E օգնութիւն ABF փակագծերում՝ [Եւ նոքա... վառեալս]
- 10 ABE զգօրն
- 11 AD հասանիցին C հասանիցէք E հասանին
- 12 A Մեղրւոյ
- 14 A Մեղրւոյ
- 15 BCDF մեղրացւոց CE միանգամայն փխ միւսանգամ ABDEF չի՛ք՝ էին
- 16 CE միանգամ փխ միւսանգամ ABDEF չի՛ք՝ էին
- 17 E օսմանցոց C անտ փխ անդ
- 18 A Մեղրւոյ
- 21 ABDEF սակաւ E ոմամբ C գաղտնարար
- 22 D օսմանցոց A չի՛ք՝ են
- 25 B գհարակահանսն
- 25-26 ACDEF չի՛ք՝ ապա որում եւ պատահէին զօրացն օսմանցւոցն՝ անդանօր սատակէին C շտապ
- 26 E օսմանցոց՝ ACDE [օսմանցւոց] անդանօր [CE անդրէն]

Աւետիսը ասացին խաներին. «Հապա յարձակուենք նրանց վրայ»: Բայց զօրքի հրամանատարը չկամեցաւ գրոհի դուրս գալ:

25. Այն ժամանակ երկուսն էլ վեր կացան՝ մեկնեցին այնտեղից վաթսուելվեց մարդկանցով, ընդամին՝ ճանապարհին օսմանեան սակալաթիւ զօրքերի հանդիպելով՝ հեռացան նրանցից. իսկ օսմանեան զօրքերը գնացին, Մեղրի մտան եւ համալրեցին փաշայի զօրքերը՝ հասցընելով դրանց զօրաբանակը քսաներկու հազար մարդու:

26. Ի՜նչ երեկոյեան Մխիթար սպարապետը եւ տէր Աւետիսը տեղեկացրին պարսիկ խաներին՝ ասելով. «Այս գիշեր մենք հարուած ենք հասցնելու Մեղրիի ուղղութեամբ. օգնութեան հասէք մեզ»: Իսկ նրանք ուղարկեցին միայն յիսուն զինավառ մարդկանց, իրենք էլ սկսեցին զօրքերը դասաւորել, կազմ ու պատրաստ վիճակում պահել՝ հրահանգաւորելու նրանց, որ առաւօտեան լուսաբացին յարձակուելու են Մեղրիի վրայ:

27. Մինչ իրենք, սակալաթիւ մարդկանցով ժամանում են Մեղրիի այգիները, եւ այնտեղ իրենց մօտ են հաւաքում մեղրեցի բոլոր փախստականներին (որոնք նախկինում նեղութիւնների ու չարչարանքների էին ենթարկուել՝ օսմանցիներին դառնօրէն հպատակուելու պատճառով, իսկ այժմ դարձել էին թափառական եւ դէսուդէն չրջում էին լեռներում), նրանց բոլորին համախմբում, դասաւորում, նախապատրաստում եւ Մեղրիի մուտքի առաջ դարանակալ թաքցնում են, իրենք էլ սակալաթիւ մարդկանցով թաքունօրէն զինուած, գիշեր ժամանակ այնտեղից գաղտնարար մտնում են Մեղրի:

28. Երբ առաւօտը բացուեց, դեռեւս իրենց զօրքերը չէին ժամանել: Բայց օսմանեան զօրքերը երբ իմացան, որ հայերը պարիսպներից դուրս՝ բացատում զօրքեր են կենտրոնացնում, գէնք վերցրին, ձի հեծան եւ պատրաստուեցին կռուի:

29. Այդ ժամանակ Մխիթար սպարապետն ու տէր Աւետիսը, ինչպէս եւ նրանց զինակիցները սրբոր մերկացրին, բերդի ներսում յարձակուեցին, օսմանցի հարկահաւաքներին տեղնուտեղը սպանեցին, ապա թուրք զինուորներից ում որ հանդիպեցին՝ իսկոյն ոչնչացրին, իսկ միւսներին

տանէին, եւ իբրեւ զփաշայն ի Փոքր թաղն հասուցանէին, անդէն ի վերայ հասանէին նւեւ դարանամուտքն ի գլխոյն Մեղրեայ, եւ սկսան փախուստ առնուլ զօրքն օսմանցւոց:

5 30. Յայնժամ Մխիթարն եւ տէր Աւետիսն, եւ որք ընդ նոսա էին՝ իբրեւ տեսին, թէ ի վերայ հասին օսմանցւոց նաեւ դարանամուտքն, թողին զնոսա եւ աճապարեցին, հասին կալան ինքեանք զկիրճս ճանապարհի նոցա, որ առ Երասխան էր, որ այժմ յայլազգեաց կոչի Ուզուն-պէնտ, եւ էր կիրճն այն երկայն ձգեալ իբր զնացս միոյ ժամու կամ երկուց, որոյ մի կողմն էր քարաժայռ մեծ, եւ միւս կողմն՝ Երասխն յորդահոս:

10 31. Արդ՝ իբրեւ մտին փախստականքն օսմանցւոց ի կիրճն, սոքա ընդառաջ ելին նոցա պատերազմաւ: Եւ նոքա իբրեւ տեսին՝ նեղեցան յոյժ, զի պաշարեցեալ մնացին յամենայն կողմանց. եւ ստիպեցան անցանել ընդ գետն Երասխ: Այլ սոքա ի վերայ հասին նոցա, զբազումս դիաթաւալ կացուցին եւ պայլ բազումս ի գետն հեղձուցին:

15 32. Եւ անտի դարձ արարին եւ եկին հասին ի Մեղրի, եւ անդ գտին զանբաւ կառափունս թուրքաց, զանհամար ձիս եւ ջորիս նոցա, զանչափ գոյս նոցա՝ իբր չորեք հարիւր տաղանդոյ ինչս, զբեռն հարկահանին բացին, եւ անդ երեսունեւերկու հազար թուղթս հարկաց գտին եւ զայն ամենայն ի հուրն այրեցին: Եւ գ՛աշտեցի Նորվիլն գտին, որ էր ուրացեալ զՔրիստոս, վասն այսորիկ զգլուխն հատին:

20 33. Ապա յետ այսորիկ իբրեւ սակաւ ինչ ժամանակ ի վերայ անցանէր, ասպատակիչ փաշայն օսմանցւոց բազում զօրօք դիմէր գայր եւ ի Բէխ կոչեցեալ գիւղն բանակէր. եւ իբր զաւուրս միոյ շաբաթու բազում հնարս խորհէր ի վերայ Դաւթի եւ զօրականացն՝ որսալ զնոսա նենգութեամբ, եւ զոչինչ կարաց առնել ամենեւին: Այլ զօրականքն Դաւթի ի գիշերի միում ի վերայ հասին նոցա, հարին, կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ եւ զփաշայն հալածական արարին:

1 C չիէ՝ եւ [իբրեւ]
2 A Մեղրուոյ
4 DE չիէ՝ եւ [տէր] ABD չիէ՝ էին F չիէ՝ վերայ
7 CD ճանապարհին B նոցին A առ Երասխաւ D առ Երասխ ունէր
9 B Երասխին
11 E օսմանցոց
12 C [եյին] ի պատերազմ
14 CF չիէ՝ ընդ CF գգետն
14-15 CE ցայլ բազումս անդարձ արարին ի գետն եւ հեղձուցին
16 CE չիէ՝ Եւ անտի դարձ արարին
17 AE զջորիս DE զայնչափ
18 C իբրեւ
19-20 B չիէ՝ եւ զայն ամենայն ի հուրն այրեցին: Եւ գ՛աշտեցի Նորվիլն գտին B գ՛աշտեաց F գ՛աշտաց
20 C ի հուր C գ՛աշտայ EF Նորվիլն
24 C ի Պեղ F Պեխ C բնակէր C իբրեւ
26 CE զօրքն
28 E հալածականս

տազնապահար շտապեցնելով տարան առաջից. ընդորում երբ փաշային հասցրին Փոքր թաղ, անմիջապէս յարձակման անցան նաեւ Մեղրու ելամասում դարանամուտ եղած մարտիկները եւ սկսեցին փախուստի մատնել օսմանեան զօրքերին:

30. Այդ պահին Մխիթար սպարապետն ու տէր Աւետիսը, ինչպէս եւ նրանց հետ եղողները երբ տեսան, որ դարանամուտ եղած մարտիկները վրայ հասնելով յարձակուեցին օսմանցիների վրայ, թողեցին նրանց այնտեղ եւ իրենք առաջ ընկնելով շտապեցին, հասան, զբաւեցին Արաքսի մօտով անցնող նրանց նահանջի ճանապարհի կիրճը, որն այժմ մահմեդականների կողմից¹⁸ կոչւում է Ուզուն-բենդ¹⁹, ըստորում այդ կիրճը երկար ձգւում էր՝ մօտ մէկ կամ երկու ժամուայ տեւողութեամբ, որի մի կողմը մեծ քարաժայռ էր, իսկ միւս կողմը՝ յորդահոս Արաքսը:

31. Արդ, երբ օսմանցի փախստականները մտան կիրճը, սրանք կռուով ընդառաջ եկան նրանց: Վերջիններս էլ երբ տեսան այդ, խիստ անհանգստացան, որովհետեւ բոլոր կողմերից պաշարուած մնացին. ուստի հարկադրուեցին Արաքս գետով անցնել: Բայց հայերը հասնելով յարձակուեցին նրանց վրայ, շատերին դիաթաւալ զգետնեցին, շատերին էլ գետի մէջ խեղդամահ արեցին:

32. Այնտեղից էլ վերադառնալով հասան Մեղրի, բայց այստեղ գտան թուրքերի անհամար հատուած գլուխների, անթիւ ձիերի ու ջորիների, մեծ քանակութեամբ՝ շուրջ չորս հարիւր տաղանդի արժողութեամբ գոյքեր. բացեցին հարկահաւաքի բեռը եւ այնտեղ գտան հարկերի երեսուներկու հազար թղթեր եւ դրանք բոլորը այրեցին կրակի մէջ: Հանդիպեցին նաեւ Դաշտեցի Նորվիլին, որն ուրացել էր Քրիստոսին, այդ իսկ պատճառով գլխատեցին նրան:

33. Այնուհետեւ, երբ մի քիչ ժամանակ անցաւ, օսմանցի ասպատակող²⁰ փաշան բազմաթիւ զօրքերով շարժուեց, եկաւ եւ Բէխ կոչուած գիւղում բանակ դրեց, ընդամին՝ շուրջ մի շաբաթ շատ հնարամտութիւններ մտորեց Դաւթի բէկի եւ նրա զօրականների դէմ, որպէսզի նենգաբար որսար նրանց²¹. Բայց ամենեւին ոչինչ չկարողացաւ անել: Մինչդեռ Դաւթի զօրականները մի գիշեր յարձակուեցին եւ նրանցից շատերին կոտորեցին, իսկ փաշային հալածելով փախցրին:

34. Յետ այսորիկ գուռնդ մի զորաց ութն հարիւրոյ յօսմանցւոց ի Բարբուռչատ եկին, զի գնացեան անտի ի Տաթեւ: Եւ սոքա իբրեւ զայն զգացին, զգիշերայն ի յՕքուզիարաթ կոչեցեալ լեառն ելին եւ զանցս ճանապարհին ըմբռնեցին: Իսկ նոքա ընդ այգն ընդ առաւօտն իբրեւ եկին անդր հասին, սոքա ի վերայ յարձակեցան նոցա, հարին, կոտորեցին ի նոցանէ երեսունեւվեց այր, զեօթն այր եւս գերեցին, եւ առեալ զամենայն ինչս նոցա՝ դարձան ի Հալիճոր:

35. Ապա այլ եւս զօրք օսմանցւոց եկին բանակեցան ի գիւղ մի թուրքաց մերձ ի Մանլեւ. զնոսա եւս ի գիշերի միում ի վերայ հասեալ՝ կոտորեցին, եւ միայն գերկուս ի նոցանէ կենդանի ածին ի Հալիճոր:

36. Արդ՝ յամի Տեառն 1727-ին, որ այն հինգերորդ ամ էր զալստեանն Դաւթի ի Ղափան, իբրեւ տեսանէր Դաւիթ բէգն ի վերին խնամոցն զթշնամիսն իւր յամենայն ուրեք յառաջի իւր վանեալս եւ խորտակեալս, առաքեաց Շահթամազ արքային Պարսից զչորս բեռինս գլխովք սպանելոց ի բազմութենէ կոտորածին, զորս ի յօսմանցւոցն կոտորեցին:

37. Եւ նա իբրեւ զայն տեսանէր՝ ուրախ լինէր յոյժ ի վերայ սատակման թշնամեացն իւրոց եւ զարմանայր յոյժ միանգամայն եւ ի վերայ քաջութեանցն Դաւթի եւ զօրականաց նորա: Ուստի զընծայս պարգեւէր, հրովարտակս գրէր առ նա՝ ըստ բանիցս ըստ այսոցիկ.

38. «Շահթամազ, արքայ Պարսից, առ քաջդ Դաւիթ բէգ եւ առ քաջ զօրավարսդ Հայոց, որք ընդ քեզ են՝ ողջո՛յն: Ի բազմաց բազում անգամ ազդ եղեւ մեզ զքաջութեանց քոց: Բայց արդ՝ իբր ականատես իսկ եղեալ մեր զձերոց մեծամեծ քաջութեանց, որ ընդդէմ թշնամեաց մերոց, ահա արդ կացուցի զքեզ յայսօր ի շխան եւ գլուխ ամենայն ի շխանաց մերոց, որք են ի կողմանսդ յայդոսիկ, եւ երկիրդ Ղափանու՝ զոր կալար քաջութեամբ, քե՛զ լիցի: Բայց դու ելցես եւ ժողովեսցես առ քեզ զամենայն զօրս եւ զխանս ի կողմանցդ այդոցիկ, եւ ի բա՛ց հանցես զօսմանցին ի սահմանաց քոց»:

1 CE հարիւրոց E յօսմանցոց
2 BDF ի Պարկուռատ CE ի Պարկուռատայ C նոքա
3 BDF ի յՕքուզիարաթ C ի Հոգուզիարաթ
4 C խմբեցին E խըմբեցին փխ ըմբռնեցին
5 B եւ փխ նոցա
6 C զեօթն եւս այր (շարադաս.)
9 ABDE չիք՝ միում
11 CE Ապա փխ Արդ A 1727
12 AB ի Պափան DF ի Պաբան BCEF պէկն
14 BCE Շահթամազ B սպանեցելոց
15 E ի բազմութիւն B ի օսմանցւոցն
17 E սատակմանն
20 BCE Շահթամազ BCEF պէկ D բէկ
24 A ի շխան
25 A Պափանու DF Պաբանու

34. Դրանից յետոյ, ութ հարիւր գինուորներից բաղկացած օսմանեան մի գուռնդ եկաւ Բարբուռչատ, որ այնտեղից գնայ Տաթեւ: Բայց Դաւթի զօրականները երբ այդ կոահեցին, գիշերը Օքուզիարաթ կոչուած լեռը բարձրացան եւ գրաւեցին ճանապարհի անցումները: Իսկ առաւօտեան լուսադէմին երբ թշնամիները ժամանեցին այնտեղ, հայերը նրանց վրայ յարձակում գործեցին, հարուած հասցրին, կոտորեցին երեսունվեց մարդու, եօթ հոգու եւս գերեցին եւ վերցնելով նրանց բոլոր գոյքերը՝ վերադարձան Հալիճոր:

35. Ապա էլի օսմանեան այլ զօրքեր եկան, բանակ դրեցին Մանլեւին մերձակայ թուրքական մի գիւղում. հայերը մի գիշեր յարձակուեցին՝ նրանց եւս կոտորեցին. ըստորում նրանցից միայն երկուսին կենդանի բերեցին Հալիճոր:

36. Արդ, տէրունական 1727 թուականին, որը զուգադիպում էր Դաւիթ բէկի Ղափան ժամանելու հինգերորդ տարուն, երբ նախախնամութեան շնորհիւ Դաւիթ բէկը տեսաւ իր թշնամիներին ամենուրեք իր առջեւից քշուած ու խորտակուած, մարդաշատ այդ կոտորածից Պարսկաստանի թագաւոր Շահթամազին ուղարկեց սպանուած օսմանցիների գլուխներով լիքը չորս բեռ:

37. Եւ երբ Շահթամազը²² այդ տեսաւ, չափազանց ուրախացաւ իր թշնամիների ոչնչացման առթիւ եւ միաժամանակ շատ հիացաւ Դաւիթ բէկի ու նրա զօրականների քաջագործութիւններով: Ուստի նուէրներ պարգեւելով գրեց այս հրովարտակը²³ Դաւիթ բէկին՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ.

38. «Շահթամազը, Պարսկաստանի թագաւորը, քաջ Դաւիթ բէկիդ եւ քեզ հետ գտնուող խիզախ հայ զօրավարներին յղում է ողջո՛յն: Շատերից բազմիցս յայտնի են դարձել մեզ քո քաջագործութիւնները: Բայց այժմ, երբ ինքներս ենք ականատես եղել ձեր մեծամեծ սխրագործութիւններին, որ ցուցաբերեցիք մեր թշնամիների դէմ, ահա հէնց այսօր քեզ նշանակում եմ ի շխան եւ առաջնորդ մեր բոլոր այն ի շխանների համար, որոնք գտնուում են այդ կողմերում. իսկ Ղափան երկրամասը, որ քաջութեամբ գրաւեցիր, թող քե՛զ լինի: Բայց դու վեր կաց եւ համախմբիր քո շուրջ այդ կողմերի բոլոր զօրքերին ու խաներին եւ քո սահմաններիդ դո՛ւրս վռնդիր օսմանցուն»:

39. Եւ ետ բերել նմա զմի խաչվառ եւ զմի պատուական նժոյգ ձի. եւ եւս զիշխանութիւն կարող լինելոյ դրամ հատանել, եւ իւրաքանչիւր զօրապետաց նորա զմի մի պատմուճան առաքեաց: Եւ եկին Հնազանդեցան նմա ամենայն իշխանք եւ զաւառապետքն թուրքաց:

5 40. Յայնժամ ել զնաց Դաւիթ ի Հալիճորոյ ի Մեղրի եւ բանակեցաւ անդ. եւ ժողովեալ առ ինքն զամենայն զօրսն ի Մեղրուոյ եւ ի Չափնդրոյ՝ խաղաց զնաց անտի եւ բանակեցաւ ի Կարճեւան աւանն: Եւ հանդէս արարեալ անդ ամենայն զօրացն՝ առաքէ զնոսս ի ձեռն քաջ զօրավարացն ի վերայ Օրդուվար քաղաքի:

10 41. Եւ զնացին, ի վերայ հասին քաղաքին ի գիշերային ժամու եւ յարձակեցան ի մէջ քաղաքին ի կեղակարծ ժամանակի, եւ հարին կոտորեցին ի յօսմանցւոցն երեք հարիւր այր, եւ մնացեալքն ելին փախեան ի քաղաքէն եւ զնացին ի դիպուկ ինչ տեղուղ արտաքոյ քաղաքին, եւ անդ բանակ առեալ բանակեցան:

15 42. Եւ սոցա առեալ զաւարն՝ արկին սեղանս, զի կերիցեն, արբցեն եւ ուրախ լիցին: Յայնժամ զայ ի վերայ հասանէ Դաւիթ՝ մինչդեռ բազմեալ էին ի սեղան զօրավարքն, եւ ցասուցեալ ի վերայ նոցա՝ ասէ. «Թշնամիքն ձեր արտաքոյ քաղաքիս բանակ առեալք բանակին, եւ դուք՝ նստեալ ուտէ՞ք եւ ընպէ՞ք»: Եւ նոյնժամայն թողեալ զուտելն՝ հեծան, կազմեցան եւ յարձակեցան ի վերայ բանակին օսմանցւոց: Իսկ նոքա իբրեւ զայն տեսին, գիտացին, թէ զօրքն պարսից է, եւ ելին ընդառաջ ի մարտ պատերազմի: Բայց իբրեւ զփորձ առին եւ գիտացին, թէ այն է զօր Դաւիթ բէգին՝ ի փախուստ դարձան:

20 43. Եւ սոքա զբազում ջոկս ձիոց եւ ջորեաց ի նոցանէ առին, զայն ամենայն առ Դաւիթ առաքեցին, եւ ինքեանք ի Դաշտ կոչեցեալ աւանն դիմեցին: Իսկ արք աւանին ի հեռուստ իբրեւ զգալ զօրացն տեսին՝ համարեցան, թէ զօր այլազգեաց է այն, եւ փախուցեալ յԱգուլիս մտին:

25 44. Եւ անտի չուեալ Մխիթար սպարապետին եւ տէր Աւետիսին հանդերձ զօրուն ի յԱգուլիս քաղաք դիմեցին: Եւ իբրեւ եկին՝ ի մեծ

1 C չիբ՝ [եւ] զմի
5 A ի Մեղրուոյ B ի Չափնդրու D ի Չափնդրոյ E ի Չաւնդրոյ
7 ADEF Կրճիվան B ի Կրճեվան Q ի Կիրճ C չիբ՝ եւ
8 F զօրականացն փխ զօրավարացն
9 BCDEF Ուրդուվար
14 C չիբ՝ եւ անդ
15 CEF [կերիցեն] եւ
16 BE հասանի BD (Դաւիթ) պէկն
17 E զօրաւորքն
20 ABDE բանակի
21 F զօրն
22 AD չիբ՝ եւ
23 BF պէկին C չիբ՝ բէգին E Դաւիթ փխ Դաւիթ բէգին
24 B ջորոց BC եւ [զայն]
25 ABCDEF ի Դէշտ
26 F ի հեռուս
27 C եւ փախուցեալ մտին յԱգուլիս E ի փախստեայ մտին յԱգուլիս (շարաղաս.)
28 AD սպարապետն AD Աւետիսն B Աւետին

39. Եւ Դաւիթ բէկի համար բերել տուեց մի խաչվառ ու ընտիր մի նժոյգ²³, նաեւ շնորհեց իրաւունք՝ դրամ հատելու²⁴. Իսկ նրա զօրապետներից իւրաքանչիւրին մէկական պատմուճան ուղարկեց: Եւ ահա եկան, Հնազանդուեցին Դաւիթ բէկին բոլոր թուրք իշխաններն ու զաւառապետները²⁵:

40. Այն ժամանակ Դաւիթ բէկը վեր կացաւ, Հալիճորից մեկնեց դէպի Մեղրի եւ այնտեղ բանակ դրեց, միաժամանակ համախմբելով իր շուրջը Մեղրու եւ Չափնդուրի բոլոր զօրքերը՝ շարժուեց, զնաց այնտեղից եւ բանակ դրեց Կարճեւան աւանում: Այստեղ ստուգատեսի ենթարկելով իր բոլոր զօրքերը՝ քաջ զօրավարների առաջնորդութեամբ ուղարկեց նրանց Օրդուբադ քաղաքի վրայ յարձակուելու:

41. Հայոց զօրքերը զնացին, այդ քաղաքն հասան գիշեր ժամանակ եւ անսպասելիօրէն յարձակում կատարեցին քաղաքի կենտրոնի ուղղութեամբ, հարուած հասցրին, կոտորեցին օսմանցիներից երեք հազար մարդու, մնացածներն էլ փախուստի դիմեցին եւ զնուցին քաղաքից դուրս՝ դիրք գրաւելով տեղաւորուեցին:

42. Հայոց զօրքերն էլ աւարը վերցնելով՝ սեղաններ բացեցին, որ ուտեն, խմեն եւ ուրախ լինեն: Հէնց այն ժամանակ է վրայ հասնում Դաւիթ բէկը, երբ զօրավարները բազմել էին սեղանի շուրջը. զայրանալով նրանց վրայ՝ Դաւիթ բէկը բացազանչում է. «Ձեր թշնամիները այս քաղաքից դուրս դիրք գրաւելով տեղաւորուել են, իսկ դուք՝ նստել, ուտում եւ խմում է՞ք»: Իսկոյն թողնելով կերուխուսը՝ հայ զօրավարները ձի հեծան, պատրաստուեցին եւ իրենց զօրքերով յարձակուեցին օսմանեան բանակի վրայ: Իսկ վերջիններս երբ այդ տեսան՝ կարծեցին, թէ պարսկական զօրքն է, եւ ելան, ընդառաջ զնացին կռուելու: Բայց երբ չփման մէջ մտան՝ տեսան, որ Դաւիթ բէկի զօրքն է, փախուստի դիմեցին:

43. Ի դէպ, հայ զինականները ձիերի եւ ջորիների բազմաթիւ երամակներ խլեցին նրանցից, այդ բոլորն ուղարկեցին Դաւիթ բէկին, իսկ իրենք Դաշտ կոչուած աւանն ուղղուեցին: Բայց աւանի մարդիկ երբ հեռուից զօրքերի գալը տեսան, կարծեցին, թէ մահամեղականների զօրքերն են դրանք, ուստի փախչելով՝ Ագուլիս մտան:

44. Այնտեղից էլ մեկնելով՝ Մխիթար սպարապետն ու տէր Աւետիսը զօրքի հետ միասին շարժուեցին դէպի Ագուլիս քաղաքը: Եւ երբ նկան,

5 զուռն քաղաքին հասին, պահապանք դրանն ընդ տեսանելն զսոսա՝ փախ-
եան: Եւ սոցա համարձակ մտեալ ի քաղաքն, երթան ի վաճառատեղն
առ ի յոյզ եւ խնդիր առնել զօսմանցիսն: Եւ գտանեն անտի փախուցեալ
զհարկահանն օսմանցւոց: Եւ ինքեանք երթեալ բանակին ի վանս սրբոյն
Թովմայի Առաքելոյն:

45. Եւ մինչդեռ անդ էին սոքա՝ լուան արտաքոյ աղմուկ շփոթի, եւ
երկու ոմանք ի սոցանէ ձի կալան, ելին արտաքս, եւ գիտացին, զի ոմն ի
թուրքաց յափշտակեալ զոմն՝ գերի վարէր, եւ պնդեցան զհետ նորա: Եւ
նորա թողեալ զգերին՝ փախեալ:

10 46. Արդ՝ սակաւ ինչ կացեալ անդ, տեսին ի դիտանոցէն, զի Դաւիթ
բէգն եւս գայր մտանէր ի քաղաքն, եւ ելին ընդ առաջ նորա: Եւ նա
զգեցոյց իւրաքանչիւր զինուորացն զմի մի պատմուճան, եւ դարձան
վերստին բանակեցան արտաքոյ քաղաքին ի սուրբն Թովմայ: Իսկ արք
քաղաքին ըստ սովորութեան իւրեանց, ամենեքեան գային եւ զձեռն
15 Դաւիթ բէգին համբուրէին:

47. Եւ մելիք Մուսին (որ նա ինքն էր քաղաքապետն) իբրեւ գայր
յանդիման լինէր, Դաւիթ իւրոցն հրաման տայր եւ ասէր. «Ի գիշերիս
յայսմիկ հատէ՛ք զգլուխն Մուսեայ, զի այր նենգաւոր է նա եւ խարդախ»:
Բայց մելիք Փարսաղան յառաջ մատուցեալ բարեխօս լինէր վասն նորա, եւ
20 զվճիռ մահուն դարձուցանէր:

48. Եւ մնացեալ սոցա անդ ի միջոցի տասն աւուրց, երիցս անգամ
յարձակեցան զօրքն օսմանցւոց ի վերայ նոցա, եւ երիցս խորտակեցան ի
քաջամարտիկ զօրացն Դաւթի: Յետ այսորիկ եւ արքայն Պարսից ի
թիկունս հասուցանէր Դաւթի գերիս խանս, եւ օսմանցին վերստին դիմէր,
25 եւ դարձեալ խորտակիւր ի սոցանէ: Եւ այս ամենայն յայն սակս պատահէր
նոցա, զի իշխանքն ազուլեցւոց ծածկապէս դաշնադիրք էին ընդ օսման-
ցւոց, եւ սոքա ոչ գիտէին:

1 ABDE դրան
3 CE գտին
4 AB բնակին
5 C Թովմայու DF Թովմայի C չիլ՝ Առաքելոյն
11 BCDEF պէկն C ի քաղաք
12 F գիւնորացն
13 B Թովմաս CE Թովմաս DF Թովմաս
15 BCDEF պէկին
17 B Դաւթի
19 BC Փարսաղանն E Փարսատանն
20 CE վճիռ
22 E սոցա
24 CE օսմանցիքն CE դիմէին
25 CE խորտակէին
26 C դաշնադիրք E ծածկապէս

քաղաքի մեծ դռանը հասան, նկատելով սրանց՝ պահակները փախան: Հայ
զօրականներն էլ համարձակ մտան քաղաք, գնացին շուկայ՝ օսման-
ցիներին փնտրելու եւ խուզարկելու միտումով: Բայց պարզուեց, որ
օսմանցի հարկահաւաքը արդէն փախել էր այդտեղից: Իրենք էլ գնացին,
տեղաւորուեցին սուրբ Թովմա Առաքելի վանքում:

45. Սակայն մինչ հայ զինականներն այստեղ էին, դրսից լսնցին աղ-
մուկ ու շփոթ. երկու ռազմիկներ նստեցին ձի, դուրս եկան եւ նկատեցին,
որ մի թուրք, առաջը զցած մի մարդու, դերի էր տանում. ուստի
հետապնդեցին նրան: Սա էլ գերուն թողնելով փախաւ:

46. Արդ, մի քիչ վանքում երբ մնացին, դիտակէտից տեսան, որ
Դաւիթ բէկը նոյնպէս գալիս, քաղաքն էր մտնում, ուստի ընդառաջ
գնացին նրան: Դաւիթ բէկը զինուորներից իւրաքանչիւրին մէկական
պատմուճան նուիրեց. միասին վերադարձան եւ տեղաւորուեցին քաղաքից
դուրս՝ սուրբ Թովմա Առաքելի վանքում: Իսկ քաղաքի տղամարդիկ,
իրենց սովորութեանը համաձայն, բոլորն էլ եկան Եւ Դաւիթ բէկի ձեռքը
համբուրեցին:

47. Մելիք Մուսին էլ (որը եւ քաղաքապետն էր), երբ եկաւ,
ներկայացաւ Դաւիթ բէկին, վերջինս իւրայիններին հրաման տուեց եւ
ասաց. «Հէնց այս գիշեր²⁶ Մուսիի գլուխը կտրեցէք, որովհետեւ նա
նենգաւոր եւ խարդախ մարդ է»: Բայց մելիք Փարսաղանը առաջ գալով
բարեխօսեց նրա մասին, որով մահուան վճիռը փոխել տուեց:

48. Տասը օր վանքում մնալու ժամանակամիջոցում հայ զօրա-
կանները երեք անգամ յարձակման ենթարկուեցին օսմանեան զօրքերի
կողմից, բայց երեք անգամին էլ Դաւիթ բէկի քաջամարտիկ զօրքերը
ջախջախեցին նրանց: Այնուհետեւ Պարսկաստանի թագաւորը Դաւիթ
բէկին օգնութեան ուղարկեց իր երեք խաներին. օսմանցին նորից
յարձակում փորձեց, բայց դարձեալ ջարդ կերաւ սրանցից: Ի դէպ, այս
բոլորը պատահեց այն պատճառով, որ Ազուլիսի իշխանները գաղտնի
դաշինքի մէջ էին օսմանցիների հետ, մինչդեռ Դաւիթ բէկի զօրքերը այդ
մասին ոչինչ չգիտէին:

49. Ապա յետ երկուց աւուրց եկին հասին բազմութիւն զօրացն օսմանցւոց եւ լցին զղաշտն Մարանդու. եւ անդ բաժանեցան յերիս առաջս. խանքն պարսից՝ ի մի կողմն, եւ զօրքն հայոց՝ ի միւս կողմն, իսկ տէր Աւետիսն հանդերձ զօրուն՝ դիպեցաւ ի կողմն Երասխայ: Արդ՝ իբրեւ խմբեցան ի պատերազմն, խանքն պարսից ի փախուստ դարձան յերեսաց օսմանցւոցն, այլ զօրքն հայոց պինդ կացին, հարին, սատակեցին զբազումս ի յօսմանցւոց, եւ զայլսն ի փախուստ դարձուցին:

50. Ապա դարձան զկնի խանիցն՝ պնդեցան, հասին նոցա (մինչդեռ փախստեայ երթային նոքա ի Թավրէզ), եւ զամենայն զօրս նոցա ի յԱգուլիս դարձուցին. բայց խանքն փախեան, եւ սոքա գնացին՝ աւար առին զտունս նոցա եւ զտիկնայս նոցա հանդերձ ութուսասան աղախնեօք եւ չորս ներքինեօք գերի վարեցին ի Հալիճոր:

51. Արդ՝ յետ այսորիկ իբրեւ երկու աւուրք ի վերայ անցին, արքն Ագուլիսու եւ մելիք Մուսին զթշնամութիւնս իւրեանց եւ զդաւաճանութիւնս յայտ արարին, զի ի մէջ քաղաքին գրոհ տուեալ՝ ի վերայ զօրացն Դաւթի դիմեցին. մինչդեռ ի վանսն էին նոքա սրբոյն Թովմայի՝ անտի հրացանս արձակել ի վերայ զօրացն:

52. Այլ սոքա խնայեցին ի նոսա վասն գոլոյն համազգի, եւ զի ոչ կամէին մտանել յարիւն այնքան քրիստոնէից, վասն զի ի քաղաքի անդ էին իբրու տասն հազար տունք հայոց: Ուստի ել արտաքս մելիք Փարսաղան եւ ասէ ցարսն քաղաքին. «Ա՛րք եղբարք, հանդա՛րտ լերուք. մի՛ եւս արձակէք հրացանս: Թո՛յլ տուք, զի ելցէ տէրն մեր արտաքս, եւ գնասցուք աստի, եւ ձեզ ոչինչ մեղիցուք»: Այլ նոքա առաւել եւս վատթար գոլով հարին, եւ անդէն զմիջնորդն խաղաղութեան մինչդեռ զխաղաղութեան բանս բարբառէր՝ սպանին գնա, որ եւ գտէրն նոցա, այսինքն զմելիք Մուսին, ի մահուանէ ապրեցոյց:

53. Այլ՝ որք ընդ Դաւթի էին, իբրեւ զայն տեսին, գիտացին, զի այնուհետեւ վճարեալ էր չարութիւն նոցա. քակեցին զմի կողմն պարսպի վանացն, եւ անտի չուեցին գնացին եւ ի գիւղ մի թուրքաց հասին: Եւ անգէն զբազում ինչս ագուլեցւոց գտին՝ զձիս եւ զջորիս, եւ հազար երեք հարիւր ոչխարս սպանդանոցի. եւ զայն ամենայն, եւ զայլ բազում ինչս

2 ABDEF Մարադու
2-3 B [առաջս] իսկ որք ընդ Դաւթի էին՝ նոքա եւս բաժանեցան յերիս առաջս ABD մի փիս միւս
6 D օսմանցոցն BF պինտ
6-7 C զբազում զօրս
9 AD ի Թարվէզ CE ի Թաւրէզ
10 ABE խանք CE չի՛ք՝ եւ
11 B գտիկնայս E գտիկեայս
12 D ի Հալիճորն
14 C ագուլեցւոց E ագուլեցոց
14-15 C զդաւաճանութիւն
16 DEF Թովմայի BCDEF [Թովմայի] արտաքոյ քաղաքին, եւ սկսան ի քաղաքէ անտի...
20 B Փարսաղայն CE Փարսատան DF եղբարք
23 B ինչ ոչ փիս ոչինչ
24 D զխաղաղութիւն E բարբառէր
25 C մելիք
31 E ոչխարս

49. Ապա երկու օր անց օսմանեան զօրքերի բազմութիւնը եկաւ, հասաւ եւ լցրեց Մարանդի դաշտը. այնտեղ էլ հայկական եւ պարսկական զօրքերը բաժանուեցին երեք թեւերի. պարսից խաները՝ մի կողմում, հայոց զօրքերն էլ՝ մի այլ կողմում, իսկ տէր Աւետիսը իր զօրքով հանդերձ՝ հանդիպեց Արաքսի միւս կողմում: Արդարեւ, երբ խմբաբաւորուեցին մարտի սկսելու, պարսից խաները փախուստի դիմեցին օսմանցիների ճնշման տակ, բայց հայկական զօրքերը կայուն մնացին, հարուածներ հասցրին, սպանեցին օսմանցիներից շատերին, իսկ միւսներին էլ փախուստի մատնեցին:

50. Այնուհետեւ հայկական զօրքերը շուռ եկան, խաների ետեւից սուրացին, հասան նրանց (մինչդեռ նրանք փախուստի դիմելով գնում էին դէպի Թավրիզ), այսպիսով նրանց բոլոր զօրքերին Ագուլիս վերադարձրին: Սակայն խաները փախան. հայկական զօրքերն էլ գնացին աւար վերցրին նրանց տները, ինչպէս եւ գերի տարան Հալիճոր նրանց կանանց՝ իրենց տասնութ ձառաներով եւ չորս ներքիններով:

51. Արդ, երկու օր անց, ագուլեցիները եւ մելիք Մուսին իրենց թշնամութիւններն ու դաւաճանութիւնները արդէն բացայայտ դրսեւորեցին, որովհետեւ քաղաքի ներսում գրոհ կազմակերպելով յարձակուեցին Դաւիթ բէկի զօրքերի վրայ, երբ վերջիններս գտնուում էին քաղաքից դուրս՝ սուրբ Թովմայ Առաքեալի վանքում, քաղաքից էլ սկսեցին կրակել հրացաններից զօրքերի վրայ²⁷:

52. Բայց Դաւիթ բէկի զօրքերը խնայեցին նրանց՝ համազգի լինելու պատճառով, քանի որ չէին ցանկանում այդքան քրիստոնեաների արեան մէջ մտնել: Ի դէպ, այդ քաղաքում կար չորս տաս հազար հայ տուն: Ուստի ընդառաջ գալով՝ մելիք Փարսաղանը ասաց քաղաքի տղամարդկանց. «Եղբայրներ՛ր, հանդարտուեցէ՛ք, հրացաններից այլեւս մի՛ կրակէք²⁸: Թոյլ տուէք, որ մեր տէրը դուրս գայ, եւ մենք կը գնանք այստեղից²⁹: Ձեզ այլեւս ոչ մի վնաս չենք հասցնի»: Բայց նրանք առաւել եւս չարանալով խփեցին, եւ խաղաղութեան միջնորդին, որը կրակը դադարեցնելու վերաբերեալ բանակցութիւններ էր վարում, իսկոյն սպանեցին. մի մարդու՛, որը եւ իրենց տիրոջը, այսինքն մելիք Մուսին փրկել էր մահուանից³⁰:

53. Բայց Դաւիթ բէկի զինակիցները երբ այդ տեսան, հասկացան, որ դրանով ի կատար ածուեց նրանց չարութիւնը³¹, ուստի քանդեցին վանքի պարսպի մի կողմը եւ այնտեղից շարժուեցին, գնացին եւ թուրքական մի գիւղ հասան: Այստեղ յայտնաբերեցին ագուլեցիների բազմաթիւ ունեցուածքներ՝ ձիեր եւ ջորիներ, հազար երեք հարիւր մսացու ոչխար՝ այս բոլորը եւ շատ այլ ապրանքներ վերցրին այնտեղից եւ մեկնեցին Մեղրի:

անտի առին եւ գնացին ի Մեղրի:

54. Եւ յետ երկուց աւուրց զօրականքն Դաւթի միւսանգամ եւ յԱգուլիս արշաւեցին, եւ զամենայն, որ ինչ էր արտաքոյ քաղաքին՝ առին եւ եկին մօտեցան ի քաղաքն, եւ յերկուց կողմանց հուր արկին, զի թերեւս ելցեն արտաքս առ ի մարտնչիլ ընդ նոսա. զի ոչ կարէին հանդուրժել չարեացն եւ դաւոցն, զոր նոքա արարին, եւ իբրեւ ոչ ելին արտաքս առ նոսա, առին զաւարն եւ գնացին ի Մեղրի, եւ անտի դարձան ի Հալիճոր եւ անդ օթեւանս կալան:

55. Եւ յաւուրսն յայնոսիկ Դաւթի բէզն առաքէ զտէր Աւետիսն առ զօրականսն, որք էին ի Չավնդուր: Եւ նոքա մերժեն զԴաւթի եւ ոչ ընդունին զբանս նորա: Եւ նա դառնայ զայ առ Դաւթի եւ զապստամբութիւնն նոցա յայտ առնէ Դաւթի եւ թէ որպէս կացուցեալք են ի վերայ ինքեանց զոստիկանս յօսմանցւոց:

56. Յայնժամ հրաման ետ Դաւթի չորեքտասան զօրավարացն իւրոց՝ երթալ, կալնուլ զնոսա եւ կապեալս առ ինքն ածել: Եւ ելին, կազմեցան, պատրաստեցան, ձի հեծան եւ գնացին, հասին, հարին զնոսա եւ կալան, կապեցին զզօրավարսն, եւ զոստիկանսն օսմանցւոց, եւ ածին կացուցին զնոսա ի Հալիճոր առաջի Դաւթի:

57. Եւ իբրեւ յանդիման եղեն նոքա, յառաջ մատուցեալ աղաչէին, երդմունս եւ դաշինս դնէին, եւ ասէին. «Այսուհետեւ քեզ հնազանդ եմք մինչեւ ցմահ»: Եւ հաւատացեալ Դաւթի՝ արձակեաց զնոսա ի կապանաց եւ զերկու զօրավարսն առ ինքն եթող, եւ զայլսն ետ ի ձեռս տէր Աւետիսին, զի լինիցին ի ներքոյ հրամանաց նորա. եւ նորա առեալ զնոսա տանի ի Չավնդուր եւ արձակէ զիւրաքանչիւրն ի տունս իւրեանց:

58. Եւ յետ այսորիկ Ֆաթալի խանն եւ զօրքն օսմանցւոց ի գիշերի միում գան եւ հարկանեն զերիս գիւղս հայոց, եւ կալեալ զերիս զօրապետս ի Բարբուշատ ածեն: Եւ իբրեւ զայն լսէր տէր Աւետիսն, վաղվաղակի զզօրսն ժողովէր եւ յետ երկուց աւուրց յերկիրն Բարբուշատայ արշաւէր եւ գիշերայն ի վերայ հասանէր, հարկանէր զհարուածս մեծամեծս, եւ զերկու թուրք զօրապետսն ձերբակալ առնէր, եւ զամենայն ինչս եւ զստացուածս նոցա աւար ածէր ի Չավնդուր:

- 1 E չիք՝ եւ
- 6 AB դաւոց D դաւոյ
- 9 BCEF պէկն D պէզն
- 10 CE ի Չաւնդուր
- 13 C օսմանցւոց
- 14 ABCDE զօրաւորացն
- 15 E կազմեցին
- 17 E զզօրաւարսն B չիք՝ [օսման]ցւոց... մինչեւ բնազրի աւարուք:
- 20 D հնազանդիմք
- 22 E եթող
- 25 CE Ֆաթալի
- 27 CDEF ի Պարկուշատ
- 28 C չիք՝ եւ CDEF Պարկուշատայ
- 31 D ստացուածս C ի Չաւնդուր

54. Երկու օր անց Դաւթի զօրականները կրկին արշաւեցին Ագուլիս, խլեցին քաղաքից դուրս գտնուած նրանց բոլոր ունեցուածքներն ու եկան, մօտեցան քաղաքին եւ երկու կողմերից կրակ տուեցին, որպէսզի թերեւս դուրս գան ագուլեցիները, եւ իրենք կուռի բռնուեն նրանց հետ: Բանն այն է, որ իրենք չէին կարող հանդուրժել այն չարիքներն ու դաւերը, որ նրանք կատարեցին: Եւ երբ դուրս չեկան իրենց ընդառաջ՝ վերցրին աւարն ու գնացին Մեղրի, այնտեղից էլ վերադարձան Հալիճոր, ուր եւ իջեւանեցին:

55. Այդ օրերին Դաւթի բէզը տէր Աւետիսին ուղարկում է Չավնդուր գտնուող իր զօրականների մօտ: Բայց նրանք մերժում են Դաւթի բէզին եւ չեն ընդունում նրա առաջարկութիւնները: Ուստի տէր Աւետիսը վերադառնում է Դաւթի բէզի մօտ եւ նրանց ապստամբութեան մասին յայտնում նրան, միաժամանակ հաղորդելով այն մասին, թէ ինչպէս իրենց վրայ օսմանցի ոստիկաններ են նշանակել:

56. Այն ժամանակ³² Դաւթի բէզը հրաման տուեց իր տասնչորս զօրավարներին, որ գնան, բռնեն նրանց եւ ձերբակալուածներին բերեն իր մօտ: Նրանք էլ վեր կացան, դասաւորուեցին, պատրաստութիւն տեսան, ձի հեծան եւ մեկնեցին, տեղ հասնելով՝ հարուածեցին եւ բռնեցին, կապկպեցին ապստամբ զօրապետներին ու օսմանցի ոստիկաններին, բերեցին Հալիճոր եւ կանգնեցրին Դաւթի բէզի առաջ:

57. Եւ երբ ներկայացան, առաջ գալով նրանք աղաչեցին, երդումներ կերան եւ դաշինք առաջադրեցին՝ ասելով. «Այսուհետեւ ձեզ ենք հնազանդ, մինչեւ մահ»: Դաւթի բէզն էլ հաւատալով՝ կապանքներից ազատ արձակեց նրանց, բայց իր մօտ թողեց երկու զօրավարների, իսկ միւսներին յանձնեց տէր Աւետիսին, որ նրա հրամանատարութեան տակ լինեն: Տէր Աւետիսը վերցնելով նրանց՝ տարաւ Չավնդուր եւ իւրաքանչիւրին ազատ արձակեց իր տունը մեկնելու:

58. Դրանից յետոյ Ֆաթալի խանը եւ օսմանցիների զօրքերը մի գիշեր գալիս ու կոտորում են հայկական երեք գիւղեր եւ, բռնելով Դաւթի բէզի երեք զօրապետներին՝ բերում են Բարբուշատ: Սակայն երբ այդ իմանում է տէր Աւետիսը, իսկոյն համախմբում է զօրքերը եւ երկու օր անց արշաւում Բարբուշատի երկրամասը, յարձակում գիշեր ժամանակ, մեծամեծ հարուածներ հասցնում եւ երկու թուրք զօրապետների ձերբակալում, նաեւ իբրեւ աւար վերցնում նրանց բոլոր ունեցուածքներն ու բերում Չավնդուր:

59. Եւ եղեւ ի ժամանակին յայնմիկ հիւանդանալ Դաւթի եւ մեռանիլ իսկ խաղաղութեամբ ի տան իւրում ի Հալիճոր, յամի Տեառն 1728-ին, եւ ի թուականութեանն Հայոց 1177-ին, կացեալ ամս վեց յիշխանութեան իւրում ի Ղափան:

5 60. Արդ՝ իբրեւ վախճանեցաւ Դաւիթ բէկն, զօրականքն միաբանեալք կացուցին ի վերայ ինքեանց իշխան եւ գլուխ զՄխիթար՝ սպարապետն Դաւթի:

10 61. Բայց զի յետոյ եղեն անմիաբանք եւ տարաձայնք յիրերաց (որ է քակտիչ եւ ապականիչ ամենայն հասարակութեանց), ուստի զօրացան ի վերայ նոցա օսմանցիքն, եւ զկնի միոյ ամի հասին, պաշարեցին զբերդն Դաւթի բազում զօրօք: Եւ անկաւ խոռովութիւն մեծ ի մէջ զօրականացն, որք ընդ Մխիթարայ էին ի բերդի անդ: Եւ առաքեցին երկու ոմամբք զտէր Աւետիսն առ փաշայն օսմանցւոց խօսիլ ընդ նոսա զխաղաղութիւն: Եւ իբրեւ գնացին առ նոսա, նոքա հաճեցան, հաւանեցան եւ երդուան ամենեւին ոչինչ մեղանչել նոցա. եւ պահեցին առ ինքեանս զտէր Աւետիսն: Եւ սոքա եւս յանձն առին ի վաղիւ անդր բանալ նոցա զդուռն բերդին, եւ ի նմին գիշերի փախեաւ Մխիթարն ի պարսպէ բերդին:

20 62. Եւ յորժամ այգ եղեւ, բացին նոցա զդուռն: Այլ անօրէն զօրքն օսմանցւոց իբրեւ ի ներքս մտին, մերժեցին, անարգեցին զերդմունս եւ դաշինս փաշայիցն, եւ զամենայն այր զօրաւոր կոտորեցին, եւ զկանայս եւ զմանկունս գերեցին, ի մենարանս կուսանաց մտին, եւ զամենեսեան գերի վարեցին. ապա զպարիսպս բերդին քակեցին, կործանեցին, հարթ եւ յատակ արարին. եւ առեալ զկին եւ զորդիսն Մխիթարայ, եւ զամենայն որ ինչ էր անդ՝ գնացին:

25 63. Բայց զտէր Աւետիսն փաշայն եթող ի Հալիճոր: Եւ իբրեւ նոքա չուեցին անտի, այլ զօրք օսմանցւոց անդր հասին, երբ իբրեւ կամեցան ունել եւ սպանանել զնա, նորա փախուցեալ ի նոցանէ անկաւ առ փաշայն, որոյ հրամանաւ առեալ զընտանիսն՝ գնացեալ բնակեցաւ ի Գաղատիա, եւ էառ զներուսն ի Հայրապետէն Հոսմայ:

1 ACDE մեռանի
2 E չիք՝ ի
4 A Պափան DF Պարան
5 C վաղճանեցաւ CDEF պէկն
10 E չիք եւ [զկնի] CE չիք՝ հասին
11 E չիք՝ Եւ
12 E երկոյ
13 AC փաշայն E օսմանցոց E խօսիք
22 D զպարիսպ
23 CF չիք՝ եւ [զորդ․]
25 E եթող
27 ADE ունիլ

28-29 D հրամանան A բնակեցաւ յԵրուսաղէմ եւ յետ բազում ապաշխարանաց էառ զներուսն ի սրբազան պատրիարքէն Հայոց, հաճութեամբ եւ համաձայնութեամբ Տէր Աբրահամ Սրբազնագոյն կաթողիկոսի ամենայն Հայոց փխ բնակեցաւ ի Գաղատիա եւ էառ զներուսն ի Հայրապետէն Հոսմայ D ի փափէն փխ ի Հայրապետէն F [ի Գաղատիայ․․․ Հոսմայ] ընթերցումը յետադաշում ուստիսով ջնջել են:

59. Բայց այն ժամանակ հիւանդացաւ Դաւիթ բէկը եւ հանգիստ վախճանուեց Հալիճորում՝ իր տանը, տէրուական 1728 թուականին, իսկ հայկական թուագրութեան՝ 1177-ին, Ղափանում, իշխանութեան գլուխ վեց տարի մնալուց յետոյ:

60. Արդ, երբ Դաւիթ բէկը իր մահկանացուն կնքեց, զօրականները միահամուռ հաւանութեամբ իրենց համար հրամանատար եւ առաջնորդ նշանակեցին Մխիթարին՝³³ Դաւիթ բէկի սպարապետին:

61. Բայց քանի որ յետոյ պառակտուեցին եւ տարաձայնութիւններ ունեցան իրար միջեւ (իսկ տարաձայնութիւնները բոլոր հասարակութիւնների համար պառակտիչ են ու կործանարար), ուստի օսմանցիները ուժեղացան նրանց համեմատութեամբ եւ մի տարի յետոյ եկան³⁴, բազմաթիւ զօրքերով պաշարեցին Դաւիթ բերդը: Այդ ժամանակ մեծ խոռովութիւն ընկաւ զօրականների մէջ, որոնք Մխիթարի հետ գտնուում էին այդ բերդում: Նրանք տէր Աւետիսին երկու մարդկանցով ուղարկեցին օսմանցի փաշաների մօտ՝ վերջիններիս հետ հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու: Եւ երբ ներկայացան օսմանցիներին, վերջիններս սիրալիրութիւն ցուցաբերեցին, համաձայնուեցին եւ երդուեցին ոչ մի վնաս չհասցնել հայերին: Բայց տէր Աւետիսին պահեցին իրենց մօտ: Հայ բանագնացներն էլ, իրենց հերթին, յանձն առան առաւօտեան բաց անել բերդի դուռը, սակայն նոյն գիշերը Մխիթարը փախաւ բերդի պարսպի վրայով:

62. Լուսաբացին հայ զօրականները բացեցին բերդի դուռը օսմանցիների առաջ: Բայց անօրէն օսմանցիների զօրքերը երբ ներս խուժեցին, դրժեցին իրենց փաշաների տուած երդումները եւ անարգեցին դաշինքը, կոտորեցին բոլոր քաջարի տղամարդկանց, իսկ կանանց ու մանուկներին գերի վերցրին, մտան կոյսերի մենարանը ու բոլորին գերեզմարեցին: Այնուհետեւ բերդի պարիսպները քանդեցին, կործանեցին, գետնին հաւասար դարձրին, եւ իրենց հետ վերցնելով Մխիթարի կնոջն ու որդիներին, ինչպէս եւ այնտեղ եղած բոլոր գոյքերը՝ մեկնեցին:

63. Սակայն փաշան տէր Աւետիսին թողեց Հալիճորում: Երբ թուրքերը հեռացան այնտեղից, օսմանցի այլ զօրքեր ժամանեցին, որոնք ուզեցին բռնել եւ սպանել տէր Աւետիսին, բայց վերջինս խոյս տալով նրանցից ընկաւ փաշայի մօտ: Սրա թոյլտուութեամբ վերցրեց իր ընտանիքը՝ գնաց, բնակութիւն հաստատեց Գաղատիայում³⁵, ներում ընդունեց Հոսմի Հայրապետից:

64. Այլ Մխիթարն փախուցեալ ի նոցանէ երթայր վերստին զօրաժողով լինէր, զգօրսն օսմանցւոց խորտակէր. եւ առնոյր զվրէժ ի նոցանէ, զբազում ամուրս, եւ զքաղաքս ի նոցանէ թափէր. ապա երթայր զՕրդուովար քաղաք պաշարել, եւ իբրեւ զբուսմբ ածէր զայն՝ ի նոցանէ զամենեսեան ի սուր սուսերի սատակէր. եւ զաւար բազում յոյժ առեալ ի նոցանէ՝ զհարիւր վաթսուն բեռինս ուղտուց, եւ անտի չուեալ երթայր ժամանակ ինչ ի մեծ բերդն Խնձորէսք բնակէր:

65. Եւ անդ յիւրոցն հարեալ թօփով մեռանէր յամի Տեառն 1730-ին յետ երկուց ամաց իշխելոյն. զի նա յօրէ յորմէ հետէ ի Խնձորէսք բնակէր, ասին ցնա հայ բնակիչքն. «Ե՛լ, գնա՛ աստի ի յամուրն քո»: Եւ նա ոչ լսէր նոցա:

66. Ուստի յաւուր միում հարին գնա եւ սպանին, եւ հատեալ զգլուխ նորա՝ առին գնացին ի Թավրէզ առ փաշայն օսմանցւոց: Իսկ նա իբրեւ ետես զայն՝ զարմացաւ յոյժ, եւ սկսաւ սրտմտիլ յոյժ ի վերայ այնպիսւոյ անօրէնութեան նոցա. եւ ասէ. «Ո՛վ անօրէնք եւ ամբարիշտք, զիա՞րդ իշխեցիք իզուր տարապարտուց սպանանել զտէրն ձեր եւ զայդպիսի քաջ այր»: Եւ հրամայեաց հատանել զգլուխս ամենեցուն նոցա, որք տարան զայն եւ ըստ արժանեացն հատոյց նոցա զհատուցումն:

67. Արդ, նոքա զայսպիսի մեծ անօրէնութիւնս գործեցին թերեւս վասն այսորիկ, զի մի՛ զկիրս Հալիձորոյ կրեսցեն ի յօսմանցւոցն, որպէս եւ նոքա կրեցին՝ վասն արգել լինելոյ անդ Մխիթարայ: Իսկ զօրքն ամենեքեան ցրուեցան, եւ ոմանք ի նոցանէ գնացին առ Յովհաննէս իշխանն գուգարացւոց, եւ այլքն՝ յայլուր:

25 Եւ յաւարտ բանիս ասեմք մեք, թէ չա՛ր է արդարեւ, եւ դժնդա՛կ չար Անմիաբանութիւնն ընկերաց ի մէջ հասարակութեան. եւ նախադասելն զբարին եւ զօգուտն իւրոյ անձին քան զբարին հասարակութեան, եւ յորում հասարակութեան եւ գտանիցի չարս այս՝ առժամայն եղծանէ, ապականէ եւ ընդունայնացուցանէ զհասարակութիւնն զայն՝ թէ՛ տուն

2 E օսմանցոց
3 CDE Ուրդուովար F զՈւրդուովար CDEF պաշարէր
6 E ուղտոց
8 A թոփով CE փութով փխ թօփով
10 D քոյ
14 AC չիֆ՝ զայն A սրտմտի փխ սրտմտի
15 CE անբարիշտք
17 DE զգլուխ
21 CE նոքայն
22 DEF Յովհաննէս
24 ADEF չիֆ՝ մեք F չիֆ՝ եւ C դժնդակ F է [անմիաբ.]
26 E չիֆ՝ եւ զօգուտն իւրոյ անձին քան զբարին DF բարւոյ իւրոյն հասարակութեանն փխ քան զբարին հասարակութեան
27 E արժամայն ADEF եղծէ Հ Մակեդոնացւոց

64. Իսկ Մխիթարը փախչելով օսմանցիներից՝ գնաց, վերստին զօրահաւաք կատարեց. ջարդ տուեց թուրքական զօրքերին եւ վրէժ լուծեց նրանցից՝ ազատելով բազմաթիւ ամրոցներ ու քաղաքներ, ապա մեկնեց Օրդուբադ քաղաքը պաշարելու, եւ երբ այն էլ գրաւեց՝ օսմանցիներից շատերին սրի քաշելով սպանեց: Նաեւ չափազանց շատ աւար՝ չուրջ հարիւր վաթսուն ուղտի բեռ վերցնելով նրանցից, այնտեղից էլ շարժուեց, գնաց, մի առժամանակ բնակուեց Խնձորէսկ մեծ բերդում³⁶:

65. Բայց այստեղ իւրայինների արձակած թնդանօթով Մխիթար սպարապետը սպանուեց՝ տէրուական 1730 թուականին, երկու տարի իշխելուց յետոյ: Բանն այն է, որ այն օրից, երբ բնակութիւն էր հաստատել Խնձորէսկում, հայ բնակիչներն ասում էին նրան. «Վե՛ր կաց, գնա՛ այստեղից քո ամրոցը»: Բայց Մխիթար սպարապետը չէր լսում նրանց:

66. Ուստի մի օր էլ խփեցին նրան եւ սպանեցին, ըստորում կտրելով գլուխը՝ վերցրին, տարան Թավրիզ՝ օսմանցի փաշայի մօտ: Իսկ վերջինս երբ այդ տեսաւ, խիստ զարմացաւ եւ սկսեց զայրանալ նրանց այդպիսի չարագործութեան համար՝ ասելով. «Ո՛վ չարագործներ եւ ամբարիշտներ, ինչպէ՞ս յանդգնեցիք ձեր տիրոջը՝ այդպիսի քաջ մարդուն, իզուր տեղը սպանել»: Եւ հրամայեց գլխատել բոլոր նրանց, ովքեր բերել էին Մխիթար սպարապետի գլուխը՝ ըստ արժանւոյն հատուցելով նրանց:

67. Արդ, խնձորէսկցիները այդպիսի մեծ չարագործութիւններ կատարեցին թերեւս այն նպատակով, որպէսզի օսմանցիների՝ հալիձորցիներին պատճառած տառապանքները Մխիթար սպարապետին ապաստան տրամադրած լինելու համար՝ իրենք եւս չկրէին: Իսկ հայկական բոլոր զօրքերը ցրուեցին, նրանցից ոմանք գնացին գուգարցիների իշխան Յովհաննէսի մօտ, ուրիշներն էլ՝ այլուր:

Բայց մեր շարադրանքի վերջում ասենք, որ արդարեւ ընկերների Անմիաբանութիւնը հասարակութեան մէջ չարիք է, այն էլ՝ ահաւոր չարիք. հասարակական շահի նկատմամբ անձնական շահն ու օգուտը գերադասելը, ինչպիսի՛ հասարակութեան մէջ էլ յայտնաբերուի այս չարիքը, իսկոյնեւեթ կ'այլասերի, կ'ապականի եւ կ'իմաստազրկի հէնց այդ հասարակութեանը՝ տուն լինի դա թէ քաղաք, ազգ լինի դա թէ

իցէ, թէ՛ քաղաք, թէ՛ ազգ իցէ եւ թէ՛ անպարտելի թագաւորութիւն մեծ: Զի՞նչ մեծագոյն քան զկայսրութիւնն Մակեդոնացւոյ եւ Հռոմայեցւոց. եւ ընդէ՞ր կորեան եւ կործանեցան. վասն զի պակասեցաւ ի նոցանէ Միաբանութիւնն եւ Սէրն հասարակութեան, որով եւ զօրացեալ իսկ էին:

5
10
15
20

Արդ՝ ողորմեցաւ արդարեւ Աստուած ամենայն տանն Միսակայ որդւոցն Գեղամայ ի յայնպիսի դառն ժամանակի, յորում տաքնապէին ամենայն բնակիչք Հայաստանեայց յերեսաց հանապազօր սրոյ, սովու, գերութեան եւ լլկանաց՝ յարուցանելով նոցա գԴաւիթ բէգն եւ զայլ ամենայն որդիս զօրութեանց, որք զօրացան եւ ի բաց վանեցին զամենայն ապականիչս երկրին իւրեանց: Ով թէ որպէ՛ս քաջացան, ընդդէմ ելին մեծամեծ թագաւորաց եւ ապրեցան, եւ անպարտելի մնացին նոքա գթութեամբ վերին խնամոցն՝ մինչդեռ միաբանք էին ի միասին: Բայց իբրեւ եհաս առ նոսա ապականիչ ախտս այս Անմիաբանութեան՝ իսկոյն եղծան, լուծան, բաժանեցան եւ եղեն իբրեւ զչեղեալս. զի մեռաւ Դաւիթ, ի քաջութենէ որոյ սարսէին ամենայն բռնակալք յուսացեալքն ի զօրութիւնս իւրեանց:

25
30

Եւ յաջորդեաց Մխիթարն, որ իբրեւ կորիւն առիւծու գոչեաց ի լերանցն Սիւնեաց, եւ ի նմանէ սասանեցան ամենայն գազանք ի մորիս իւրեանց, եւ էջ եւ յափշտակեաց զյափշտակութիւն ի միջոյ գազանաց: Եհար, խորտակեաց զեղջիւրս հպարտաց, հատոյց զհատուցումն եօթնապատիկ ի գլուխս թշնամեաց, եւ յաւար էառ զփառս նոցա առ ի մխիթարել զազգն Հայոց ողջոյն:

Այլ գտան անօրէնք ի մէջ ժողովրդեանն, որք ախտացեալ իսկ էին այսու ժանտ ախտիւս Անմիաբանութեան. վասն որոյ անօրէն խորհրդովք ընդունայն եւ սնոտի պատճառանօք իշխեցին սպանանել զառաջնորդն

2 E հռոմայեցւոց D հռոմէացւոց ACDE զկայսրութիւնն

5-7 A չիբ՝ ընդէ՞ր եղեւ եւ կործանումն ազգին մերոյ, երկրին մերոյ եւ թագաւորութեանն: Վասն զի բարձաւ միաբանութիւնն ի յիշխանաց եւ ի նախարարաց մերոց: F Այս ընթերցումը առկայ է, սակայն յետագայում կարմիր եւ սեւ մատիտով հանուած է:

8 C հակառակութեան փխ հասարակութեան

11 CE որդւոյն CE ի յայսպիսի CE յորում

12 F Հայաստանեաց CE որոց փխ սրոյ

13 CDEF պէկն

15 CF երկրի

16 CDEF ի նոցանէ փխ նոքա

19-20 C ի քաջութեան

22 A [Մխիթարն] վերջին մխիթարիչն Հայոց

26 E եօթնապատիկ

26-27 CDEF [թշնամեաց] յամօթ արար զմեծամեծս հեթանոսաց CDF չիբ՝ առ մխիթարել զազգն Հայոց ողջոյն

28 C ախտացեալք

անպարտելի մեծ թագաւորութիւն: Առաւել մեծ ի՞նչ կայսրութիւններ կային քան Մակեդոնացիներինն ու Հռոմայեցիներինը: Բայց ինչպէ՞ս կորան եւ կործանուեցին նրանք.՝ որովհետեւ նուազեցին նրանցում Միաբանութիւնն ու Սէրը հասարակութեան նկատմամբ, որոնցով հօրացել էին նրանք: Ինչպէ՞ս պատահեց նաեւ մեր ազգի, մեր երկրի եւ թագաւորութեան կործանումը: Որովհետեւ վերացուեց Միաբանութիւնը մեր իշխաններից եւ նախարարներից: Բանն այն է, որ ինչպէս Միաբանութիւնը իւրաքանչիւր հասարակութեան հօգին է եւ կեանքը, այնպէս էլ դրա բացառումը, այսինքն՝ Անմիաբանութիւնը վերասերող եւ կործանարար է ամէն մի հասարակութեան համար²⁷:

Արդ, իսկապէս Աստուած գութ ցուցաբերեց Միսակեան ամբողջ գերդաստանի Գեղամի որդիների նկատմամբ՝ այնպիսի դառն ժամանակում, երբ Հայաստանի բոլոր բնակիչները տառապում էին ու արիւնաքամ լինում ամէնօրեայ սրածովութիւնից, սովից, գերութիւնից ու լլկանքներից: Այդ իսկ պատճառով նրանք իրենց միջավայրից ծնունդ տուեցին Դաւիթ բէկին եւ միւս բոլոր արիասիրտ գաւակներին, որոնք հօրանալով հեռու վանեցին իրենց երկիրն ապականող բոլոր ուժերին: Հայորդիներից ոմանք ինչպէ՛ս արիացան, մեծամեծ թագաւորների դէմ դուրս եկան եւ փրկուեցին, նախախնամութեան գթութեան շնորհիւ նաեւ անպարտելի մնացին՝ քանի դեռ Միաբան էին: Բայց երբ նրանց մօտ հանդէս եկաւ Անմիաբանութեան այս կործանարար ախտը՝ իսկոյն այլասերուեցին, քայքայուեցին, բաժանուեցին եւ բնաջնջուեցին. որովհետեւ վախճանուեց Դաւիթ բէկը, որի քաջութիւնից սարսափում էին իրենց հօրութեանն ապաւինած բոլոր բռնակալները:

Դաւիթ բէկին յաջորդեց Մխիթարը, որն, ինչպէս առիւծի կորիւն մռնչաց Սիւնեաց լեռներում, եւ նրանից զարհուրեցին բոլոր գազաններն իրենց որջերում. ասպարէզ իջնելով նա խլեց գազաններից յափշտակութեան մարմաջը: Խորտակեց գոռոզների յոխորտանքը, թշնամիների եօթնապատիկ գլուխներով փոխհատուցեց իր վրէժը եւ իբրեւ աւար վերցրեց նրանց փառքը, որպէսզի մխիթարի ողջ Հայոց ազգին²⁸:

Բայց գտնուեցին չարագործներ մեր ժողովրդի մէջ, որոնք ախտահարուած էին Անմիաբանութեան այս զգուելի հիւանդութեամբ: Ուստի նենգաբար՝ անհիմն ու սին պատրուակներով յանդգնեցին սպանել իրենց առաջնորդին, մերժեցին Աստուծոյ պարգեւներն ու ողորմու-

իւրեանց եւ մերժել զպարգեւն եւ զողորմութիւնսն Աստուծոյ ի հասարակութենէ իւրեանց, եւ եղեն կամաւ ստրուկք օտարաց՝ որպէս եւ յառաջն, որք մինչեւ ցայժմ մնային ի յիշխանութեան իւրեանց, եթէ սակաւ ինչ եւս ժամանակ ժուժկալեալք էին, մինչեւ պնցանիցէր բռնութիւնն օսմանցւոց, մանաւանդ զի Աստուած օգնական էր նոցա յամենայն պատերազմունս, եւ զի ոչ պակասէին նոցա անառիկ եւ ամուր տեղիք:

ԱՆՈՒԱՆՔ ԶՕՐԱՊԵՏԱՑՆ ԵՒ ԶՕՐԱՑՆ ԴԱԽԹԻ Ի ԶԱՆԱԶԱՆ ՏԵՂԻՍ

10 Այսոքիկ էին զօրավարք եւ զօրապետք Դաւիթ բէգին մինչ էր ի յամուրն Շնհէր՝ Մխիթարն, մեծ Գորգին, վրացի Յովհաննէսն, Բանդուր Զաքարիա իշխանն, Պայինդուր իշխանն վրացի (արդ սոքա վրացի ասին, ըստ որում էին յերկրէն վրաց, այլ ո՛չ ի յազգէ նոցա. վասն զի Դաւիթ եւ ամենայն զօրավարք իւր էին ի յազգէ Հայոցս լուսաւորչական), դարձեալ Աւթանդիւն, փոքր Գորգին, Մատուրն, Ղարակէօզն, Թաղէոսն, Եղիա-
15 գարն, Յարութիւնն եւ այլն, այսքան զօրք.

որք ի Շնհէր բնակէին քաջ զօրավարքն Դաւիթ՝ էին այսոքիկ. Պայինդուր զօրապետն, Բալի զօրապետն, Մինասն, Ստեփաննոսն, եւ ընդ նոսա 550 զօրք:

20 Որք ի Տաթեւ էին՝ այսոքիկ. Ղիջին, Այտինն, Եսային, Տիրացուն, Սիմէօնն, եւ ընդ նոսա 400 զօրք:

Ի Զավնդուր գաւառին էին այսոքիկ զօրավարք. այսինքն՝ Թորոսն, Պայինդուրն, Նուբարն, Վարդանն, Փարսաղանն, Թովմասն, Թուրինջն, Յովհաննէսն, եւ ընդ նոսա 2000 զօրք:

25 Ի Կալեր էր Պապ զօրապետն, եւ ընդ նմա 700 զօրք: Իսկ Ստեփաննոս Վարդանեսեան, որ ի տանէն Շահումեան, էր տեղակալն եւ սպարապետն

2 ADE ստրուկ CDEF այլազգեաց
3 A մնացին A չիք՝ ի յիշխանութեան իւրեանց
7-8 CDEF չիք՝ նշուած տողերը ամբողջութեամբ:
9 CDEF պէկին D զօրապետքն
10 A Շնհէր CD Շինուհայր EF Կորկին C վրաց E Յօհաննիսն F Յօհաննէսն
11 DF Զաքարիայ CDF Պայինտուր A վրաց
13 DEF ի յազգէն CDF Հայոց F չիք՝ լուսաւորչական
14 CF Աւթանդիւն D Ատանդիւն E Աւթանդիւն EF Կորկին E Թաթէոսն
16 A ի Շնհէր CE Շինուհայր
17-18 CDE Պուան փխ Պայինդուր CDEF Պակի E Մինաս
18 DF զօր CD չիք՝ զօրք
19 AF Այտին E Տիրացու
20 EF [Սիմ.] Աբգարն EF զօր
21 CE ի Զավնդուր AD ի Զանդուր
22 CE Պայինդուրն DF Պայինտուրն DEF Նուպարն C Փարսաղանն D Մարուզանն F Մարուզան փխ Փարսաղանն E Թովմասն
23 DEF Յօհաննէսն CDEF զօր
25 A Վարդանէսեան C Վարդանիսեան

Թիւնները իրենց հասարակութիւնից, ուստիեւ, առաջուայ նման, կամովին ստրուկ դարձան օտարներին, ինչպէս եւ առաջ. նրանք առ այսօր կը մնային իրենց իշխանութեան վրայ, եթէ մի փոքր եւս դիմանային՝ մինչեւ որ օսմանցիներ ի բռնութիւնն անցնէր, մանաւանդ որ Աստուած օգնական էր իրենց բոլոր կռիւնների ժամանակ, քանի որ անառիկ եւ ամուր տեղանքները եւս չէին պակասում իրենց բնաշխարհում:

ԴԱԽԹ ԲԷԿԻ ԶՕՐԱՊԵՏՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԶՕՐՔԵՐԻ ԲԱՆԱԿԸ՝՝ ՏԱՐՔԵՐ ՎԱՅՐԵՐՈՒՄ

Սրանք էին Դաւիթ բէկի զօրավարներն ու զօրապետները, երբ նա գտնուում էր Շնհէր ամրոցում. Մխիթարը, Մեծ Գորգին, վրացի Յովհաննէսը, Բանդուր Զաքարիա իշխանը, վրացի Բայինդուր իշխանը (արդ, սրանք «վրացի» ասուում են՝ վրաց երկրից լինելու, բայց ո՛չ՝ նրանց ազգից լինելու պատճառով²⁰, որովհետեւ Դաւիթ բէկը եւ նրա բոլոր զօրավարները Հայոց լուսաւորչական ազգից էին), այնուհետեւ Աւթանդիւր, Փոքր Գորգին, Մատուրը, Ղարակէօզը, Թաղէոսը, Եղիազարը, Յարութիւնը եւ ուրիշներ՝ զօրքերի հետեւեալ քանակով.

Շնհէրում բնակուող Դաւիթ բէկի քաջ զօրավարները սրանք էին. Բայինդուր զօրապետը, Պալի զօրապետը, Մինասը, Ստեփանոսը՝ իրենց 550 զօրականներով:

Տաթեւում գտնուող զօրապետները սրանք էին՝ Ղիջին, Այտինը²¹, Եսային, Տիրացուն, Սիմէօնը՝ իրենց 400 զօրականներով:

Զավնդուր գաւառում էին գտնուում հետեւեալ զօրականները. Թորոսը, Բայինդուրը, Նուբարը, Վարդանը, Փարսաղանը, Թովմասը, Թուրինջը, Յովհաննէսը՝ իրենց 2000 զօրականներով:

Կալերում էր գտնուում Պապ զօրապետը՝ 700 զօրականներով: Իսկ Ստեփանոս Վարդանեսեանը, որ Շահումեան տնից էր, Պապի տեղակալն ու սպարապետն էր, ինչպէս եւ սիրելի էր Դաւիթ բէկի աչքում՝ իր խի-

Պապայ, եւ էր սիրելի յաչս 'Իաւթի վասն իւրոյ քաջութեան եւ ազնուականութեանն. ուստի ետ նմա յետոյ նաեւ զիշխանութիւն եւ զկալուածս երից մելիքաց:

5 Եւ ի Մեղրի էին այսոքիկ զօրավարք, այսինքն՝ Կոստանդին, Յովհաննէսն, Սարին, Առաքելն, եւ ընդ նոսա 400 զօրք. սոքա զդէմ կալան ութուտասան հազար զօրացն ի յամուր աւանն Մեղրեայ, եւ ի գիշերի միում սակաւուք ի վերայ յարձակեցան ութուտասան հազարաց, եւ ետուն նոցա զմեծամեծ հարուածս:

10 Եւ այսորիկ որդիքն Մաղաջուղին եւ Տիւէնչի մականուանելոյն էին 400 արամբք:

Զօրավարն Սիսական էր 500 արամբք:

Մելիք Ղուջուն էր 200 արամբք:

Աւշար Երէցն, որ եւ կոչի Տէր Գասպար՝ էր 250 արամբք:

Ադամ զօրավարն Պաղարբերդին էր 150 արամբք:

15 Ղազար զօրավարն Կուլբերդին էր 110 արամբք:

Սարգիս զօրավարն Շիվանուձորոյ էր 250 արամբք:

20 Եւ մելիք Փարսաղանն ի Հալիձոր երկիրն էր 250 արամբք: Այլեւ տէր Աւետիսն ի նոյն Հալիձոր էր 468 արամբք. այս տէր Աւետիսն արար զբազում մեծամեծ քաջութիւնս. որպէս եւ ի պատմութիւնս իսկ տեսանի, զի էր կարի քաջ, եւ արիասիրտ, եւ զօրաւոր յոյժ բանիւք եւ գործովք. եւ վասն այսորիկ նա յորմէհետէ հեռացեալ ի հայրենի երկրէն՝ պանդխտեցաւ ի Գաղատիա. բազումք յորդորէին զնա ի հայրենի նորին գաւառէ անդրէն դառնալ առ նոսա, եւ պաշտպան լինիլ երկրին, բայց նա հրաժարէր յաղաքս պատուոյ քահանայական կարգին, որպէս եւ ոմն յարգելի երիցանց անտի գրեաց առ նա զայս ոտանաւոր առ նոյն յորդոր.

Ի նուազիլ հայոց ազգի
Ի դառն եւ նեղ ժամանակի
Յաղթող զօրեղ երեւեցար
Քաջ զինուոր տէր Աւետիս
Սարսին ի քէն ազգն տաճկաց
Զի յաղթեցեր նոցին զօրաց:
Յարքայական զէնն Քրիստոս

30

4 AC չիբ՝ զօրավարք E այսք փխ այսինքն F Յօհաննէսն
5 F Յօհաննէսն C Առաքելայն CDEF զօր
6 A Մեղրոյ
9 C Որդիկն C Մուգանջուղին
11 CDEF Սիսանայ DF հինգ հարիւրով փխ էր 500 արամբք B 500-աւ փխ 500 արամբք
12 CE Ղուջին D երկերիւրիւ EF երկերիւրով փխ էր 200 արամբք
13 AD էրէցն C չիբ՝ էր C չիբ՝ արամբք DF երկերիւր եւ յիսնաւ E 250աւ փխ 250 արամբք
14 DF Ատամ DF հարիւր յիսնաւ փխ էր 150 արամբք B չիբ՝ էր E չիբ՝ արամբք
DEF հարիւր տասամբ փխ էր 110 արամբք
16 CEF Շիւանուձորոյն D Շիվանուձորոյն DEF երկերիւր յիսնաւ [E յիսունաւ] փխ էր 250 արամբք
17 C Փարսատանն D Փարսաղան DEF երկրին DE արամբ
18 CE այն այն Տէր Աւետիսն է, որ արար...
21 CEF յերկրէն
22 A յերուսաղէմ փխ ի Գաղատիա
24 E պատուոյ ACDE չիբ՝ որպէս եւ ոմն յարգելի երիցանց... մինչեւ տեքստի աւարտը ներառեալ:

զախութեան եւ ազնուականութեան պատճառով, ուստի յետագայում նրան Դաւիթ բէկը տուեց նաեւ երեք մէլիքների իշխանութիւնն ու կալուածները:

Մեղրիում էին գտնուում հետեւեալ զօրապետները. Կոստանդինը, Յովհաննէսը, Սարին, Առաքելը՝ իրենց 400 զօրականներով. սրանք դիրքեր գրաւեցին Մեղրու ամրակառոյց աւանի տասնութ հազար զօրականների դէմ, եւ մի գիշերուայ ընթացքում սակաւաթիւ մարդկանցով յարձակուեցին տասնութ հազարանոց զօրքի վրայ, ընդամին՝ մեծամեծ հարուածներ հասցնելով նրանց:

Այնուհետեւ Մաղաջուղի եւ Տիւէնչի յորջորջուածի որդիները՝ 400 մարդկանցով:

Սիսականի զօրավարը՝ 500 մարդկանցով:

Մէլիք Ղուջուն՝ 200 մարդկանցով էր:

Աւշար Երէցը, որ կոչուում էր նաեւ Տէր Գասպար՝ 250 մարդկանցով էր:

Ադամ զօրավարն Պաղարբերդին՝ 150 մարդկանցով էր:

Կուլբերդի Ղազար զօրավարը՝ 110 մարդկանցով էր:

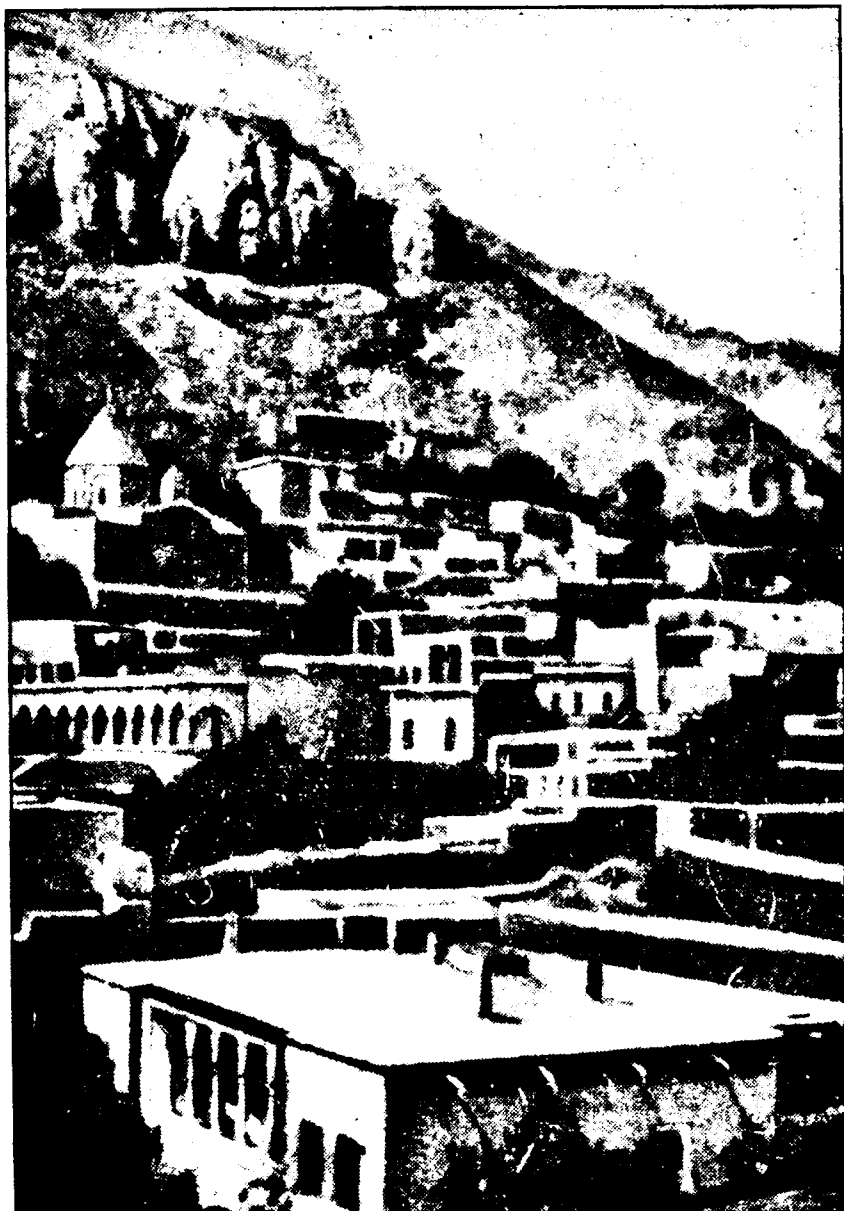
Շիվանուձորի Սարգիս զօրավարը՝ 250 մարդկանցով էր:

Նաեւ մէլիք Փարսաղանը Հալիձոր երկրամասում էր գտնուում 250 մարդկանցով: Նմանապէս տէր Աւետիսը նոյն Հալիձորումն էր՝ 468 մարդկանցով. այս տէր Աւետիսը բազում մեծամեծ քաջագործութիւններ կատարեց, ինչպէս պատմութեանս ընթացքում էլ դա երեւում է, որովհետեւ չափազանց քաջ, արիասիրտ, խօսքի, նմանապէս եւ գործի մեծ ուժով օժտուած մարդ էր: Այդ պատճառով էլ երբ նա հեռացաւ հայրենի երկրից, իբրեւ պանդուխտ ապրեց Գաղատիայում, չնայած որ իր հայրենակիցներին շատերը յորդորում էին վերադառնալ իրենց մօտ եւ երկրին պաշտպան կանգնել: Բայց նա հրաժարուեց՝ քահանայական կարգին նախանձախնդիր լինելու պատճառով, ինչպէս հայրենի երէցներից մէկը գրել էր նրա մասին սոյն ոտանաւորը այդ իմաստով.

«Հայոց ազգի նուազման պահին,
Դառն ու նեղ ժամանակում
Հզօր յաղթող երեւացար
Քաջ զինուոր տէր Աւետիս.
Դողահար է քեզանից տաճիկ ազգը,
Որովհետեւ յաղթեցիր զօրքերին նրա:
Քրիստոսն արքայական զէնքը

Տէր Աւետիս քեզ պարգեւեաց:
Արիական զօրօք քոյին
Յաղթեցեր չար Գրիգորին,
Զի ուրացաւ ըզՔրիստոս,
Դու կտրեցեր գլուխ նորին:
Հասեր արագ բերդն Մեղրի,
Սատակեցեր ըզՔարաճին
Երես(ու)ն հազար թուղթ խարաճին
Այրեցեր ի մէջ կրակին:
Ազնիւ զօրօք քաջ եւ ընտիր
Ագուլեաց դաշտն ճեպէիր:
Անարգողաց սրբոյ Սաչին
Տէր Աւետիս վրէժխնդիր:
Կրկին խնդրեմք արիանալ,
Պալի պէկին զինուորանալ:
Հայոց ազգին թեւ թիկունք
Տէր Աւետիս բարեաւ երթաս
Երէցս ապիկար անարժան,
Խնդրեմք սրբոցն համանգամայն:
Խաչեալ Աստուած, Տէր իմ Յիսուս,
Տէր Աւետիս քեզ պահապան:

Պարգեւեց քեզ, տէր Աւետիս:
Արիական զօրքերով քո
Յաղթեցիր չար Գրիգորին,
Որն ուրացաւ Քրիստոսին.
Դու կտրեցիր գլուխը նրա:
Արագ հասար Մեղրի բերդը
Սպանեցիր հարկահանին,
Երեսուն հազար թուղթն հարկահանի
Այրեցիր կրակի մէջ:
Ազնիւ զօրքերով քաջ եւ ընտիր
Ճեպեցիր դաշտն ագուլեցիների.
Սուրբ խաչն անարգողներին
Վրէժխնդիր եղար, տէր Աւետիս:
Կրկին խնդրում ենք արիանալ
Պալի բէկին զինուորանալ:
Հայոց ազգի թեւ ու թիկունք
Տէր Աւետիս, բարով գնաս,
Երէցս ապիկար, անարժան,
Աղերսում եմ սրբերից բոլոր
Խաչուած Աստուած՝ Տէր իմ Յիսուս,
Քեզ պահապան, տէր Աւետիս»:

Տեսարան վերին Ագուլիսի:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Դաւիթ Բէկը Սիւնիքի ազատագրական շարժման զինուած պայքարի գլխաւոր ընդհանուր հրամանատարն էր՝ իր լեգենդար հերոսականութեամբ. նա Սիւնիքում պարսկական դաժան տիրապետութեան լուծը թօթափող եւ թուրքական մահափիւռ ներխուժումների դէմ ծաւալուած բոլոր զիմակայումների ու հերոսամարտերի կազմակերպիչն էր եւ փառահեղ յաղթանակների ոգեշնչողն ու դարբնողը:

Դաւիթ Բէկի կենսագրութեան վերաբերեալ տուեալներ համարեալ չի հաղորդում մեր Սկզբնաղբիւրը: Զգիտենք, թէ ե՞րբ է ծնուել, կամ՝ քանի՞ տարեկան էր, երբ 1722 թուականին ժամանելով Լափան՝ ստանձնեց ազատագրական զինուած պայքարի ղեկավարութիւնը, եւ կամ՝ ո՞ր տարիքում վախճանուեց: Այնքանը միայն յայտնում է Սկզբնաղբիւրը, որ Դաւիթ Բէկի «Հայրենի աշխարհը» Սիւնիքն է, հետեւաբար եւ ինքը՝ «Սիւնեցի»: Այսպէս. «Հաճոյ թուեցաւ իշխանին հայցուածն, զոր յանուն նոցա հայցէր, եւ կոչեալ զԴաւիթ բէկն Սիւնեցի ի հայկազեանս տոհմէ, ետ նմա իշխանութիւն երթալ յիւր հայրեմի յաշխարհն Սիւնեաց, որ այժմ կոչի Պափան...» (Գուլ. էջ 3): Ինչպէս Առաջաբանում բնագրագիտական վերլուծութեամբ ցոյց ենք տուել, Սկզբնաղբիւրի առանձին այլընթերցումների նկատմամբ որոշ հայագէտների յարուցած «մեղադրանքը» նրա հրատարակչի՝ Գուլամիրեանի իբր թէ թոյլ տուած «կեղծիքների» մասին, բնաւ չի հիմնաւորուած իր փաստազրկութեան պատճառով: Բոլոր այլընթերցումները սոսկ արտացոլումն են մրա հիմքում ընկած ձեռագրական տարբերակի, որպիսի հանգամանքը, տարաբախտաբար, անտեսել են քննադատները (տե՛ս Ա. Ղլտեան, «Արարատ», 1905, էջ 384, Ա. Յովհաննիսեան, «Դաւիթ Բէկի գլխաւորած Լափանի պատմութիւնը», «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», No. 1, 1970, էջ 10, Աշ. Արրահամեան, «Դաւիթ Բէկի պատմութեան «նախագաղափար բնագիրը», «Բանբեր Հայաստանի արխիւների», No. 3, 1972, էջ 86-87, Վ. Յակոբեան, «Ուշագրաւ աշխատութիւն» (գրախօսութիւն եւ քննադատութիւն), «Տեղեկագիր», 1954, No. 6, էջ 104 եւ ուրիշներ):

Գրեթէ նոյն բովանդակութեամբ տեղեկանք է պահպանուած նաեւ 1835 թուականին Տաթեւում կազմուած «Վկայագիր Ուոպելեանց» վաւերաթղթում. «...Ընթերցեալ իշխանին վրաց զթուղթն եւ կոչեալ առ ինքն զգորապետ իւր զԴաւիթ բէկն եւ ցուցեալ նմա զթուղթն Սիւնեցւոց ուղարկեաց զնա ի հայրեմի իւր աշխարհ, որոյ եւ եկեալ զորաժողով արար եւ վանեալ զթշնամիս ամենայն նոցա քաջ զորապետ եւ իշխան Սիւնեաց» (տե՛ս Բաֆֆի, Դաւիթ Բէկ, Վիեննա, 1903, էջ 787):

Սակայն մեր Սկզբնաղբիւրի «Համառօտ» կամ «Նախագաղափար» եւ Ընդարձակ տարբերակներում Դաւիթ Բէկը յիշատակուած է իբրեւ «մցխէթացի», որը հակասում է, ինչպէս վերը տեսանք, Գուլամիրեանի հրատարակած խմբագրութեան հաւաստմանը: Եւ ահա ելնելով այս տարբեր ընթերցումներից, առանձին հայագէտներ մերժում են Դաւիթ Բէկի «Սիւնեցի» լինելը եւ ընդունում միմիայն «մցխէթացի»՝ Սցխէթում ծնուած եւ ապրած լինելը: Նման մեկնաբանումը, մեր կարծիքով, խորապէս սխալ է: Ամբողջ մեր բանահիւստութիւնը, ինչպէս եւ Միթարեան գիտնականների խմբագրած «Դաւիթ Բէկի ընտիր պատմութեան» վերջին տարբերակը, որ արտացոլուած է Գուլամիրեանի հրատարակութեամբ, յարակից աղբիւրները եւս աներկբայօրէն վկայում են Դաւիթ Բէկի «սիւնեցի» լինելը ըստ ծագման, եւ «մցխէթացի» լինելը՝ ըստ յետագայում վրաստանում ապրած բնակավայրի: Այստեղ ո՛չ մի հակասութիւն չկայ, ուստի եւ հակադրել

«մջխէթացի» եւ «սիւնեցի» վկայութիւնները միանգամայն անիմաստ է: Բանն այն է, որ Ղուկաս Սեբաստացին, Դաւիթբէկեան շարժման մասնակիցների յուշակատուները գրառելիս, վրաստանում բնակութիւն հաստատած հայերին «վրացի» է անուանում՝ միաժամանակ զգուշացնելով, որ նրանք ըստ քրիստոնեական վայրի են «վրացի» կոչուում, եւ ո՛չ՝ ըստ ազգային պատկանելութեան կամ ծննդավայրի, գրելով. «Արդ, սոքա վրացի ասին, ըստորում էին յերկրէն վրաց, այլ ո՛չ ի յազգէ նոցա. վասն զի Դաւիթ եւ ամենայն գորավարք իւր յազգէ Հայոց լուսաւորչակամ» (Գուլ., էջ 76): Այս կապակցութեամբ ուշագրաւ է նաեւ պատուիրակ Իւան Կարապետի գեղուցագրում (1724 թ. Յուլիսի 18) Դաւիթ Բէկի մասին վկայակոչումը «վրացի» բնութագրմամբ, որը նա կիրառել է «վրաստանում ապրող հայ» իմաստով: Նա գրում է. «... Ա (1) վրացի Դաւիթ անվանիվ եկէլ այ Ղափան Լ (30) մարտով, թէ Շանավազ խանըն ինձ աղարկէլ այ, թէ ձեր երկրին տիրութիւն անեմ» "Армяно-Русские отношения в XVIII веке" (հ. 2, մասն 2, էջ 184): Այդպէս պէտք է հասկանալ նաեւ «մջխէթացի» վկայութիւնը:

Այս առնչութեամբ ունենք մի զորեղ փաստ եւս, որով փարատուում են ամէն տեսակի տարակուսանքները: Ակադ. Մ. Գ. Ներսիսեանի Հրատարակած «Դաւիթ Բէկի շարժման արձագանքները Վասպուրականում եւ Հարեւան գաւառներում» յօդուածում ամբողջապէս մէջբերուում է հէնց Դաւիթ Բէկի գլխաւորած շարժման սկզբնաւորմանը զուգահեռապէս մի գրչագրի Յիշատակարանը, որը 1722 թուականին գրուել է Լիւմ անապատում: Այնտեղ կարդում ենք. «... Ես ստանաւուն Միխիթար արեղայս՝ անարժանաբար ի միտս առի զրոյցք զաղտնի եւ ծածկախորհուրդ: Բաջանմաւ եւ արիւսիրտ վարդապետ մի՝ յերկրէն Ռշտունեաց տէր Ներսէս անուանեալ, յոյժ յուզեալ եւ լալագին պատկերացոյց դառնակակիծ վիճակս համօրէն ազգիս եւ յայտնեաց ցնծագին՝ թէ այր մի երկրէն Սիւնեաց Դաւիթ Բէկ ամուսնեալ, զօրաշարժութիւն արարեալ իցէ վասն հալածելոյ ներդիք եւ կշտամբիչք մեր, միտս ունենալով ազատագրել արիւնածով գաղխարհն Հայաստան» «Տեղեկագիրք» ՀԱՍՌ Հասարակական բաժանմունքի, No. 6, 1941, էջ 73-74): Սա արդէն ժամանակակից վկայութիւն է, որի արժանահաստատութիւնը կասկածից դուրս է:

Ըստ ժողովրդական յուշակատուներում պահպանուած վկայութիւնների, Դաւիթ Բէկը Փարսադանների տոհմից է, Աստուածատուր իշխանի որդին. հօրեղբայրներն են՝ Հալիձորեցի Փարսադանը եւ մեր Սկզբնաղբերի իսկական հեղինակ Ստեփանոս իշխանի հայրը՝ Շահումը: Այսպէս, նրանցում Դաւիթ Բէկի տոհմը ներկայացուած է հետեւեալ ճիշդաւորմամբ. «... Մէլիք Փարսադան Ա. ունեցել է մի որդի՝ Պալի, իսկ սա՝ երեքը՝ մէլիք Փարսադան երկրորդը, Աստուածատուր իշխան, եւ Շահում կամ Շիկո: Աստուածատուր իշխանը ունեցել է մի որդի, Դաւիթ Բէկ, Ղարաբաղի ազատագրական հերոսը, որով եւ վերջացել է սրա սերունդը, որով Դաւիթ Բէկը չէ ամուսնացել» («Ազգագրական Զանգէս», էջ 178, տե՛ս նոյն տեղեկանքը նաեւ «Մագուս Դաւիթ Բէկի» Մոզսէս քնն. Մէլիք-Ստեփանեանցի Յիշատակարանում, «Բանասէր» ամսաթերթ (գրական եւ գիտական), Փարիզ, 1902, հ. 7, թիւ 12, էջ 381-382): Այս տեղեկանքի տուեալներին համարեա նոյնութեամբ համապատասխանում են 1835 թուականին Տաթևում կազմուած «Վկայագիր Ուսուցիչներից» գրութեան հաւաստումները. «Մենք ի Սիւնեաց գաւառի բնակիչք ի ներքոյ ստորագրող անձինքս, տաք զձանօթութիւն եւ զվկայութիւն ամենայն տոհմականացն Դաւիթ Բէկին, - յորմէ անմիջապէս զմեր ժամանակ սերեալք են, առ այս՝ զի սոյն Դաւիթ Բէկն, յորդի Աստուածատուր իշխանիմ Սիւնեաց, ունէր զհօրեղբայրս Սարգիս Բէկ (Փարսադանեանների նախնին) եւ մէլիք Յղիայ (Օրբելեանների նախնին) անուն, որոց եւ բնակութիւն էր ի Ղափան գաւառի ի բերդին Հալիձորոյ» (Բաժժի, Դաւիթ Բէկ, Վիեննա, 1903, էջ 787):

Ղ. Արիշանը կարծում է, թէ Դաւիթ Բէկը «Հալիձորեցի» է (տե՛ս «Սիւսական», էջ 550): Բաժժին Օրբելեանների տոհմից է սերում Դաւիթ Բէկին. «Դաւիթը... տոհմակից էր Սիւնեաց երկրի Օրբելեանների հետ» («Դաւիթ Բէկ», 1941, էջ 163): Լրագրող Ս. Օրբելեանը նոյն տեսակէտն է պաշտպանում (տե՛ս նրա «Դաւիթ Բէկի ծագումնաբանութեան հարցի շուրջը» յօդուածը, «Բանբեր Հայաստանի արիւններ», No. 1, 1971, էջ 183): Փրոֆ. Ա. Աբրահամեանը, հիմնուելով Գրիգորուպոլի մագիստրատի 1797 թ. Նոյեմբերի 16-ին ձեւակերպած մի երաշխաւորագրի վրայ, որը տրուել է փոխգնդապետ Ստեփանոս Դաւիթովին ոռուսաց արքունիք ներկայացնելու համար՝ իր ծագման ազնուականութիւնը չապացուցելու՝ դիտարկութեամբ, «հալած իւղի տեղ» է ընդունել նրանում պարփակուած բոլոր տեղեկութիւնները: Բայց նկատենք, որ այնքանով, որքանով երաշխաւորագրի կազմման նպատակը շահադիտակամ է եղել, բնականաբար նման գրութեան հաւաստութիւնն էլ հէնց ի սկզբանէ կասկած է յարուցում՝ նրանում առաջադրուած փաստերի չյարտարեցման՝ եւ յերկրման իմաստով: Այս իրողութիւնը իրաւացիորէն նկատել է դեռեւս ինքը Աբրահամեանը՝ նշելով. «Հարց է առաջանում, - գրում է նա, - չի՞ կարող պատահել, որ գնդապետ Ստեփանոսը, ազնուականի կոչում ստանալու համար, կեղծած լինի իր գենէրոլգիան՝ աշխատելով կապել իրեն Սիւնիքի ազատագրական շարժումներում հերոսացած Դաւիթ Բէկի հետ: Անհաւանական ոչինչ չկայ, մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք, որ այդ ժամանակ ազնուական կոչում ստանալու համար փաստթղթեր կեղծելը սովորական երեւոյթ էր» («Մի էջ Անդրկովկասի ժողո-

վորդների եւ հայ-ռուսական յարաբեութիւնների պատմութիւնից», Երևան, 1953, էջ 94): Զարմանալին այն է, սակայն, որ թէեւ Աբրահամեանը «հարաւոր» է համարում մագիստրատի երաշխաւորագրի հաւաստումների «կեղծ» լինելը, բայց եւ այնպէս իր հետեւութիւնների համար, այն էլ կատեգորիկ վճռականութեամբ՝ նախորդ տեսակէտների հերքմամբ ու նոր «չայտնաբերումների» յաւակնութեամբ յենուում է հէնց այդ «փաստերի» վրայ՝ իբրեւ ճշմարտութիւն...:

Ի դէպ, բնութագրական է, որ մագիստրատի այս հաւաստիագիրը կազմուել է ըստ փոխգնդապետ Ստեփանոս Դաւիթովի ներկայացրած երկու «վաւերագրերի»՝ իր տոհմի վերաբերեալ մէկը՝ իր տոհմապետ Աթաբէկի «կտակի», միւսը՝ հէնց Դաւիթ Բէկի մասին: Ըստ առաջինի, ուրուագծուում են Ստեփանոսի տոհմի ծագումը եւ տիրոջի ընդգրկումները, որում նշուած է, որ Աթաբէկն «ինքըն աւանդէ կտակաւ (այն է՝ 1515 թուականին - Լ.Պ.)» եղբորորդոյ իւրում Դաւիթ պէկին, որդւոյ Հախնագար պէկի՝ հանդերձ իւր սեփական Մժակ կոչեցեալ նահանգաւն, հայրենի գիւղորէիւք, ծովակաւ ձկնալի, գետօրէիւք եւ այլովք ամենիւք» (Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Արիւնային բաժին, կաթողիկոսական դիւան, թղթպ. 8, վաւ. 45): Այս Դաւիթ Բէկը, իհարկէ, ազատագրական շարժման հերոսը չէ, այլ նրա նախապապերից մէկը, քանի որ ապրելիս է եղել դեռեւս 1515 թուականին Մաշադ նման երաշխաւորագրերի հաւաստութեան նկատմամբ Փրոֆ. Աբրահամեանի արտայայտած հիմնաւոր կասկածանքին, այնուամենայնիւ նա, ընթերցողին անկնկալի բերելով, անվերապահ վճռականութեամբ եզրակացնում է՝ «չայտնաբերումի» յաւակնութեամբ. «Այսպիսով, նորայայտ միւթերից պարզուում է (sic!)», որ Դաւիթ Բէկը գեղարքունեցի է, սերւում է Աթաբէկի ցեղատոհմից» («Մի էջ...», 95): Աւելի վաղ նոյն հարցի շուրջ հանդէս գալով աւանձին յօդուածով («Նոր վաւերագրեր Դաւիթ-Բէկի ու նրա գլխաւորած ազատագրական շարժման մասին», «Տեղեկագիրք», No. 8, 1951), Փրոֆ. Աբրահամեանը ներկայացրել է միեւնոյն եզրակացութիւնը, բայց այս անգամ տարբեր ճշգրտում է, որ Դաւիթ-Բէկը հայրանուն առաջարկելով՝ «Այսպիսով, նորայայտ նիւթերից պարզուում է, որ Դաւիթ-Բէկը գեղարքունեցի է, սերւում է Աստուածատուր ցեղատոհմից, նրա հայրն է համրիսացի Ալիխանը...» (էջ 72):

Իսկ Ստեփանոս Դաւիթովի երկրորդ «փաստաթղթում» առաջադրուած տեղեկանքը ուղղակիորէն աղբւրուում է Դաւիթ Բէկի Ղափան ժամանանը եւ կենսագրական այլ տուեալներին, որոնք իսպառ բացակայում են աղբւրներում: Մագիստրատի երաշխաւորագրում ասուած է. «Դարձեալ եցոյց (ի՞մա՝ փոխ-գնդապետ Ստեփանոս Դաւիթովը - Լ.Պ.) մեզ այլ թուղթ, ի սոյն թուոյս սկսեալ մինչեւ 1722 թուին Փրկչի, եւ Հայոց ՌՃՀԱ, վասն զօրանալոյ ազգատոհմին իւրեանց նորոգ Դաւիթ պէկ զօրապետին, թէ որպիսի՞ հնարիւք գնացեալ է ի Սիւնիս ի նախնին հայրենի իւր, ի ժամանակս աղուան Միրովիչք եւ անդ զօրածողով արարեալ զըրջակայ թշնամիսն եւ զօրսն օսմանցւոց հալածականս աննէ» («Մի էջ...», 238): Սակայն ուշադիր քննելիս՝ ո՛չ այս տեղեկանքը, ո՛չ էլ նախորդը ապացուցման ոչ մի փաստ չի առաջադրում Դաւիթ Բէկի ծագումնաբանութիւնը հաստատող: Տուեալների արհեստական յարակցումն ու կցկցումը ակնբախ է սկզբիցեւեթ իր շինծութեամբ: Յենուել այս սակաւծելի «վկայակոչումների» վրայ եւ անվերապահ եզրակացութեամբ պնդել, թէ «Դաւիթ Բէկը գեղարքունեցի է, սերւում է Աթաբէկի ցեղատոհմից»՝ առնուազն լուրջ չի հնչում՝ մանաւանդ, երբ յայտարարուում է նաեւ, որ դա, իբր, արդիւնք է «նորայայտ նիւթերի»...:

Այս ամբողջ երաշխաւորագրի միայն վերջին մասը, կարծում ենք, իրօք ստուգապատում կարող է լինել. բայց ո՛չ թէ Դաւիթ Բէկի, այլ՝ փոխ-գնդապետ Ստեփանոս Դաւիթովի կենսագրութեամբ համար: Սակայն այնքանով, որքանով նա սեփական գենսագրական փաստերը համակցել է Դաւիթ Բէկի հետ իբրեւ իր նախապապի՝ զրանով իսկ աղաւաղել է նաեւ Դաւիթ Բէկի սերնդայաջորդման պատմութիւնը: Հակառակ մեր Սկզբնաղբերի եւ ժողովրդական յուշակատուների հաւաստումներին, առաջին անգամ այստեղ պնդում է արւում, որ, իբր, Դաւիթ Բէկը Միխիթար անունով որդի է ունեցել, որը եւ հանդիսացել է, իբր, փոխ-գնդապետ Ստեփանոս Դաւիթովի պապը, ըստորում Միխիթարը, իր հերթին, երկու որդիներ է ունեցել, որոնցից մէկն էլ հէնց Դաւիթովի հայրն է եղել. «Եւ զկնի մահուն նորին (ի՞մա՝ Դաւիթ Բէկի - Լ.Պ.), նուազելով գայ հասանէ գհայր իւր Թասալու՝ այսինքն Միխիթար որդի Դաւիթի, որ երբեմն ի յօսմանցւոց անուանի Ղըըլխանըլ քահահայ (ի՞մա՝ «կարմիր դաշոյն կրող առաջնորդ»): Ապա հոգեւոր կարգ ընկաւեալ, անուանի տէր Իսահակ քահանայ, յորմէ մնան երկու որդիք, որոց անդրանիկն է սոյն պատպօլկով-նիկ Ստեփանոս, զոր ի վերն գրեցի, եւ կրտսերն՝ տէր Իսահակ գիտնական՝ արհի եպիսկոպոսն եւ բնիկ միաբանն սրբոյ գահին էջմիածնի, որ նախ նուիրակ լինի մեծին Պոյսոյ, ապա նուիրակ եւ առաջնորդ ի Չմիւռնոյ եւ վախճանի ի վիճակի իւրում յիսունամեայ կենաց իւրոյ 1793, Սեպտեմբերի 17» (անդ):

Փրոֆ. Ա. Աբրահամեանը, առանց քննական մօտեցման, իբրեւ հաւաստի վկայութիւն, նոյնութեամբ որդեգրում է ազնուականութեան տիտղոս ստանալու համար փոխ-գնդապետ Ստեփանոս Դաւիթովի յերկրած «ծագումնաբանութիւնը»՝ աղբւրելով Դաւիթ Բէկի նման փառահեղ նախապապի հետ... (տե՛ս անդ, էջ 95):

Սակայն այս նոյն վաւերագրի չորրորդ էջի վրայ, մի ուրիշ գրչի կողմից, բոլորովին այլ մեկնաբանում է տրուում Դաւիթ Բէկի ծագումնաբանութեանը: Այնտեղ ասուած է. «Դաւիթ Բէկն Քիֆօզի գրչի նորա, գոր Շահն [ա] վագ խանն առաքեաց ի Սիսիան օգնական լինել չայոց՝ յաւուրս Մեծին Պետրոսի: ԺԴ (14) ամ զօրացաւ յոյժ ընդդէմ պարսից եւ թուրքաց, ժողովեաց զգօրս չայոց մինչեւ զվաթտուն հազար անձինս, եւ յետ յաղթութեանն, ինքն մահուամբ փոխեցաւ եւ իւր երեւելիքն անմիաբան լեալ ցրուեցան» (անդ): Այս յետնագոյն տեղեկութիւնն էլ, խիստ տարակուսանք ներշնչելով իր պարփակած տուեալների նկատմամբ, բացայայտ ժամանակավրէպ պնդում է անուամբ Դաւիթ Բէկի մղած հերոսամարտերի տեւողութիւնը հասցնելով մինչեւ 14 տարի...: Այս վկայութիւնը եւս, որը հակասում է փոխ-գնդապետի երաշխաւորագրին, առաջադրում է Փրոֆ. Աբրահամեանը՝ ծագումնաբանական հակասութիւնները «լուծելով» Դաւիթ Բէկի «ցեղատոհմի նոր ժամանակներում կրած անունը պարզաբանելու տեսակէտից» (անդ, էջ 95), բայց եւ այնպէս զանում է այդ պարզաբանումը ընթերցողին ներկայացնել, նախապատուութիւնը տալով Դաւիթ Բէկի գեղարքունեցի լինելուն եւ «Աթաբէկի ցեղատոհմից» սերուելուն...:

ժողովրդական զրոյցներում այնուհետեւ պատմուած է, որ Դաւիթը իր հօր մահից յետոյ մնացել է Հալիճորի Փարսազան «հերեզօր» մօտ այնքան ժամանակ, մինչեւ որ հայր եւ որդի Փարսազանները վիճում են միմեանց հետ իրենց փեսայ Նուբարի նկատմամբ դրսեւորած տարբեր վերաբերմունքների առթիւ, եւ Սափրազ որդին Փարսազանից խռովելով մեկնում է Կ. Պոլիս. «Այս անցքը չափազանց ծանր տպաւորութիւն է գործել նաեւ Դաւիթ Բէկի վրայ, - կարողում ենք ժողովրդական զրոյցներում, - որ իւր հայր Աստուածատուրի մահից յետոյ մնացել էր մէլիք Փարսազանի անմիջական իշխանութեան ներքոյ: Ուստի եւ սա եւս թողնում հեռանում է Վրաստան եւ այնտեղ Վրաց թագաւորի մօտ ծառայութեան մտնում: Մէլիք Փարսազանը այս երկուսի հեռանալու պատճառով կանչում է Ննձորեակ գիւղից Միխայիլին եւ զօրքի սպարապետ կարգում» («Ազգագրական Հանդէս», 1905, գիրք 12, էջ 179): Պատանի հասակում Վրաստան՝ Քիֆօզ գաղ-թելու մասին փաստը հաւաստուած է նաեւ «Վկայագիր Ուուպելեանց» փաստաթղթում. «Այլ Դաւիթ Բէկն հասեալ ի յարբունս հասակի եւ թողեալ զծնօղս եւ զամենայն ազգային համացեղս իւր գնաց ի Տփղիս առ Շահնաւազ իշխանն Վրաց, որոյ եւ սիրով ընկալեալ գնա կարգեաց զօրապետ ի վերայ զօրաց իւրոց: Եւ ինքն Դաւիթ Բէկն ցուցեալ ի պէսպէս դիպուածս զմեծամեծ քաղաքիւնս սիրելի դասւ յայս իշխանին Շահնաւազայ» (Ղաֆֆի, Դաւիթ Բէկ, Վիեննա, 1903, էջ 787):

Այս վկայութիւններից, սակայն, տարածիտուած է Ղուզանենց Քաղի 1746 թուականին Աստրախանում թողած Յիշատակարանի հաւաստումը: Պնդում է արւում, որ Դաւիթ Բէկի հայրը ոչ թէ Աստուածատուրն է, այլ՝ Ալիխանը. ընդամին՝ Դաւիթ Բէկն էլ հանդիսանում է իր փեսան, այսինքն՝ զրոյ ամուսինը: Յիշատակարանում ասուած է. «...որոց զլիսաւորն էր Ալիխանի որդի Դաւիթ պէկն, որ է իմ փեսայ, որք ընդ պարսից եւ օսմանցոց բազում պատերազմս ետուն» (Մատթոյի անուան Մատենադարան, Ձեռ. 5704, Թ. 200): Այնքանով, որքանով Դաւիթ Բէկի աներձագն է հաղորդում տուեալ փաստը, հազիւ թէ այն տարակուսելի լինի. ընդորում քննարկող հարցն էլ ոչ թէ միջադէպերին է վերաբերում, որ կարող են, ամենայն հաւանականութեամբ, շփոթուել, այլ՝ Դաւիթ Բէկի հայրամուտը, որի շփոթումը բացատրուած է իրերի իսկ պարտադրանքով: Ուստի մենք այն կարծիքին ենք, որ Դաւիթ Բէկի հայրը ոչ թէ Աստուածատուրը պէտք է եղած լինի, ինչպէս ժողովրդական յուշապատումներում է ասուած, այլ՝ Ալիխանը, որի մասին վկայում է հէնց իր իսկ աներձագը՝ գնդապետ Ղուզանենց Քաղին:

Սկզբնաղբիւրի քննութիւններից միայն ննարաւորութիւն է ընձեռնուած ուրուագծելու Դաւիթ Բէկի, իբրեւ տաղանդաւոր եւ աննկուն զօրավարի, ամբողջական կերպարը: Հարկ է նշել, որ Դաւիթ Բէկը զինուած պայքարի զեկավարութիւնն ստանձնում է Միւնիքում տիրող այնպիսի ծանր պայմաններում, երբ Ղափանում աւատական յարաբերութիւններին բնորոշ մէլիքական պառակտիչ կենտրոնախոյս ուժերը, շարունակ բախումների եւ ընդհարումների մէջ գտնուելով միմեանց հետ, ուժասպառ էին լինում, հետեւաբար եւ անգործ՝ երկիրը օտար բռնակալութիւններից պաշտպանելու: Ռուսաց արքունիքի պատուիրակ Իւան Կարապետի գեղեւս 1724 թուականի Յուլիսի 18-ի զեկուցարկից կարելի է պատկերացում կազմել նաեւ Դաւիթ Բէկի՝ Ղափան ժամանելու շրջանի իրադրութեան մասին: Ձեկուցարկում հաղորդուած է, որ «էստոնց (իմա՝ սիւնեցիների — Լ.Պ.) միջուումն զլիսաւոր չկայ. մինըզմինոյ թարթ (իմա՝ «համակերպող», «լսող», «հպատակ» — Լ.Պ.) չեն, յամիշայ (իմա՝ «շարունակ», «միշտ», «անընդհատ» — Լ.Պ.) ուրէնց միջումն կոխի այ՝ մայ ասում այ թէ ե՛ս լինեմ մեծ, մինըմ ասում այ թէ ե՛ս լինեմ մեծ...» («Մի էջ...», 215): Միջա-ւատական յարաբեւ հակասութիւններից ու հակամարտութիւններից ծուլատուած ու բզկտուած Միւնեաց աշխարհը կանգնած էր յուսահատութեան եզրին. նոյնիսկ նրա մէլիքները, այլեւս ձանձ-րացած փոխադարձ ոչնչացման համար մղուած անվերջ կռիւների մուայլ հեռանկարից, յանգել են այն եզրակացութեան, որ «ոուր երբ գայ՝ մա էլ թող լինի մեր գլխաւորը»...: Այդպէս նշուած է

Իւան Կարապետի զեկուցարկում. «Եւ ուրէնքն ալ զլիսաւորէն ասում ան՝ թէ յետ ըռուսոմ գայ՝ ըռուսոմ լինի գլխաւոր. մեք թամամիս (իմա՝ «բոլորս» — Լ.Պ.) ըռուստի թափէ լինենք եւ մեր երկիրս հետ բան չունենք. թամամի մեծ եւ փոքր քեզարի ան» (անդ):

Նման իրադրութիւնը, բնականաբար, թելադրում էր, իբրեւ հրատապ անհրաժեշտութիւն, ազատագրական զինուած պայքարի յաջող ծաւալման համար ուժերի համախմբում ու միաս-նակամացում. իսկ դա, իր հերթին, ենթադրում էր ազատագրական շարժման այնպիսի զեկավարի առաջաւում, որն օտուած պէտք է լինէր մեծ անհատականութեամբ ու հեղինակութեամբ, եր-կաթեայ կամքով եւ անդրդուելի վճռականութեամբ: Այդպիսին է ներկայացուած Սկզբնաղ-բիւրում, իրականում, հէնց Դաւիթ Բէկը. բնութագրական է, որ «անմիաբանութիւնը», դիմադրական ուժերի ցրումն ու քայքայումը, որ կործանարար նշանակութիւն ունեցան Միւնիքի ազատագրական շարժման ճակատագրի համար, Սկզբնաղբիւրը պայմանաւորում է Դաւիթ Բէկի մահուամբ, «որի քաջութիւնից սարսափում էին իրենց հօրութեանն ապաւինած բոլոր բռնակալները»: Այնտեղ ասուած է նաեւ. «Բայց երբ շարժման շարքերում յայտնուեց ան-միաբանութեան ախտը՝ իսկոյն այլասերուեցին, քայքայուեցին, տրոհուեցին եւ ոչնչի հաւասարուեցին. որովհետեւ վախճանուեց Դաւիթ Բէկը...»:

Բնութագրելով ընդհանրապէս Դաւիթ Բէկին, Սկզբնաղբիւրում ասուած է նաեւ. «Հէնց Դաւիթ-մ իմէր ազմուակամ էր, քարեպաշտ, արդարաւորով, գրասէր, արիասիրտ, հեռուտեա, խօսքով ու գործերով ուժեղ, ինչպէս ամձամբ ու իր քոյր հետեւորդներով վրէժխնդիր՝ մեր ազգի թշնամիների մկատմամբ»: Հարկ է նշել, որ երբեմն դաժանութեան հասնող նրա խստութիւնը նոյնիսկ իր զօրապետների նկատմամբ, որ ցոյց է տրուած Սկզբնաղբիւրում տարբեր միջադէպերի առնչութեամբ, արդարացուած էր մասամբ իրադրութեան իսկ թելադրանքով՝ կենտրոնախոյս ուժերի զսպումը եւ կարգապահութիւնը, գործողութիւնների համաձայնեցումը եւ միասնա-կանացումը ապահովելու նկատառումով: Նրա մօտ չի եղել խօսքի եւ գործի խզում, որ շատ կարեւոր է ազատագրական շարժման իսկական առաջնորդի համար: Նա օտուած է եղել նաեւ մարդկային բարձր արժանիքներով ու բարեմասնութիւններով՝ «բարեպաշտ» է ու «արդարակորով», «հեռուտեա» ու խորաթափանց իրադրութիւնների գնահատման ժամանակ. եւ որ կարեւորն է՝ այդ բոլորով հանդերձ նաեւ «գրասէր» է. մի հանգամանք, որը նրան մի գլխով բարձրացնում է իբրեւ զարգացած զօրավարի:

Սկզբնաղբիւրում հաղորդուած է, որ Դաւիթ Բէկը, եթէ տարի անընդմէջ զլիսաւորելուց յետոյ Միւնիքի ազատագրական զինուած պայքարը, Բարդուշատում տեղի ունեցած ճակատամարտից յետոյ հիւանդանում է եւ իր մահկանացուն կնքում 1728 թուականին. «Բայց այն ժամանակ հիւան-դացաւ Դաւիթ Բէկը եւ հանգիստ վախճանուեց Հալիճորում՝ իր տանը, տէրունական 1728 թուականին, իսկ հայկական թուագրութեան 1177-ին, Ղափանում, իշխանութեան զլուս վեց տարի մնալուց յետոյ»: Սակայն այս վկայութեանը հակասում է Ղուզանենց Քաղիի հաւաստումն այն մասին, որ Դաւիթ Բէկը, իբր, զոհուել է ճակատամարտում՝ յիշատակագրի եղբայր Աբղլմեսի հետ միասին. «...Մեր միւս եղբայր Աբղլմեսն է, որ Վրաստան պարտին հրամանան գնացին տեղն զօրստողով աննելոյ, որ եղբայրս իր զօրապետ, որոյ զլիսաւորն էր Ալիխանի որդի Դաւիթ պէկն... որք ընդ պարսից եւ օսմանցոց բազում պատերազմ ետուն եւ ի վախճանն անկամ ի մարտիմ...» (Ձեռագիր, 5704, Թ. 200): Կարծում ենք, սակայն, որ Սկզբնաղբիւրի վկայութիւնը առաւել ստոյգ է՝ այնքանով, որքանով այդ հաստատում են Դաւիթ Բէկի իսկ մարտական զինակիցները, որոնք թիւրիմացութեան մէջ լինել չէին կարող գոնէ այս հարցում:

Նոյնը պիտի ասել նաեւ Սկզբնաղբիւրում հաւաստուած Դաւիթ Բէկի մահուան թուականի մասին, որը նշուած է որոշակիութեամբ ու աներկմտութեամբ, այն էլ կրկնակի տարբերու-թիւններով («տէրունական» եւ «հայկական») եւ նրա «վեց տարուայ իշխանութեան» մասին յիշեցումով, որը դարձեալ համապատասխանում է 1728 տարեթիւին, այն է՝ Դաւիթ Բէկի Ղափան ժամանման 1722 թուականի վրայ վեց տարիների յաւելումին: Չնայած այս իրողութեանը, պատ-մագիտական գրականութեան մէջ փորձ է արուած «խախտելու» նաեւ Դաւիթ Բէկի մահուան թուականը՝ իջեցնելով այն 3-4 տարով: Այս կարծիքի կրթող պաշտպանը, ինչպէս յայտնի է, Պ. Յարութիւնեանն է (տե՛ս նրա «Послание Мхитар-бека русскому правительству» յօդուածը, «Տեղեկագիր», 1952, No. 3, էջ 89-90, «Освободительное движение Армянского народа в первой четверти XVIIII века» աշխատութիւնը, Երեւան, 1953, էջ 272-278): Նա յենում է սոսկ այն փաստարկման վրայ, թէ ինչու՞ Դաւիթ Բէկի ստորագրութիւնը չի եղել ուսուց արքունիք Մխի-թար սպարապետի յղած Ուղերձի տակ: Այս վարկածի հերքմամբ համոզիչ փաստերով անդրադարձել է Ա. Միրզոյեանը իր «Մխիթար-Բէկի կողմից ուսուական կառավարութեանն ուղղուած ուղերձի հարցի շուրջը» ուղագրաւ յօդուածում (տե՛ս «Տեղեկագիր» Հասարակական գիտութիւնների բաժնե-մուտքի, No. 8, 1952): Մենք եւս հանգամանօրէն քննարկման ենք առել այս հարցը 32-րդ ծանօթագրութիւնում՝ Մխիթար Սպարապետի կենսագրութեան հարցերի ճշգրտման առթիւ (տե՛ս Սոյն Հրատարակութիւնը, էջ 177-181):

Յաւազ, Դաւիթ Բէկի շիրիմը անյայտ է մնացել. չունի ո՛չ մահարձան, ո՛չ էլ տապանաքար: Բայց նրա անմահութեան յուշարձանը, անկասկած, լուսընծայուող սոյն Սկզբնաղբիւրն է...

2. Ղափան ասելով այստեղ եւ այլուր գրառողը նկատի է ունեցել ամբողջ Միւնիթը, մանաւանդ որ աշխատութեան շարադրանքում յայտնում է նաեւ. «...Աշխարհ Միւնեաց, որ այժմ կոչի Ղափան» (տե՛ս Գուլամիրեան հրատ., էջ 9): Միւնիթը եղել է պատմական Հայաստանի Թ-րդ նահանգը: Սահմանակից է եղել արեւելքից՝ Արցախին, արեւմուտքից՝ Այրարատեան նահանգին, հարաւից չըջափակել է նրան Արաքս գետը, իսկ հիւսիսից՝ Գեղարքունիքի լեռները եւ Սեւանայ լիճը: Այդ նահանգի մասին յիշատակութիւններ են թողել յոյն, հռոմէացի հեղինակներ (Ատրաբոն եւ ուրիշներ):

Չնայած այն հանգամանքին, որ դարերի ընթացքում Հայաստանը ենթարկուել էր բազում արհաւիրքների, որոնց հետեւանքով զգալի փոփոխութիւն էր կրել երկրի բնակչութեան էթնիկական կազմը, բայց այնուամենայնիւ XVIII դարում Լեռնային Միւնիթի բնակչութեան կազմը քիչ էր փոխուել եւ իր գերակշռող մեծամասնութեամբ ներկայացնում էր հայկական տարրը: Աւելին. համեմատած Հայաստանի այլ երկրամասերի հետ, այստեղ պահպանուել էր խիտ բնակչութիւն, որ կազմում էր շուրջ 500 հազար հոգուց ակելի:

Բնութագրելով տեղանքի առանձնայատկութիւնները, որոնք մեծապէս նպաստել են օտար նուաճողների դէմ ազատագրական յաջող հայդուկային մարտեր մղելու, Ռուսաց Արքունիքի պատուիրակ եւ դիւանագէտ, XVIII դարի ազատագրական զինուած պայքարի եռանդուն մասնակից ու կազմակերպիչ Իւան Կարապետը իր 1724 թուականի Յուլիսի 18-ի զեկուցագրում նշում է, որ Ղափանի իւրաքանչիւր գիւղ «մի բերդ» է, եւ որ Միւնիթը այնպիսի անմատչելի բարձունքներ ու անխոցելի դիրքեր ունի, որ հինգ զինուած մարտիկներ կարող են դէմ կանգնել ու յաղթել հինգ հազարի... Այդ զեկուցագրում ասուած է. «...Ո՞րք սար այ, մէջայ, ճանապարհերն կապեր այ. տեղարէնք կայ, որ Ե (5) մարդ թվանկչի կանգնի ԵՄ (5000) մարդի ջողաբ (իմա՝ «պատասխան» — Լ. Պ.) կտայ: Մին ճանապար կայ, որ մօտէն Գանջայ հետ չօլ այ, որ արաբայ բանի, կէ գայ. թէ չէ՝ էլ ուրիշ տեղէ արաբայ չի բանի կէնում...» (տե՛ս «Մի էջ...», 215):

Ղափանը դեռեւս նախընթաց ժամանակաշրջանում առեւտրական լայն կապեր է ունեցել միջազգային շուկայում. «Ղափանցի վաճառականների գրասենեակներ մենք տեսնում ենք Զմիւռնիայում, Կ. Պոլսում եւ եւրոպական վաճառանոցներում, — գրում է Լէօն: — Այս յարաբերութիւնները, որոնք կապում էին լեռնոտ Ղափանն եւրոպական կենտրոնների հետ, անշուշտ խոշոր դեր կատարեցին ազգային շարժումների այդ խմորման մէջ, որի զխաւոր վառարանը հանդիսանում էր Ղափանը: Այստեղ էլ, անշուշտ, հայ վաճառականը, կամայ թէ ակամայ, գաղափարական միջնորդի դեր էր կատարում» («Երկերի ժողովածու», հ. 3, գիրք 2-րդ, էջ 176): Եւ իսկապէս, ինչպէս վառ կերպով ցոյց է տալիս սոյն Սկզբնաղբիւրը, Ղափանը նաեւ XVIII դարի առաջին երեսնամեակի ազատագրական զինուած պայքարի ամենակարեւոր կենտրոններից մէկն էր: Պատահական չէ, որ հայ ազատագրական շարժումների ամենակարեւոր անսարսն ու գործիչը՝ Իւրայէլ Օրին, եղել է Ղափանցի՝ իր ծնունդով ու գաղափարական հասունացմամբ: Դաւիթ Բէկի ծառայած ռազմական գործողութիւններից ակնյայտօրէն երեւում է, որ ազատագրական շարժման առաջնահերթ խնդիրն էր՝ վերջ տալ պարսկական տիրապետութեանը Ղափանում հաստատուած նրա յենարանների՝ խաների եւ բէկերի իշխանութիւնների ոչնչացումով, եւ երկրորդ՝ դիմաւայնի արտաքին առաւել ահեղ բռնակալութեան՝ Թուրքական նուաճողների առաջադաշտից:

3. Տեղի ունեցած կռիւների ժամանակի մասին յիշեցումը Սկզբնաղբիւրում տեղիք է տալիս Թիւրիմացութիւնների՝ ձեւակերպման անճշգրտութեան պատճառով: «Տէրունական 1722-ին եւ հայոց թուականութեան 1171-ին» մատնանշումը վերաբերում է, իրականում, ոչ թէ թուրքերի դէմ մղած կռիւների տեւողութեանն ընդհանրապէս, որ ընդգրկում է շուրջ 8 տարի, այլ՝ սկզբնաւորմանը:

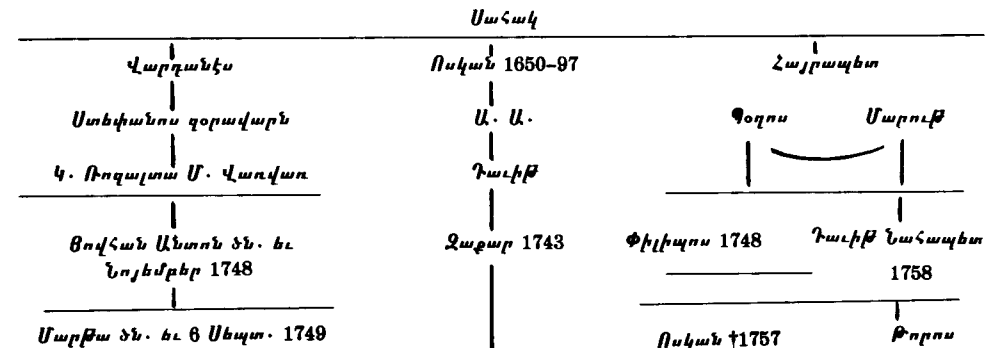
4. Ստեփանոս Վարդանեսեանը նոյն ինքը Ստեփանոս Շահումեանն է, որպիսի յորժորովումը պայմանաւորուած է հայրանուամբ: Ի դէպ, նկատենք, որ ակադ. Մ. Բրոսսէն «Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէկի...» Սկզբնաղբիւրի Ֆրանսերէն կատարած թարգմանութեան տիտղոսաթերթում «Վարդանէսեան»-ը, չգիտես ինչու, տառադարձել է իբրեւ Vartabied («Վարդապետ»), որը ոչ մի աղբրակցութիւն չունենալով «Վարդանէսեան» մականունաման հետ՝ դուռ է բացում Թիւրիմացութիւնների (տե՛ս M. Brosset, Collection d'historiens Arméniens, tome II, St.-Petersbourg, 1876, p. 323): Ամենայն հաւանականութեամբ, դա գրառողի՝ Ղուկաս Սեբաստացու տիտղոսն է, որ «Վարդապետ» բառաձեւով, առանց յատուկ անուան եւ ազգանուն յատկացելի, առկայ է Գուլամիրեանի հրատարակութեան տիտղոսաթերթում...:

Ստեփանոս Շահումեանը Կենաւուզի իշխանն էր, Եկզաստան ականից, Շահումեանների տոհմը:

մից, ինչպէս նշուած է տիտղոսաթերթում, այդ իսկ պատճառով կոչուում էր նշուած ազգանուամբ. բայց եւ Վարդանէսի որդին լինելով՝ կրել է նաեւ Վարդանէսեան մականունը:

Պարզուած է, որ Շահումեանների տոհմը իր մի ճիւղաւորմամբ, ըստ Ղ. Ալիշանի հաւաստման, զբաղում ժամանակօք յառաջ՝ հաստատուած է եղել Վենետիկում: Ստեփանոսի հօրեղբայրը՝ Սահակի որդի Ոսկանը, դեռեւս XVII դարի կէսերից առեւտրական տուն է հիմնել այստեղ: Շուրջ մի հարիւրամեակ այն գոյատեւել է, ունենալով ղեկավարութեան այսպիսի յաջորդականութիւն. հիմնադրից յետոյ, Հայրապետի որդի Պօղոս Շահումեան, Դաւիթի որդի Զաքար Շահումեան, Պօղոսի որդի Նահապետ Շահումեան, Ստեփանոս Շահումեան, Դաւիթի որդի Թորոս Շահումեան: Ղ. Ալիշանը Շահումեանների տոհմածառը առաւել ստոյգ տուեալներով այսպէս է ներկայացրել.

«ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՇԱՀՈՒՄԵԱՆ ԵՒ ՏՈՀՄՆ ՆՈՐԱ»

(Ղ. Ալիշան, «Սիսական», Վենետիկ, 1893, էջ 301):

Առաւել վաղ եւ մինչեւ 1927 թուականն ընդգրկող Շահումեանների տոհմածառը իր ճիւղաւորումներով գրառուած տեսանք Աստուածաշնչի առաջին՝ 1606 թուականի հրատարակութեան «Երրորդ Մակաբայեցւոց եւ Յորի» գրքերի արանքում զետեղուած մի Յիշատակարանում, որը սեփականութիւնն է Ղարանուզի գիւղի բնակիչ Մ. Ա.-ի: Նա մեզ սիրով տրամադրեց ծանօթանալու եւ գրառելու այդ Յիշատակարանը, որը վերնագրուած է՝ «Մնունդի եւ մահ տոմիմ Շահումեանց», ունենալով նաեւ հետեւեալ ծանօթագրութիւնը. «Արտագրեալ ի հին գրեանցն եւ աւետարանաց»: Կազմողն է Տէր Վահրամ, որդի հոստոր ոսկիբերան քարոզիչ Տէր Սուքիասի», որը նոյնպէս իրեն Շահումեանների տոհմից է համարում: Մեզ ներկայ դէպքում հետաքրքրում է Շահումեանների տոհմի սկզբնաւորումը մինչեւ Ստեփանոս զօրավարի հանդէս գալու ժամանակաշրջանի սերունդների փոխյաջորդումը՝ ըստ սոյն Յիշատակարանի, որը եւ բերում ենք ստորեւ.

1. Շահում, Աղա մէլիք, հանգուցեալ, չգտի թիւ սորա.
2. որդի սորա մէլիք Կարապետ, վախճան՝ 1532 ամի, 20 մարտի.
3. որդի սորա Յակովբ աղա, վախճան՝ 1556, 15 հոկտեմբերի.
4. որդի սորա Զաքարիայ աղա, վախճան՝ 1578, 12 ապրիլի.
5. որդի սորա մէլիք Ներսէս, վախճան՝ 1608, 14 փետրուարի.
6. որդի սորա մէլիք եւ եղեւ զպիր՝ Կարապետ, վախճան՝ 1635, 9 յունիսի:
7. Կրտսեր որդի, որ եւ եղբայր Կարապետի քաջն ի տոհմիս մէլիք Վարդանէս, վախճան՝ 1647, 25 մայիս.

8. որդի սորա քաջ իշխան եւ նախարար Դաւիթ քէկիմ Սիւնեաց (աջ լուսանցքում՝ «մայր սորա Թառի խաթուն, քոյր Թորոս իշխանի» — Լ. Պ.), ծնեալ 1687, 21 մարտի, վախճան՝ 1729, 21 մարտի, այս Ստեփանոսն, որ արձանագրեալ է ի պատմութիւն Հայոցց:

Նկատենք, սակայն, որ Ստեփանոս Շահումեանի մահուան թուականը այս տոհմածառում լիովին ու ակնբախօրէն հակասում է փաստերին: Ինչպէս ստորեւ մեր բերած վաւերական գրութիւններից ու վկայութիւններից, մանաւանդ մեր Սկզբնաղբիւրի տիտղոսաթերթից երեւում է, որ Ստեփանոս Շահումեանը ոչ թէ 1729 թուականին, այն էլ «21 մարտին» է վախճանուել այլ... ապրել է մինչեւ 1780-ական թուականները:

Շահումեանների տոհմից, իհարկէ, առաւել ականաւորը, որն իր նշանակալի աւանդն է ունեցել XVIII դարի առաջին երեսնամեակի ազատագրական զինուած պայքարում, Ստեփանոս Շահումեանն

էր. նա, ըստ մեր Սկզբնաղբիւրի հաւաստումների, Սիւնիքի մէջիքների ենթադրեալ լիազորութեամբ, Վրաստան է մեկնում եւ ներկայանում է Շահնաւազին՝ խնդրելով թոյլ տալ Վրաց բանակում ծառայող անուանի զօրահրամանատար Դաւիթ Բէկին հրաւիրելու Լափան՝ ազատագրական շարժումը զլիսաւորելու համար: Բացարձակապէս սխալ է, անշուշտ, այն ենթադրութիւնը, թէ Ստեփանոս Շահնաւազին, իբր, Վենետիկից է մեկնում Վրաստան՝ Դաւիթ Բէկին հրաւիրելու Սիւնիք (տե՛ս Սոյն աշխ., էջ 72-76):

Ստեփանոս Շահնաւազին, լինելով Դաւիթ Բէկի սիրելի զօրավարներից մէկը, սկզբից մինչեւ վերջ եռանդուն մասնակցութիւն է ունենում Դաւիթ Բէկի եւ Մխիթար սպարապետի ծաւալած ռազմական բոլոր գործողութիւններին՝ ընդհուպ ազատագրական պայքարի պարտութիւնը, որից յետոյ անցնում է Իտալիա, հասնում Վենետիկ: Անհերքելի վկայութիւններ են պահպանուած փաստաթղթերում այն մասին, թէ ե՛րբ է եկել Ստեփանոս Շահնաւազին Վենետիկ: Յովհ. Թովմաճեանի «Ինքնակենսագրութիւն»-ից եւ Մխիթար արքայի նամակներից միանգամայն պարզուած է, որ Ստեփանոս Շահնաւազին Իտալիա է ժամանել 1733 թուականին. «Ի նմին ժամանակի (իմա՝ 1733 թ. — Լ.Պ.) եկեալ էր յարեւելից պարոն Ստեփանն Շահնաւազին, — գրում է Յովհ. Թովմաճեանը, — եւ էր ի տան պարոն Զաքարի (Շահնաւազին) եւ կամէր գնալ ի Վենետիկ...»: Այստեղ նա զբաղուել է վաճառականութեամբ, ամուսնացել Ռոզալտա Մարիամ Վառվառէի հետ. ունեցել է երեք զաւակ, մի տղայ եւ երկու աղջիկ:

1736 թուականին Ստեփանոս Շահնաւազին թելադրում է, Վենետիկ ժամանած իր մարտական ընկերների հետ միասին, Սիւնիքի ազատագրական շարժումների հերոսապատումը Մխիթարեան միաբան Լուկաս Սեբաստացուն, որը եւ գրառում ու պատմագրական երկի տեսք տալիս այդ յուշապատումներին: Ստեփանոս Շահնաւազին, ինչպէս մեր Սկզբնաղբիւրի տիտղոսաթերթից էլ երեւում է, ազատագրական այդ հերոսապատումի զլիսաւոր յուշապատմողն է՝ քանաւոր թելադրողը: Հետեւաբար՝ թիւրմացութիւն պիտի համարել Սկզբնաղբիւրի «պատմագիր» յայտարարելը Ստեփանոս Շահնաւազինի (տե՛ս Ծ. Նազարեան, «Վենետիկահայոց եւ Զաքարիա Շեհրմանեանի մասին», «Բազմավէպ», 1-2, 1976, էջ 110), երբ այդ պատիւը իրաւամբ պատկանում է Լուկաս Սեբաստացուն:

1736 թուականին Ստեփանոս Շահնաւազին, Զաքար եւ Նահապետ Շահնաւազինների հետ միասին, սեփական միջոցներով Ս. Ղազարում շքեղ խորան է կառուցել տալիս Գրիգոր Լուսաւորչի պատուին. իսկ մի տարի յետոյ, հէնց խորանի առաջ, Մխիթար արքայի հաւանութեամբ ու նախագծումով՝ նաեւ մարմարակերտ տոճմիկ դամբարան, հետեւեալ վիմագրութեամբ.

«Լափանեցի Շահնաւազին տան
Պարոն Զաքարն որ է Դաւթեան,
Պարոն Ստեփան Վարդաճէսեան,
Պարոն Նահապետն Պողոսեան,
Ետուն չինել զայս սուրբ Սեղան
Եւ ընդ նմին զայս դամբարան,
Ի յիշատակ եւ ի կայան
Բնակից որք են ճիւղք նոյնոյ տան»:
(Սիւսական, էջ 301):

1743 թուականին Ստեփանոս Շահնաւազին ընտրուում է հայ համայնքի ներկայացուցիչ («երեսփոխան»), իսկ 1743-1746 թթ. «սնդիկոս», այսինքն «երեսփոխանի օգնական»: 1757 թուականին սնանկանում է եւ ապրում անձկութեան ու կարիքի մէջ: Վախճանում է 1782 թուականից առաջ: Ենթադրուում է, որ սա պապն է Լենինի զինակից, մեծանուն յեղափոխական Ստեփանոս Շահնաւազին:

5. Սիւնիքը մատենագրական աղբիւրներում ըմբռնում է իբրեւ պատմական Հայաստանի ինններորդ նահանգը, որը կոչուել է նաեւ «Սիւսական» (տե՛ս Լ. Հիւբշման, «Հին Հայոց տեղոյ անունները», 1907, էջ 95-100): Իր ընդգրկած տարածքը երկատուում է ինչպէս Մեծ Սիւնիքի, այնպէս եւ Փոքր Սիւնիքի, ընդ որում Մեծ Սիւնիքը հիւսիսային բարձրադիր մասն է կազմում: Ի դէպ, «Մեծ Սիւնիք» անուանումը, ըստ Ղ. Ալիշանի հաւաստման, ոչ թէ տարածքային չափով, այլ բնակիչների «սիգութեամբ» (իմա՝ գոտոգամութեամբ) եւ «խրոխտային» կեցուածքով է բնորոշուում (տե՛ս «Սիւսական», էջ 9): Փոքր Սիւնիքի զլիսաւոր գաւառը եղել է Արցախի մաս կազմող Սիւսականը, որը ձգուում է մինչեւ Սեւանայ լճի առափնեայ տարածքը (Ղ. Ալիշան, անդ, էջ 532):

6. Եկրաստամ անունը կալերից դէպի հիւսիս գտնուող բնակավայր է:

7. Սկզբնաղբիւրը չի բացայայտում, թէ ո՛վքեր են եղել այդ մի քանի «այլ մարդիկ», որոնք Ստեփանոս Շահնաւազինի հետ միասին գրել են տուել Սիւնիքի ազատագրական շարժման հերոսապատումը: Յետագայում՝ 1791 թ. Լ. Մ. Աւգերեանը Դաւիթ Բէկի պատմութեան վենետիկեան Ընդարձակ բնագիրը ցանկագրելիս, որպէս զլիսաւոր յուշապատմող ներկայացնում է տէր Աւետիսին, բուրբուրի մոռացութեան տալով բուն հեղինակին՝ Ստեփանոս Շահնաւազինին. մի հանգամանք, որ կոպիտ զանցառութիւն է անշուշտ: Լ. Մ. Աւգերեանի ցանկագրումն է՝ «Լափանեցուց պատմութիւն, ուր գրին գործք Դաւիթ պէկին՝ զօրավարի եւ տէր Աւետի եւն. գրեալ ի մերայնոց՝ առեալ ի քերամոյ մոյն տէր Աւետի եւ այլոց» (տե՛ս Լ. Ս. Փելեկեանի յօդուածը՝ «Դաւիթ Բէկ»-ի պատմագրական աղբիւրները եւ Մխիթարեանք», «Բազմավէպ», 1938, թ. 8-9, էջ 176):

8. Լուկաս Սեբաստացին «Ընտիր պատմութեան...» գրառողն ու պատմագրական Սկզբնաղբիւրի կերպարանք տուողն է: Ունի նաեւ մի այլ աշխատութիւն՝ «Պատմութիւն թագաւորացն Հայոց եւ աշխարհագրութիւն Հայաստանի եւ աշխարհագրական բառարան» վերնագրով (ձեռագիր վիճակում): Վախճանուել է 1751 թուականին:

9. Ղազարեանը գաւառը Աֆղանիստանի ամենաբուն յուշումների եւ սպասմանութիւնների կենտրոն էր շահ Հիւսէինի գահակալութեան շրջանում: Միր Վէյսը հէնց այս գաւառից էր, որը մեծ անհաւաստութիւն պատճառեց Պարսկաստանին, իսկ նրա Մահմուտ որդին նուաճեց շահական Պարսկաստանը եւ վերջ տուեց Սէֆեան դինաստիային:

10. Այստեղ եւ այլուր գրառողը չազգն աղուանից թուրքաց» ասելով նկատի ունի Աֆղանիստանի մահմեդական ազգաբնակչութեանը՝ աֆղաններին, որոնք նուաճել էին շահական Պարսկաստանը:

11. Շահ Հիւսէինը Սէֆեան դինաստիայի վերջին ներկայացուցիչն էր, որը պարտութիւն կրելով աֆղաններից՝ 1722 թ. Հոկտ. 29-ին գահազրկուում է:

12. Ինչպէս ճշդել է ակադ. Բրոսսէն, այստեղ մի տարուայ շփոթութիւն է առկայ. ո՛չ տէրունական, ո՛չ էլ Հայոց թուագրութեան նշուած տարիները Սկզբնաղբիւրում ստուգապատում չեն այդ դէպքերի համար. իրականում՝ աֆղանները Սպահան քաղաքն են պաշարել ոչ թէ տէրունական 1721, իսկ Հայոց 1170 թուականին, այլ՝ տէրունական 1722 եւ Հայոց 1171 թուականին, ընդ որում գրաւել են այն յաջորդ տարուայ Հոկտեմբերի 10-ին, իսկ շահ Հիւսէինը գահընկէց է արուել եւ սպանուել նոյն ամսուայ 23-ին (տե՛ս Բրոսսէ, նշուած աշխատ., էջ 229, ծանօթ. 1):

13. Բնագրում «Լակզի թաթարք» ասելով հեղինակը նկատի է ունեցել, անտարակոյս, լեզու-գրիներին, որոնք, ըստ Եսայի կաթողիկոսի հեղինակած «Համառոտ պատմութիւն Աղուանից» աշխատութեան, անդադրում ասպատակութիւններ են կատարել Անդրկովկասում 1710-ից մինչեւ 1721 թուականը:

14. Պէտք է ենթադրել, որ գրառողը այստեղ շփոթել է «Գուգարք»-ը «Գարգարացուց աշխարհ»-ի հետ: Այս մասին առաջին անգամ ուշադրութիւն է դարձրել Լէօն՝ գրելով. «Այս աղբիւրի (իմա՝ Դաւիթ Բէկի «Ընտիր պատմութեան...» — Լ.Պ.) թարթառ գետը եւ Մեծ Սղնախը ցոյց են տրուում «Գուգարացուց» աշխարհում, որ ակնյայտ սխալ է: Անշուշտ հեղինակը (իմա՝ Ստեփանոս Շահնաւազին — Լ.Պ.) գործ է ածել «Գարգարացուց» անունը, որ իսկապէս համապատասխանում է Մեծ եւ Փոքր Սղնախների տեղին» (տե՛ս «Երկերի ժողովածու», Կ. 3, գիրք 2-րդ, էջ 140, ծան. 2):

15. Թարթառ գետը հոսում է Արցախի (Ղարաբաղի) հարաւամասով, նախկին Ուտիք գաւառով եւ թափուում կուր գետը:

16. «Սղնախ» անուանումը թուրքերէն է, որ նշանակում է «պատասպարան», «անառիկ վայր», «ամրոց»: Պատմական այս ժամանակաշրջանում, սակայն, ստացել է «գորակայան», «գորանոց», «գինուած ամրութիւն» կամ «բանակատեղի» իմաստները: Ի դէպ, եղել են մի շարք «սղնախներ». ա) «Մեծ Սղնախ» անուամբ էր յայտնի Մուս լեռներում կենտրոնացուած զօրակայանը, բ) «Փոքր Սղնախ»-ը՝ Վարանդայում էր գտնուում. երրորդ Սղնախը՝ Փոքր Լափանում եւ այլն:

17. Եօթմարիքը Լափանի գաւառներից է: Այդ անուանումը յուշում է նրա պաշտպանական նշանակութիւնը՝ իր եօթ բերդերով: Այս հերոսապատումի յուշերի հեղինակները հաւաստում են՝

«...գերհերն Դաւթի, զԾօթաբնոյ գաւառն Ղափանու» (Գուլամիրեան Հրատ.):

18. Այսինքն՝ 1722 թուականին:

19. Այս փաստը արձանագրում են նաև դէպքերին ժամանակակից Մխիթարեան միաբանները Հայկական տարբեր բնակավայրերից Մխիթար արքային յղած իրենց նամակներում և ուղերձներում: Այսպէս, Գաբրիէլ Վրդ. Թէոդոսուպոլսեցին 1721 թ. Հոկտեմբերի 2-ին էրզրումից Մխիթար արքային Հասցէաբարձ նամակում նշում է. «...Լէզգին էառ զՇամախի, բայց ըստ գա. զանաբարոյութեան իւրոյ ոչ կոտորեաց զբրիստոնեայս, այլ զպարսիկս զամենեանս ի սուր սուսերի մասնեաց և տիրապետեաց զբաղաքն» (Սամուէլ Արամեան, «Մխիթարեան վարդապետներու նամակներ, որոնց մէջ յիշատակուած է Դաւիթ բէկի պատերազմներու մասին», «Բազմա-վէպ», 1976, թ. 12, էջ 87): Նոյնը վկայում է նաև Պօղոս Վրդ. Սիմոնեանը 1722 թ. Յունիսին՝ Ղափանից Մխիթար արքային յղած նամակում. «...Լէզգին էառ զՇամախի և զԳէնջ և զբազումս Հար ի սուր սուսերի մաշեաց...» (անդ): Ռուսաց արքունիք Մխիթար սպարապետի յղած Համախօսական Ուղերձում այս առնչութեամբ նոյնպէս վկայում է. «Նախ և յառաջ լազգին զուրս եկաւ զբրիստոնէից ազգն թալանեցաւ՝ զորն կոտորեաց և զորն գերեզմարեաց և բազում եկեղեցիք խանգարեցուց, և զբրիստոնեաք նեղեաց» /АВПР, Ф. Сношения России с Арменией, 1726г., д. 4, л. 2/:

20. Կայիւր անուամբ երկու տեղանքներ կան, մէկը՝ Գիրահամ գաւառում, Բասուտ գետի ափունքներին մօտ, միւսը՝ Փոքր Միւնիքում, Գանձասարի հարաւ-արեւմուտքում: Խօսքը վերջինիս է վերաբերում: Ունեցել է 30 Հայաբնակ տուն: Այստեղից էր Սրապիտին որդի Պապ զօրավարը, որին ձերբակալեցին Դաւիթ Բէկի Հրամանով և գլխատեցին՝ կոռուզաշտում ցուցարեւած թուլութեան ու վախկոտութեան համար:

21. Սիսակամ գաւառը Միւնեաց աշխարհի մասն է կազմում՝ նրա հիւսիսային կողմում: Թետաքայում վերանուանուել է Միսիան:

22. Մցիւթը, պատմական տուեալ ժամանակաշրջանում, Վրաստանի մայրաքաղաքն էր, Թրիլիսից 9 կիլոմետր հեռավորութեան վրայ, հիւսիս-արեւմուտք:

23. Այս ժամանակաշրջանում Վրաստանի թագաւորը Վախթանգ VI-ն էր, որը Պարսկաստանում ճանաչուած էր որպէս Ousetn Qouli Khan: Մեծ հայրը՝ Վախթանգ V-ը և հօրեղբայրը Գէորգի XI-ը, ինչպէս և իր՝ Վախթանգ VI-ի Բակուր որդին պատմութեան մէջ ու փաստաթղթերում յայտնի են «Շահնաւազ» տիտղոսով: Շահնաւազը ընդհանուր զօրահրամանատարն էր ինչպէս Վրաստանի, այնպէս և Հայաստանի զինուած ուժերի, Պարսից շահի կողմից նշանակուած: Նրան էր վստահուած այդ երկրների պաշտպանութիւնը:

24. «Տանուտէր» ասելով զբառը նկատի ունի Ղափանի մէլիքներին, իշխաններին, զօրապետներին:

25. Ստեփանոս Շահումեանի նախածնունդի աննշուած մեր Սկզբնաղբիւրի այս տեղեկանքը տարակարծութիւնների առիթ է տուել պատմագիտական գրականութեան մէջ և այդ կապակցութեամբ «կեղծարարութեան» և ինքնաթմբակահարման մէջ մեղադրուել Սկզբնաղբիւրի տեղեկանքի հաւաստիութեան նկատմամբ՝ այդ չափով միայն կարելոր է և, թերեւս, անհրաժեշտ՝ նոր պարզաբանումներ ու փաստեր յայտնաբերելու նկատառումով: Բայց «մեղադրել» Ստեփանոս Շահումեանին «անարուեստ Հնարանք» թոյլ տալու համար՝ «անապար-ծութեամբ» տառապելու կտամբանքով, - արդէն անընդունելի է: Ցաւօք, սակայն, հէնց այս վերջին միտումնաւորութեամբ յանիրաւի մեղադրանքներ են տրուել Ստեփանոս Շահումեանի Հասցէին: Այսպէս, Լէօն, գրում է. «...Այս մի անարուեստ յերլիւրամբ է, որ թոյլ է տուել Շահումեանը սնապարծութեամբ՝ իր դերը չափազանց մեծացնելու համար» (էջ 179): Եթէ ճիշդ լինէր բազմա-վաստակ պատմաբանի այս կարծիքը, ապա դա պէտք է ապացուցուէր, առաջին հերթին, Սկզբնաղբիւրի ամբողջական շարադրանքով: Մինչդեռ Սկզբնաղբիւրը, որի հիմնական թեւադրողը հէնց Ստեփանոս Շահումեանն է, երբեք հիմք չի տալիս նման ենթադրութեան: Նրանում չենք հան-դիպում ո՛չ մի զեղում, չափազանցութիւն, չենք տեսնում զրուստանք կամ պերճախօսութիւն հէնց իր՝ Շահումեանի բարեմասնութիւնների գովերգման մասին. ընդհակառակը. Շահումեանի կերպարը ներկայացուած է առանց պաճուճանքների, ընդդրում՝ ամենահամեստ բնութագրումով, հանդէս է բերուած գործողութիւնների նկարագրութիւնում իբրև երկրորդական դէմք՝ թողնելով նոյնիսկ «աննշան» զօրավարի տպաւորութիւն:

Այնուհետև. Լէօն ուզում է, որ «Հայկական զինուորութեան» առաջացումը և Դաւիթ Բէկի հրահրումը բացատրուէր Սկզբնաղբիւրում ոչ թէ «անհասկանալի նախածնունդութեամբ», այլ՝ «երկրի և քաղաքական հանգամանքների բուռն պահանջով» (անդ): Բայց դրանք, ի դէպ, իրար բացառող իրողութիւններ չեն, այլ՝ լրացնող: Այնուամենայնիւ Սկզբնաղբիւրում առկայ են երկու համաձայնագրեր էլ. նրա նախնիաց պարբերութիւններում նկարագրուած է Միւնիքի ծանր դրու-թիւնը, որը յղի է ապստամբութեամբ. յիշատակում են Հայկական զինուած ուժեր, որոնց պակասում է, սակայն, ռազմական գործողութիւնները ղեկավարող Դաւիթ Բէկի նման հմուտ ռազ-մավարը, - այս է ուզեցել ասել Սկզբնաղբիւրը: Եւ, վերջապէս, չպէտք է մոռանալ, որ զբառողը, իր աշխարհայեացքի սահմանափակութեան պատճառով, չէր կարող լիովին և սպառիչ կերպով բաւարարել այն պահանջը, որ առաջադրում են Լէօն և միւս պատմաբանները, որոնք բաժանում են այս տեղեկանքի արժանահաւաստութեան կասկածելի բնոյթը (տե՛ս Ն. Ադոնց, «Բազմի (Յակոբ Մէլիք-Յակոբեան), կեանքը, գրականութիւնը, յիշողութիւններ» ժողովածուն, Փարիզ, 1937, էջ 126-138, П. Арутюнян, "Освободительное движение Армянского народа в первой четверти XVlll века", 1954 թ., էջ 249-250, ախտ, Ա. Յովհաննիսեան, «Դաւիթ Բէկի գլխաւորած Ղափանի ապստամբութիւնը», «Բանբեր Երեւանի Համալսարանի», No. 1, 1970, էջ 96-97, Ա. Արքախանեան, «Միւնիքի XVIII դարի ազատագրական շարժման պատմութեան շուրջը», «Պատ-մա-բանասիրական հանդէս», No. 4, 1972, էջ 162-63 և ուրիշներ):

Անհամոզիչ է համարում նաև Սկզբնաղբիւրի այն հաւաստումը, որ Ստեփանոսը կեղծել է Միւնիքի 50 տանուտէրերի ստորագրութիւններն ու կնիքները, նրանց անունից խնդրազիր ներկայացրել Շահնաւազին: Իհարկէ, Սկզբնաղբիւրը անբաւարար է բացատրում, թէ ինչո՞ւ է հարկադրուել Ստեփանոս Շահումեանը այդպէս վարուելու. նշում է միայն, որ այդ համախօսականը հարկաւոր էր եղել թէկուզ և «Ննարեւ», որպէսզի Շահնաւազը ընդառաջէր Ստեփանոս Շահումեանի Հայցին:

Սկզբնաղբիւրի այս տեղեկանքի արժանահաւաստութիւնը, սակայն, ապացուցում է նաև ժողո-վրդի յիշողութեան մէջ պահպանուած զրոյցներով, որոնք լիովին համապատասխանում են Սկզբնաղբիւրի հաւաստումներին, որով և փարատում են բոլոր տեսակի տարակուսանքները: Այդ արձագանքներից է հետեւեալ յուշապատումը, որն առաւել հարազատ՝ յարեւման է Սկզբնաղբիւրի տեղեկանքին. «Եւ երբ Ստեփանոսը յայտնում է, թէ ինքն է կանչել նրան (իմա՝ Դաւիթ Բէկին — Լ. Խ.) տանուտէրների կեղծ կնիքները շինել տալով, Գէորգի իշխանը սաստիկ նեղանում է, թէ ինչո՞ւ կատարուած է, «բուցէ բարին այս էր» (Ծ. Լալայեան, «Ջանգեղուց», «Ազգագրական հանդէս», 1905, հիւր էջ 12, էջ 181): Մի այլ դէպքում Ստեփանոս Շահումեանի նախածնունդի փաստը արտացոլուած է ժողովրդական զրոյցներում նաև տարտամօրէն և չփոխմամբ: Նրանցում երբեմն երկու Ստեփանոսներ են հանդէս գալիս տարբեր դերերի ստանձմամբ: Ըստ այդմ՝ Ստեփանոս իշխանը Ղափանի 50 տանուտէրերի անունից Շահնաւազին կեղծազիր համախօսական է գրում, իսկ «Եկզաստա գիւղացի Շահումը», Հալիճորցի մէլիք Եղիայի հետ միասին, այդ համախօսականը հասցնում Մցիւթ՝ Շահնաւազին. «Այս նամակը տանում է Եղիա-բէկ մէլիք-Փարսադանեանը Եկզաստա (այժմ Թիկուտ) գիւղացի Շահումի հետ» (անդ, էջ 181):

Պալի զօրավարի թոռ Սրապիտին յուշապատումների համաձայն, նոյն այս փաստը, սակայն, վերագրում է մի այլ անձնաւորութեանը՝ «բախտախնդիր» մի Ռոստոմ խանի, որը Ղարաբաղի մէլիքների և բնակչութեան անունից համախօսական-ուղերձով դիմում է Շահնաւազին. «Ռոստոմ խանը (մահաէր) չըջարեւական ժողովելով կարաբաղի երեւելի մէլիքներէն և ժողովուրդէն, որպէս ինքն պատգամաւոր, տանում ներկայացնում է վրաց թագաւորին ու միջնորդներ ձգում, որպէսզի զօրք ուղարկէ օգնել նոցա և զինքը զօրավար կառնէ» («Արարատ», 1877, էջ 412): Սա, իհարկէ, առաւել աղաւաղուած արձագանքն է... միեւնոյն փաստի:

Իհարկէ, այն վաւերական արժէքը չունի 1835 թուականին Միւնիքի և Արցախի եկեղեցական ու աշխարհիկ գործիչների կազմած «Վկայագիր Ռուպիւեանց» գրութեան հետեւեալ տեղեկանքը, որը աւելի քան մէկ հարիւրամեակ յետոյ Դաւիթ Բէկի գլխաւորած ազատագրական շարժումներից արձանագրում է. «Եւ ինքն Դաւիթ Բէկն ցուցեալ ի պէսպէս դիպուածս գեղեցիկ և զմեծաբան քաղաքիւնս, սիրելի գտաւ յայս իշխանին Շահնաւազայ. վասն որոյ բնակիչք Միւնեացի 1722 մտին զբեցին զթուղթ աղաչանաց առ Շահնաւազ իշխանն առաքել զօրաւոր ոք, զի իշխանս է վերայ գաւառին և յանդրորու պահեստէ գճայս որք ի սմին: Ընթերցեալ իշխանին վրաց զթուղթն և կոչեալ առ ինքն զզօրապետ իւր Գիւրգիս Բէկն և ցուցեալ նմա զթուղթն Միւնեցւոց ուղարկեաց զնա ի Հայրենի իւր աշխարհ, որոյ եկեալ զօրաժողով արար և վանեալ զթշնամիս ամենայն, նստաւ քաջ զօրապետ և իշխան Միւնեաց» (Բազմի, «Դաւիթ Բէկ», 1903, էջ 787): Ինչպէս երեւում է քաղաքագրից, Ստեփանոս Շահումեանի դերը բոլորովին անտեսուած է շարժման նախածնունդի արձագանքում և համախօսական գրութիւնն էլ վերագրուել է բացառապէս Միւնիքի բնակիչներին...

Բայց շարունակենք մեր քննարկումը ժողովրդական զրոյցներում պահպանուած արձագանքների:

Նկատառման է արժանի նաև Համախոսական կեղծագրի շարժառիթի մասին նրանցում տրուած մեկնաբանութիւնը. նման քայլի անհրաժեշտութիւնը, պնդում է արուած, թելադրուած է Սիւնիքի ազատագրական ուժերի տարանջատումից ու անմիաբանութիւնից: Այսպէս, Ե. Լալայեանի մօտ կարգում ենք. «Ստեփանոս իշխանը, տեսնելով, որ Մխիթար սպարապետը Հետամուտ է միայն իր քաղկի զորութիւնը ցոյց տալու, եւ նրա պէտքը չէ, որ երկիրն աւերուած է, բանի որ չեն միաբանուած եւ ընդհանուր ուժերով ընդդմադրում քշուածու, բազմաթիւ կեղծ կմիքներ է շինել տալիս Լարարաղի տամուտերնեքի ամուռներով եւ դրանցով կմեկնելով մի խնդիր ուղարկում է Վրաց վալիին, որով խնդրում է, որ Դաւիթ բէկին ուղարկի՝ լէզզիների յարձակման ստալն առնելու» («Ազգագրական Հանդէս», անդ, էջ 180-181): Այս ժողովրդական յուշապատումները համադրում ենք՝ Սկզբնաղբերի վաստերի ստուգման վրայ պատմաբանները, տարաբախտաբար, իրենց քննադատութիւններում ուշադրութիւն չեն դարձրել նոյնիսկ այն դէպքում, երբ Ե. Լալայեանը իր «Երկու խօսքում» արել է Հետեւեալ կարեւոր ցուցումը. «... ներկայ գործը (այն է՝ ժողովրդական զրոյցները Դաւիթ Բէկի գլխաւորած շարժման մասին — Լ.Ն.) ոչ միայն միւս կարող է ծառայել վերստուգելու անյայտ «վարդապետի» (իմա՝ Ղուկաս Սեբաստացու գրաւած մեր այս Սկզբնաղբերի — Լ.Ն.) հաղորդած փաստերը, այլեւ որոշեալ չափով կարող է լուսարանել եւ լրացնել մրանց, դեռ մի կողմ թողնեմք այն, որ սա բաւականաչափ կը պարզէ, թէ որքան վառ են մնացել ժողովրդի յիշողութեամ մէջ տեղական հայ մէլիքներն ու ազատութեամ հերոս Դաւիթ բէկը» (անդ, էջ 175):

Ի հաւաստումն ասուածի, վաւերագրական փաստաթուղթ է հասել մեզ պատուիրակ Իւան Կարապետից, երբ վերջինս 1724 թ. Յուլիսի 18-ին Ղափանի դրութեան մասին շարադրած իր քննուցադրում ակնամատեսի իրագրութեամբ հաղորդում է Հետեւեալը, որը չափազանց կարեւոր է իրադրութիւնը ճիշդ ըմբռնելու համար. «... Պնդրեմ հրամանացէդ, որ էս տեղիս կանուխ ֆիթրն ասես. մին ԲԲԻ (2000) զօշուն (իմա՝ «բանակ») — Լ.Ն. աղարկես, էս երկիրս տէրութիւն առնեք, շուն էստոնց (իմա՝ դափանցիներ) — Լ.Ն. միջումն գլխաւոր չկայ, միմըմնոյ թաքէ (իմա՝ «հնազանդ», «չսող», «չպատակ») — Լ.Ն. չեն, յմիշայ (իմա՝ «միշտ») — Լ.Ն. ուրենց միջումն կուրայ, նայ ասում այ ես լինեմ մեծ, մինըն ասում այ, թէ ես լինեմ մեծ, էսօր էլ զօշուն ան բոլորել, գնացել մինըմնոյ Հետ կուր ես առում» («Մի էջ...», 214): Եւ սա ասում է այն դէպքում, երբ Դաւիթ Բէկը արդէն երեք տարի է ինչ գլխաւորում է ազատագրական շարժումը Ղափանում: Տարածանշու-թիւները յաղթահարել չկարողանալով՝ դափանցիները յոյսները դնում են... ուսի գալուն: Այդպէս էլ ասում է զնկուցադրում. «Եւ ուրեմն էլ գլխաւորեմ ասում ան՝ թէ յմի ըռուսում լինի գլխաւոր, մեր թամամիս (իմա՝ «բոլոր») — Լ.Ն. ըռուսի թափէ («չպատակ») — Լ.Ն.» լինեմք եւ մեք երկրիս հետ քամ չունեմք. թամամի մեծ եւ փոքր բեզարել ան» (անդ, էջ 215): Մրանով եւս ասուել զգաստորէն եւ ամբողջովին ուրուագծուած է երկրում տիրող դրութիւնը, որը, իհարկէ, բնորոշ է միջ-աւատական յարաբերութիւններին, որով եւ հաստատուած Սկզբնաղբերի տեղեկանքը:

Հնարաւոր է ենթադրել նաև, որ Ղափանի տանուտէրերը զգուշացել են պաշտօնական գրութեամբ՝ իրենց ստորագրութիւններով ու կնիքներով, Ստեփանոս Շահումեանին ուղարկելու Շահ-նաւազի մօտ՝ փաստաթղթի վտանգաւորութեան պատճառով, թշնամու ձեռքն ընկնելու պարագային...

28. Այս փաստը հաւաստում է նաև Թուսաց Արքունիքի պատուիրակ եւ դիւանագէտ Իւան Կարապետը. նա 1724 թուականին Թուսաց Արքունիք յղած իր առաջին հաղորդագրութիւնում յայտնում է. «Դաւիթ... եկել այ Ղափան Լ (30) մարդով, թէ՛ «Շահնաւազ խանըն ինձ աղարկել այ» (տե՛ս «Մի էջ...», 81):

Ի դէպ, բնագրագիտական աւարկութիւն ունենք պատմագիտական գրականութեան մէջ մեր Սկզբնաղբերի այս ընթերցման առնչութեամբ արտայայտուած մի կարծիքի դէմ. ակադ. Աշ. Յովհաննիսեանի այն յայտարարութիւնը (տե՛ս նրա «Դաւիթ Բէկի գլխաւորած Ղափանի ապստամբութիւնը», «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», No. 1, 1970, էջ 181), թէ Սկզբնաղբերի «երթալ յիւր հայրենի աշխարհն Սիւնեաց, որ այժմ կոչի Ղափան, զօրաժողով լինել անդ եւ պահել զերկիրն հայոց» ընթերցումը, իբր, բացակայում է «Ընտիր պատմութեան ձեռագիր ընդօրինակութիւններում եւ առկայ է միայն Գուլամիրեանի հրատարակութիւնում»՝ իրականութեանը չի համապատասխանում: Այդ ընթերցումն ունեն ոչ միայն Գուլամիրեանի հրատարակութեան Հիմքում ընկած ձեռագիրը, այլեւ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի N.No. 4598, 6835, եւ Լենինգրադի Արեւելագիտական ինստիտուտի հայկական ձեռագրական ֆոնդի B-129 պրշագիրը: Աւելի հանգամանորէն այս մասին տե՛ս մեր Առաջաբանը:

27. Սկզբնաղբերում չի յիշատակուած, թէ որքա՞ն զօրականներով Շահնաւազը Ղափան է ուղարկում Դաւիթ Բէկին: Պատմագիտական գրականութեան մէջ այս հարցը ճիշդ է մեկնաբանել Ա.

Արքահամեանը (տե՛ս նրա «Սիւնիքի XVIII դարի ազատագրական շարժման պատմութեան շուրջը» յօդուածը, «Պատմա-բանասիրական Հանդէս», No. 4, 1972, էջ 168-169): Մեր Սկզբնաղբերի սեւագրութիւն Հանդիսացող առաջին գրառութիւնում, որ Առաջաբանում ներկայացրել ենք որպէս A խմբագրութիւն, տրուած է զօրականների այն քանակը, որ Դաւիթ Բէկի Հետ միասին եկել են Սիւնիք՝ ազատագրական շարժմանը մասնակցելու համար. «Եւ ետ գԴաւութ Պէկն որ ի յազգէն հայոց երկու հազարու արամբ եւ զիշխանութիւն ետ նմա զզօրս գումարել եւ պահել զերկիր Պափան» («Բազմավէպ», 1977, թ. 1-2): Բայց այս ստուգելով չի ապացուցուած դիւանական փաստաթղթերով: Այսպէս, Ղարաբաղում ուսուական պատուիրակ Իւան Կարապետը երկու առիթ է ունեցել յիշատակելու Դաւիթ Բէկի՝ Վրաստանից Ղափան ժամանելու մասին. ա) 1724 թուականի Փետրուարի 2-ին Թուսաց Արքունիք յղած իր հաղորդագրութիւնում նշում է. «Վախտանգին տղէն (այսինքն՝ Շահնաւազ խանը) ուր մարթէն ԼՕ (30) աղարկել [այ] Մեծ խայրիմ մէքն, էդպէս լսեցինք» (տե՛ս «Մի էջ...», 159): Այստեղ չի ասուած թէ՛ եւ, թէ խօսքն ո՞ւմ է վերաբերում, բայց մեր Սկզբնաղբերի համապատասխան տեղեկանքի համադրմամբ առաւել քան ակնհերեւ է Դաւիթ Բէկին եւ նրա զինակիցներին վերաբերելը՝ Սիւնիք մեկնելու առնչութեամբ: Դա նաև աներկմիտ որոշակիութեամբ հաստատուած է նոյն պատուիրակի մի այլ զնկուցադրից, որ յղել է ուսուական հրամանատարութեանը՝ նոյն տարուայ Յուլիսի 18-ին. «... Ա (1) վրացի Դաւիթ ամուռիվ եկել այ Ղափան է (30) մարդով, թէ՛ Շահնաւազ խանն ինձ աղարկել այ, թէ՛ ձեր երկրին տիրութիւն անեմ» "Армянно-Русские отношения первые тридцатипяти XVII века", Собрание документов, հ. 2, մաս 2, Երեւան, 1967, էջ 184): Հետեւաբար՝ Նախագաղափար օրինակի տեղեկութիւնը 2000 զօրքով Դաւիթ ժամանման մասին Սիւնիք՝ շփոթութեան արդիւնք պիտի համարել, որից եւ հրաժարուել է մեր Սկզբնաղբերը այն արտացոլելուց:

28. «Ուլթէփէ» թուրքերէն բառ է, որ նշանակում է «Երեք գագաթ», «Եռագագաթներ»:

29. Գրականութեան մէջ կիրառութիւն է գտել «Հայրաշէն», «Շինուհայր» եւ «Շնհէր» անուանումներով: Մատենագրական վկայութիւններում այս տեղանունը հաւաստուած է X դարից. Հաբանդ գաւառի ամենայայտնի եւ ամենամեծ գիւղն է, այդ իսկ պատճառով կոչուել է «Հայրաշէն» կամ «Շինուհայր», այստեղից եւ՝ «Շնհէր»: Ամուր բերդ ունի, Դաւիթ Բէկի զօրակայանն է եղել սկզբնական շրջանում: Յայտնի է նաև «Կուսանաց անապատ»ով, որի մասին ակնարկուած է Սկզբնաղբերում: Նրա տեղանքը Շնհէրի արեւմտեան մասում է, «անդնդախոր քարափի գլխին, 5-6 մետր բարձրութեամբ պարիսպները շրջափակում են մատչելի տեղերից ընդարձակ բաւը, որի կենտրոնում կառուցուած է Ս. Աստուածածնի անունով ընդարձակ եկեղեցին, որը այժմ էլ կանգուն է, հարաւային մուտքը առաջ եղել է փոքր գաւիթ, որի պատերն են մնացել. եկեղեցուց քիչ ներքեւ, ամբողջ մնում է սեղանատունը: Բոլոր շինութիւններն էլ կառուցուել են հիմնականում 17-րդ դարում» (Ս. Բախիտլարեան, Դիւան հայ վիճագրութեան, պրակ 2, Երեւան, 1960, էջ 55):

30. «Օթուզիքի» թուրքերէն բառ է, որ նշանակում է «Երեսուներկու»:

31. Ի դէպ, Զիւանչիր ցեղի դէմ Դաւիթ Բէկի տարած յաղթանակը հաստատուած է նաև ժողովրդական զրոյցներում պահպանուած յուշապատումներով: Այսպէս, «... թուրքաց Զիւանչիր կոչուած բէգն ահագին բազմութեամբ գալիս է Դաւիթ բէկի վրայ: Սա մօտ հինգ հարիւր զինուորներով յարձակուած է նրանց վրայ եւ սաստիկ կոտորելով յաղթում՝ եւ հազին աւար առած՝ կրկին իջնում Շնհէր» (Ե. Լալայեան, «Ազգագրական Հանդէս», 1905, գիրք 12, էջ 181):

31. Սկզբնաղբերում «զօրավար», «զօրապետ», «սպարապետ», «իշխան» զինուորական տիտղոսները բնորոշ չեն եղել Ղափանում, այլ դրանց փոխարէն միայն «եռզբաշի» (թուրքերէն բառ է, որ նշանակում է «հարիւրապետ») տիտղոսն է գործածական եղել: Ամենայն հաւանականութեամբ վերոյիշեալ զինուորական տիտղոսների կիրառումը գրառողի հայեցողութեամբ է (տե՛ս Լեօ, «Երկրի ժողովածու», 3-րդ հատ., 2-րդ գիրք, Երեւան, 1973, էջ 185, ծան. 1):

32. Մխիթար սպարապետը Սիւնիքի ազատագրական շարժման ամենակարկառուն դէմքն է՝ Դաւիթ Բէկից յետոյ: Նա հանդէս է եկել համարեա բոլոր ամենազխաւոր ու ամենակիրտիկական ճակատամարտերում եւ թշնամուն հարուածելիս փայլել է իր հերոսական խիզախութեամբով, ուղի-մովարական հմտութեամբ ու զինուորական տաղանդով, աչքի ընկել իր ուժեղ եւ ընդգծուած անհատականութեամբ, հայուկային պայքարի աննկունութեամբ եւ անվրէպ գործունեների սրաստիկով: Այս իմաստով չափազանց բնութագրական են մեր Սկզբնաղբերի հետեւեալ տողերը, որոնք եւ, ուրուագծելով Մխիթար սպարապետին իբրեւ ազգային հերոսի, ոգեշնչման մեկնակէտ են ծառայել յետագայ ժամանակներում զրոյցների եւ արուեստագէտների համար իրենց ստեղծագործութիւններում: Դրանց խտացումն է արտացոլուած Հաննարեղորէն նկարահանուած «Մխիթար

Սպարապետ լայնէկրան գունաւոր շքեղ կինոն, ըստ անուանի գրող Սերո Խանգաղեանի համանուն վէպի: Սկզբնաղբիւրի սողերն ասում են, որ Մխիթար Սպարապետը, «ինչպէս առիւծի կորիւն, մռնչաց Սրենեաց լեռներում, եւ նրանից զարհուրեցին բոլոր գազաններն իրենց որջերում: ասպարէզ իջնելով նա խլեց գազանների՝ նուաճողների միջից յափշտակութեան մարմաջը: Զարդուփուր արեց գոռոզամիտների եղջիւրները, թշնամիների ետնապատիկ գլուխներով փոխատուցեց իր վրէժը եւ իրրելու ար վերցրեց նրանց փառքը, որպէսզի մխիթարի ողջ հայ ազգին»:

Մխիթար Սպարապետի կենսագրական տուեալները, տարաբախտաբար, չափազանց կցկտուր են ինչպէս Սկզբնաղբիւրում, այնպէս եւ ժողովրդական զրոյցներում ու ձեռագրական Յիշատակարաններում:

Նկատենք, որ Սկզբնաղբիւրի «Նախագաղափար» օրինակի՝ Դաւիթ Բէկիի ուղեկցած զօրապետների վերաբերեալ յիշատակումներում բացակայում է Մխիթար սպարապետի անունը: Իսկ այդ նշանակում է, որ Մխիթար սպարապետը Վրաստանից չի եկել: Բայց նրա տապանազարի սողերից պարզու՛մ է, որ նա՝ Գանձակից էր, եւ ոչ թէ՛ Ղափանից կամ Մցխիթից:

«Սայ Մխիթար Մեծ անուական,
Սորա օնէր իշխանութեան,
Սայ բէմուրատ գնաց շիվան,
Որ է երկրէն սայ Կանձու՛կ էր...»:

(Ծ. Բարխուդարեան, Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ 2, էջ 64):

Այս եւ այլ փաստեր, որ առկայ են մեր Սկզբնաղբիւրում ու դիւանական փաստաթղթերում, ցոյց են տալիս, որ Սրենիքի ազատագրական շարժումը կղզիացած ու մեկուսի չէր չըջակայթ լայնածիր երկրամասերի ներթափանցումներից ու համագործակցութիւններից:

Ժողովրդական յուշակատուներին միայն յայտնի է դառնում, որ Սրենիքի ազատագրական զինուած պայքարին ամենաեռանդուն իր մասնակցութիւնն է բերել Մխիթար սպարապետը Ախթամ գետեւ Դաւիթ Բէկի ժամանումը Ղափան: Եւ լալայեանի գրառումներում կարողում ենք «...լեզգիներն սկսում են անազին խմբերով յարձակուել Ղարաբաղի վրայ, աւերել ու կողոպտել: Այսքան թշնամիներն ընդդիմադրելու համար Ստեփանոս իշխանը խորհուրդ է տալիս մէլիք Փարսաղանին, որ ետ կանչէ Վրաստանից Դաւիթ Բէկին: Սակայն Մխիթար սպարապետը ընդդիմանում է, ասելով՝ «Լազգիները գալիս են՝ թող գան, ո՛վ տղամարդ է՝ թող ամուսնանա: Կարիք չկայ Դաւիթ Բէկին կանչելու»: Մէլիք-Փարսաղանը եմքարկուում է Մխիթար սպարապետի ազդեցութեամբ եւ չի համաձայնուում կանչելու» («Ազգագրական հանդէս», 1905, գիրք 12, էջ 180): Այս փաստից երևում է նաեւ Մխիթար սպարապետի ուժեղ եւ ընդգծուած անհատականութիւնը, որը, սակայն, չըմբռնուելով որոշ ուսումնասիրողների կողմից՝ սխալ եւ քմահաճ մեկնաբանումների առիթ է ստեղծել պատմագիտական գրականութեան մէջ՝ ազաւաղելով եւ ստուերելով ազատագրական պայքարի այս հերոսի բարի յիշատակը: Հէնց այն արտայայտութիւնը, թէ «ո՛վ տղամարդ է՝ թող անուն հանէ», ցոյց է տալիս սեփական ուժերի վրայ վստահութիւն ունենալու կարեւորութիւնն ու անհրաժեշտութիւնը յաղթանակի համար, որ պէտք է ունենայ իւրաքանչիւր մարտիկ, ով ցանկանում է իր երկրամասի կամ հայրենիքի ազատագրումը տեսնել օտարերկրեայ նուաճողներից, եւ ո՛չ թէ թշնամանքի դրսեւորում է դա Դաւիթ Բէկի կամ մի ուրիշի նկատմամբ: Ժողովրդական յուշակատուներում հաղորդուում մէ նաեւ, որ «Մխիթար սպարապետը հետամուտ է միայն իր քաղկի գորութիւնը ցոյց տալու» (անդ, էջ 1870-81): Այս եւ այլ փաստերից հետեւում է, որ Սկզբնաղբիւրում ակնարկուող, բայց չբացայայտուած տարածայնութիւնների բնոյթը Մխիթար սպարապետի եւ Դաւիթ Բէկի փոխարարբերութիւններում՝ ոչ թէ արդիւնք է Մխիթար սպարապետի շնորհաբանութեան...» ազատագրական զինուած պայքարի նկատմամբ, ինչպէս կարծում են ոմանք (ազատագրական պայքարի՝ որը Մխիթար սպարապետի համար արդէն իսկ կեանքի իմաստ եւ նշանակութիւն էր դարձել), այլ երկու ուժեղ անհատականութիւն՝ երի անհամակերպութեան սուր դրսեւորում:

Ինչպէս Սկզբնաղբիւրի ուղադիր ընթերցումը ցոյց է տալիս, Դաւիթ Բէկի եւ միւս զօրապետների փոխարարբերութիւնները երբեմն բարդութիւններով են ընթացել, ընդորո՛ւմ՝ այդ բարդութիւնները մեծ մասամբ պայմանաւորուած են եղել նաեւ Դաւիթ Բէկի երբեմն չափից առաւել՝ դատմութեան հասնող չհիմնաւորուած խստութեամբ, երբ տուեալ անձնաւորութեան համար պատահական՝ ոչ-բնորոշ այս կամ այն թուլութեան կամ էլ վրիպումի նկատառումով միանգամից դիմում էր պատժի առաւելագոյն միջոցի՝... գլխատման: Այդպիսին է, տարաբախտաբար, բազում ճակատամարտերում իր քաղաքործութիւններով յայտնի, Կալբրի զօրապետ Պապի պարագան, որին իսկոյն զլխատեց Դաւիթ Բէկը միայն նրա համար, որ խուսափել էր թշնամու գերազանց ուժերի դէմ ուղղակի եւ անմիջապէս մարտի բռնուելուց: Ի՞նչ երաշխիք կար ապահովուած զգալու նման փաստերի բացասական անդրադարձումից նաեւ միւս զօրապետների հետ ունեցած փոխարարբերութիւններում: Այս տեսակէտից ախտանշական է թէկուզեւ Մխիթար

սպարապետի հետ ունեցած փոխարարբերութիւններից այն փաստը, որը նշում է Սկզբնաղբիւրը՝ «Այլ զի Մխիթար սպարապետն իսողովեալ էր ընդ տեան իւրոյ Դաւիթ» (Գուլամիրեան հրատ.): Ուշագրաւ է, որ խոռովութեան պատճառները չի բացայայտում Սկզբնաղբիւրը, բայց ոչ էլ մեղադրում է Մխիթար սպարապետին որեւէ յանցանքի մէջ, ինչպէս ուրիշ դէպքերում դաւաճանութիւնը դատափետում է ամենայն խստութեամբ՝ ո՛ւմ կողմից էլ այն կատարուէր: Ասուածից հետեւում է, որ «խոռովութիւնը» բացառապէս Դաւիթ Բէկի անձնական վարքագծի պատճառած ցաւի ու հիասթափութեան արդիւնք պէտք է համարել: Նկատենք նաեւ, որ առաւել դրամատիկ բնոյթ է ունենում Խոտանանի ճակատամարտի հետ կապուած միջառէպը, երբ Մխիթար սպարապետը իր զօրականներով գրոհում էր Բարգուշատի Ֆաթալի խանի բազմաճազարանոց զօրքերի դէմ, եւ ահա, Դաւիթ Բէկից վշտացած ու դառնացած պահին, յանկարծ «հրամայեց Մխիթար զօրավարացն՝ յետս գալ ի պատերազմէն, եւ առարին այնպէս: Բայց յառաջամարտիկը իբրեւ տեսին, թէ զկնի եկեալ զօրքն դարձան յետս՝ համարեցան, թէ ի փախուստ դարձան ի պատերազմէն, եւ սկսան իւրաքանչիւրքն խոյս տալ, ելանել ի պատերազմէն...: Եւ իբրեւ զայն լսէր Դաւիթ, ի սրտմտութիւն բարկութեան բրդէր ի վերայ Մխիթարայ եւ հրամայէր զկառափմ հարկա՛մն: Բայց միջնորդ լեալ մեծամեծացն՝ հազիւ դարձուցին զվիճո մահու՛մ» (Գուլամիրեան հրատ., էջ 63-64): Սկզբնաղբիւրի այս փաստից մեկնելով պատմաբան Լէօն, սակայն, յախուռն եզրակացութեան է յանդում՝ գրելով՝ «Մխիթար սպարապետի այս դաւաճանական գործը, որ այդքան վնասներ պատճառեց հայերին, լցնում է Դաւիթ Բէկի սիրտը մեծ ցասումով: ... Նա մահուան է դատապարտում իր սպարապետին» (Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2-րդ, էջ 197): Եւ կամ՝ «Բայց դարձեալ հայի վատուութիւնը գալիս է խանի գործը չտկելու: Այս անգամ վատ հանդիսանում է արդէն Մխիթար սպարապետը» (անդ, էջ 196): Արուած ընդհանրացումը, գոնէ Մխիթար սպարապետի նկատմամբ, մեր խորին համոզմամբ՝ չափազանց անտեղի է. մի մարդու նկատմամբ մանաւանդ, որն իր գլխով հատուցեց ազատագրական պայքարին իր նուիրուածութիւնը, այն էլ իրօք դաւաճանների ձեռքով...:

Բնականաբար, ինչպէս Սկզբնաղբիւրի խորաքննիչ ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, Մխիթար Սպարապետը ազատագրական շարժման մակընթացութեան եւ տեղաւորութեան փուլերին, դժգոհելով Դաւիթ Բէկի ծայրայեղութիւններից՝ վերջինիս ինտ ունեցած յարաբերութիւնների մերձեցումից բացի նաեւ ժամանակաւոր «ստուգման» ու հեռացման պահեր է ունեցել: Մի հանգամանք, որը յատուկ է եղել նաեւ այլ զօրապետներին. յայտնի է, որ Հալիճորի ճակատամարտի ժամանակ Դաւիթ Բէկը լքուել էր իր շատ ու շատ զօրապետներից: Բայց եւ Մխիթար սպարապետը, չնայած այս իրողութեանը, ամենուրեք եւ միշտ ճակատարիմ է գտնուել ազատագրական պայքարին՝ շարունակելով իր մարտական մասնակցութիւնը բերել ուժակական բոլոր կարեւորագոյն գործողութիւններում: Պատմագիտական գրականութեան մէջ, մեր համոզմամբ, միանգամայն ճիշդ է մեկնաբանում այս բարդոյթը Ա. Միրզոյանը՝ գրելով՝ «Մխիթար սպարապետը, ինչպէս այս երեւում է օսմանցիների դէմ նրա յետագայ գործողութիւններից՝ չի դաւաճանում հայ ազատագրական շարժումներին, այլ այդ ժամանակ դժգոհ լինելով Դաւիթ Բէկից, ցանկացել է նրանից հեռացած զինուորականութիւնը համախմբել իր շուրջը...» («Տեղեկագիր» ՀՍՍԻ ԳԱ հասարակական բաժանմունքի, No. 8, 1952, էջ 20):

Մխիթար սպարապետի հերոսական կերպարը, սակայն, XVIII դարի առաջին երեսնամեակի հայ ազատագրական պայքարի հեռուպատկերում յառնում է մեր առաջ ոչ միայն ռազմավարական իր տաղանդով ու քաղաքործութիւններով, այլեւ, մանաւանդ, քաղաքական կողմնորոշման իր իմաստութեամբ ու պայծառատեսութեամբ: Նա պատմութեանը թողել է այնպիսի մեծարժէք փաստաթուղթ, որը յաւերժացնում է իր անունը որպէս նաեւ քաղաքական լուսաւոր դէմք հայ ժողովրդի պատմութեան ազատագրական ոգորումների տարեգրութեան մէջ:

Պատմական իրադարձութիւնների ծաւալման այս ժամանակաշրջանը, ինչպէս մեր Սկզբնաղբիւրն է վկայում, հայ ժողովրդի համար յատկանշու՛ւմ է թուրք-պարսկական մոլեգնող պատերազմներով, երբ առաւել գիշատիչ ու բարբարոս օսմանեան զօրարանակները իրենց առաջնաղացումներով դէպի Հայաստան եւ Անդրկովկաս, արիւնոտ լուծ էին հաստատում նուաճած երկրներում՝ փոխարինելով պարսկական դաժան տիրապետութեանը: Ազատասնջ հայ ժողովուրդը Դաւիթ Բէկեան ազատագրական շարժումներով զինուած դիմադրութիւն ցոյց տուեց ինչպէս պարսիկների, անպէս եւ նորակող, բայց առաւել վտանգաւոր գիշատիչ՝ օսմանեան Թուրքիայի զօրարանակների դէմ, հերոսական ճակատամարտերի եւ ռազմավարական արուեստի պատմութեան ժայռուն էջեր արձանագրելով: Միւս կողմից՝ ուսական կայսրութեան առաջնաղացումը դէպի Անդրկովկաս եւ Սեւ Մովի ափերը թէկուզեւ ծաւալապաշտական իր նկրտումներով՝ զուգադիպում եւ ընդառաջում էր, օբյեկտիւորէն, պարսկա-թուրքական արիւնոտ լծերի տակ հեծող Անդրկովկասի ժողովուրդների, այդ թու՛ւմ եւ հայ ժողովրդի, ազատաբաղձ ձգտումներին: Պատմագրական աղբիւրների վկայութեամբ, անշուշտ ցարական Իուսաստանի հովանաւորութիւնը իր առաւել առաջաւոր վարչակարգով, սողիւ-տնտեսական յարաբերութիւններով ու մանաւանդ մեծահարուստ մշակոյթով շատ աւելի նախամեծար էր, մինչեւ իսկ ազգային գերագոյն քաղաքացիական

այդ ժողովուրդների համար տուեալ պատմական ժամանակաշրջանում, քան քաղաքակրթական ցածրագոյն մակարդակում գտնուող պարսկա-թուրքական բարբարոսական բռնապետութիւնները, որոնց մղձաւանջային լուծը թօթափել միայնակ, առանց հզօր դաշնակցի անկախութեան, պարզապէս անկարող էին. եւ այդ ինքնաբերական անկախութիւնը ձգողականութիւնը Ռուսաստանի հանդէպ հասկանալի է դառնում շնորհիւ այն բացայայտ իրողութեան, որ Անդրկովկասի ժողովուրդները ռուսական կայսրութեան մականի տակ ո'չ միայն փիզիկական գոյութեամբ ու բարգաւաճմամբ ապահովութիւն կ'ունենային, այլեւ ազգային մշակոյթի զարգացմամբ ու հարստացմամբ հնարաւորութիւն: Ահա այդ ազգային ազատագրական ծրագրի դրոյթների ու հարցադրումներ: Ի առաջադրոյն էր Մխիթար սպարապետը Ռուսաց Արքունիք յղած իր Ուղերձով՝ Միւնիքի զօրապետների համատեղ ստորագրութեամբ: 1726 թուականի Մարտի 24-ին Միւնիքի մի շարք զօրականների լիազօրութեամբ համախօսական է յղել նա Ռուսական Արքունիք՝ Միւնիքում ծաւալուած ազատագրական զինուած պայքարի մասշտաբների, խնդիրների ու պահանջների առաջադրմանը եւ ուրուագծմանը: Այս փաստաթուղթը վառ կերպով եւ աներկմիտ որոշակիութեամբ բնութագրում է Միւնիքի ազատագրական շարժման ռուսական կողմնորոշումը: Այդ Ուղերձում ասուած է. «Եւ մեք Աստուծոյ զօրութեան ապաւինեցաք, եւ յուսացաք արքայութեան թագաւորութեանդ քոյ, եւ ակն ունեմալով ձերում իշխանութիւնն եւ Աստուծոյ յօգնութիւնն սպառազինեալ պատերազմեցաք յետ օսմանցոց...» «Послание Мхитар-бека русскому правительству», «Տեղեկագիր», ՀՄՄՀ ԳԱ Հասարակական բաժանմունքի, 1952, No. 3): Ընդգծուած տողերից ակնյայտ երեւում է, որ Միւնիքի (եւ ո'չ միայն Միւնիքի) ազատագրական շարժման քաղաքական արեւելումը սկզբը իր ցեղեկեթեղն է վառ արտայայտուած ռուսական կողմնորոշումը. դա ոգեշնչման այնպիսի հզօր աղբիւր է եղել (ազատագրական շարժման վերելքի ու թափի համար, որ ռուսական իշխանութիւնների զինակառուցումը ստանալու յոյսի ոգեշնչմամբ ազատագրութեան մարտիկները զսպառազինուելու եւ պատերազմելու օսմանցիներն էին): Ուղերձի հեղինակների քաղաքական իմաստութիւնը այնքան համապարփակ է եղել, որ օսմանեան զօրաբանակների առաջադրած կասեցումը Միւնիքի զինուած ուժերի կողմից՝ դիտուել է նաեւ հակադարձ կապով ու ռազմա-քաղաքական անդրադարձումների լայն շառաւիղով, որը պատիւ է բերում ազատագրական պայքարի զեկավարներին: Նրանք խորապէս ըմբռնելով դափնեհան ռազմական կարեւորութիւնը ոչ միայն հայ ժողովրդի ազատագրման, այլեւ Ռուսաստանի իսկ ապահովութեամբ ու բարօրութեամբ տեսակէտից, գտնուած են, որ օսմանեան զօրաբանակների առաջադրած զինագրաւումը Միւնիքում՝ ուշագրաւ ծառայութիւն է, անկասկած, մասն Ռուսաստանի համար: Ուղերձում կարդում ենք. «Ով աստուածասէր իշխանք, իշխանք եւ պետք թագաւորին, զի թագաւորն շարչարանքի կրում վասն Քրիստոսի սէրն, եւ դուք շարչարանք էք քաշում վասն թագաւորին, ԵՒ ՄԵՔՎԱՍՆ ԶԵՐ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ԱՒԱՆՆԻՆ ԵՂԱՍԵՐՈՒԹԵԱՆ ԵՄՔ ԶԱՐՁԱՐՈՒՄ, պիտի որ այնպէս բան անեմք, որ Քրիստոսի դաստաստանին կարեմք պատասխան տալ: Հիմա մեք Դ (4) տարի է, որ յետ սոցա պատերազմի եմք. ՀՐԱՄԱՆՔ ԶԵՐ ԱՆՍՈՒՆԻՆՅԵՆԻ» (անդ): Ազգային արժանապատուութեան վեհ զգացումով են տողորուած Ուղերձի հեղինակները, երբ յիշեցնում են նաեւ Ռուսաց Արքունիքին, որ Միւնիքի ռազմատակաւոր հայ ազատագրական ուժերի ծառայութիւնը գնահատելիս ընդհանուր թշնամու դէմ՝ ՊԱՐՏԱՆՈՐԵՆՆՈՒՄ ԵՄ ԵՄԻՄԱՆԱԿԱՆ Ռուսաստանին զինակառուցումը ցոյց տալ եւ ազատել «վանդակուած» հայ ժողովրդին վերահաս բերութիւնից ու բնաջնջումից: «...Ձի ո'չ եմք կարում աստր եւ անդրն շրջիլ, այլ մնացեալ եմք ի մէջ դալին (իմա՝ «բերդում» — Լ.Պ.), որպէս հաւքն ի մէջ դափնի (իմա՝ «վանդակում» — Լ.Պ.): Ձի խնդրեմք զբարձր զօրապետ թագաւորութեանդ վասն Աստուծոյ սէրն եւ յուսոյ արքայութեանն եւ վասն հոգոց ձերոց եւ Քրիստոսի խաթերն համար՝ պիտի որ օգնութիւն հասուցանէք մեզ, որ այս մնացեալ ալ լիջարակ լեալ Քրիստոնեալս վասն Քրիստոսի սէրն զթագաւորին հրամանաւ ազատէք, որ չլինեն անօրինաց գերի» (անդ): Պատմագիտական գրականութեան մէջ, տարաբխտարար, կոպիտ սխալ է թոյլ տրուած Ուղերձի՝ Միւնիքի ազատագրական շարժման ռազմա-քաղաքական ծախքերի բացայայտման տեսակէտից ունեցած բացառիկ կարեւորութեան մեկնաբանութիւններում ու գնահատումներում: Այսպէս, պատմական գիտ. Դոկտոր Յ. Փափազեանը, ժխտելով առհասարակ նման փաստաթղթի մտայղացման անհրաժեշտութիւնն անգամ՝ ժամանակավրէպ եւ շանհետես» ձեռնարկում է համարում զրա առաջումը Ռուսաց Արքունիք, նոյնիսկ մեղադրում «անիրատեսութեան» մէջ նրա հեղինակներին: Նա սեւով սպիտակի վրայ գրում է. «Դէպքերի յետագայ ընթացքն եկաւ հաստատու սակայն, որ աւելի իրատես էին շարժման այն ղեկավարները, որոնց ստորագրութիւնները բացակայում էին այդ գրութեամ տակ» (տե՛ս նրա յօդուածը՝ «Հայ-իրանական զինակցութիւնը 1726-1736 թթ. եւ արեւելեան Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը Նադիր-Շահի օրոք», «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», No. 2, 1979, էջ 75): Համարեա նոյն սխալ գնահատականը մի քիչ այլ ձեւակերպմամբ, տարաբխտարար անց է կացուել նաեւ Ակադեմիական Բազմահատորեակի՝ «Հայ ժողովրդի պատմութեան» 4-րդ հատորում, ուր կարդում ենք. «Այսպիսի խոսքն ու անկազմակերպ իրադրութեամբ արգասիք էր իրականում ոչ մի շօշափելի արդիւնք

չխոստացող Մխիթար բէկի եւ Յրամ համախոհ իւզաբաշիմերի ստորագրութեամբ 1726 թ. Մարտի 24-ին շարադրուած աղբրագիր-ուղերձը» (Երեւան, 1972, էջ 171): Սկզբնաղբիւրը գարմանալիորէն լուծւած է այս փաստաթղթի մասին, բայց եւ հետամուտ է նկարագրել հաւաստի ճշգրտութեամբ բոլոր այն կարեւորագոյն իրադարձութիւնները, որոնք տեղի ունեցան Ուղերձի գրութեան ժամանակամիջոցին եւ, մասնաւոր, նրանից յետոյ, ընդհուպ 1728 թուականին Դաւիթ բէկի մահը եւ Մխիթար սպարապետի փոխաշրջումը ազատագրական շարժումը գլխաւորելու հրամանատարական պոստում, Ագուլիսի ճակատամարտը, 1730 թուականին Խնձորէսկում դաւաճանաբար՝ գլխատմամբ Մխիթար սպարապետի զոհուելը, եւ Թավրիզ՝ օսմանցի փաշային» նրա «վիթարի գեղեցիկ գլուխը» իբրեւ «նուէր» ուղարկուելը, նաեւ հայ դաւաճանների, իրենց հերթին, գլխատուելը օսմանցի փաշայի կողմից եւ այլն: Այս իրադարձութիւնների հաւաստիութիւնը ապացուցուած է նաեւ ժողովրդական զրոյցներում պարփակուած յուշակատարումների համապատասխանութեամբ (տե՛ս Բ. Լալայեան, Նշուած յօդուածը, «Ազգագրական հանդէս», 1905, գիրք 12, էջ 195-197): Բայց ահա, բոլոր փաստերի համադրման դէպքում, յարժուում են հակասութիւններ եւ անմեկնելի հարցեր ու կասկածներ, որոնք եւ յուզել են քննական պատմագիտութիւնը (տե՛ս Ս. Արուտյան «Послание Мхитар-бека русскому правительству», «Տեղեկագիր», 1952, No. 3, էջ 89-99, նոյնի՝ «Освободительное движение Армянского народа в первой четверти XVIII века» աշխատութիւնը, Երեւան, 1953, էջ 272-278, Ա. Միրզոյեան, «Մխիթար-բէկի կողմից ռուսական կառավարութեան ուղղուած Ուղերձի հարցի շուրջը», «Տեղեկագիր», No. 8, 1952, Աշ. Յովհաննիսեան, «Դաւիթ Բէկի գլխաւորած Հափանի պատամարտութիւնը», «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», No. 1, 1970, Աշ. Արրախանեան, «Միւնիքի XVIII դարի ազատագրական շարժման պատմութեան շուրջը», «Պատմա-բանասիրական հանդէս», No. 4, 1972, էջ 177-78): Ի դէպ, Ուղերձի մասին լուրերը Սկզբնաղբիւրում՝ որոշ պատմաբանների համար հիմք է տուել կասկածի տակ վերջնելու Ստեփանոս Շահումեանի անուամբ յայտնի բնագրի արժանահաւաստիութիւնը հանգուցային այնպիսի հարցերի ու ժամանակագրական տուեալների վերաբերմամբ, որոնք շօշափում են արհասարակ Միւնիքի ազատագրական շարժման զինուած պայքարի տեւողութիւնը՝ կրճատելով այն երեք տարով, դուրս գցելով օսմանեան զինուած պայքարի տեւողութիւնը՝ կրճատելով այն երեք տարով, դուրս գցելով օսմանեան թուրքիայի դէմ մղուած հերոսապատումի ամբողջ ժամանակաշրջանը, վերանայում Դաւիթ Բէկի մահուան թուականը, Մխիթար սպարապետի գլխաւորած հրամանատարութեան ժամանակաշրջանը եւ այլն: Բայց հարկ ենք համարում նշել, որ չափազանց դժուարին, եթէ չասենք անհնարին է ժամանակագրական խախտումներ անելով փորձել վերանայել Սկզբնաղբիւրի դէպքերի եւ իրադարձութիւնների ժամանակաբանութիւնը՝ այնքանով, որքանով այն հաւաստուած է ոչ թէ ազատագրական շարժման մի մասնակցի, այլ՝ մի շարք մասնակիցների վկայութիւններով ու հաստատումներով: Ըստ ժողովրդական զրոյցների, Դաւիթ Բէկին յաջողելիս, Մխիթար սպարապետի թեկնածութեանը, իբրեւ շարժման գլխաւոր հրամանատարի, հակադրուած է Հալիճորի Եղին, որի մասին, սակայն, Սկզբնաղբիւրը ոչինչ չի յիշատակում: Ըստ այդ զրոյցների, Հալիճորի Եղին «չափազանց լինեց ընտրուել, եւ երբ չի կարողանում յաջողանել, սաստիկ դիտակուում է, եւ որոշում է վրէժ լուծել: Այս նպատակով մարդիկ է ուղարկում Ֆաթալի խանի մօտ եւ համոզում նրան յարձակուելու Հալիճորի վրայ, խոստանալով ամէն կերպ օգնել նրան» («Ազգագրական հանդէս», էջ 195-196): Այս յուշապատումը, մեր կարծիքով, իրական հիմք պէտք է ունենայ նաեւ այն պատճառով, որ, համաձայն Ե. Լալայեանի տուած տողատակային մի կարեւոր ծանօթագրութեան, «մինչեւ հիմա էլ այս կողմերում (իմա՝ Հալիճորի — Լ.Պ.) մատնիչներին Եղի եւ անուամում» (անդ, էջ 196, տողատակի ծանօթ.): Ուշագրաւ է ժողովրդական զրոյցներում պահանջուած նաեւ այն տեղեկութիւնը, որ ազատագրական շարժումը գլխատուելու համար պարսից շահը նոյնիսկ գլխագին է խոստացել Մխիթար սպարապետին մէջտեղից վերացնողին: «Պարսիկները շարունակ հետեւում էին նրան, նոյնիսկ պարսից շահը մեծ գումար է խոստանում այն մարդին, որ կը ներկայացնէր իրեն Մխիթարի գլուխը» (էջ 196): Բայց երբ իրագործուում է նախապատրաստուած ոճիրը, պարսից շահը «Մխիթարի գլուխը ետ է ուղարկում Խնձորէսկ, որ իր մարմնի հետ միասին պատուով թաղեն» (անդ, էջ 197): Նրան թաղում են Խնձորէսկից «հարաւ արեւելեան կողմում գտնուած աւերակ անապատում, եկեղեցու հիւսիսային կողմում» (անդ, էջ 197): Այս յուշապատումները եւս հաստատում են Սկզբնաղբիւրի արժանահաւաստիութիւնը Մխիթար սպարապետին հէնց Խնձորէսկում հայ դաւաճանների ձեռքով գլխատուելու փաստի վերաբերեալ: Մխիթար սպարապետի հերոսական կերպարը իր գաղափարական ու սոցիալական խորը եւ համակողմանի իմաստաւորմամբ մանաւանդ, ինչպէս եւ ռազմավարական հմտութեամբ բացայայտուել է գեղարուեստական ստանձնի երկերում՝ յատկապէս խորհրդային շրջանում:

գնացել: Եւ ես քազաւորիմ ուխազմ նշանց տվի, կարդացին. որչ միայրբրամ ասում ան, քէ մեր քազաւորիմ ծառայ եմք...» («Մի էջ...», 214):

Ինչպէս ակներեւ է, օգնական ուժերը Ղարաբաղից հասնում են միայն Նախիջևանի ճակատամարտից յետոյ, երբ Դաւիթ Բէկի զօրքերը լուրջ պարտութիւն էին կրել: Միաժամանակ ճշդում է արւում. եթէ Սկզբնաղբիւրում անորոշաբար ասում է, թէ Դաւիթ Բէկի զոհուած մարտիկների թիւը «աւելի քան զհազար այր» է, ապա պատուիրակի զեկուզագրում՝ 4.000-5.000):

45. Բնագրի «չիւրում կարգի զօրապետութեան» ընթերցումը ակադ. Բրոսսէն ընկալել է իբրեւ «son lieutenant» («իւր տեղակալը»), որը ճիշդ չի բացատրում իմաստը:

46. Ասլամազ-ղուլիմ պարսիկ դրածոյ էր, որն ամրացել էր Ջեվայի բերդում: Նա բազմիցս յարձակումներ է կատարում Դաւիթ Բէկի զօրքերի վրայ: Բայց նրա պարտութիւնը վերջնական է լինում 1723 թուականին, երբ Դաւիթ Բէկը իր զօրապետների՝ Թորոսի, տէր Աւետիսի եւ Մխիթար սպարապետի միացեալ ուժերի գրոհումով գրաւում է Ջեվա բերդը: Հետաքրքրական են նաեւ ժողովրդական յուշակատումներում Ջեվայի գրաւման համար մղուած ճակատամարտի վերաբերեալ պահպանուած վկայութիւնները, որոնք ներկայացնում ենք ընթերցողին. Որոտանի ճակատամարտի յաղթանակից յետոյ «Դաւիթ-բէկը աւար առած գէնքերը բաժանում է հայ կամաւորներին եւ սրանցից երեք հարիւրը յանձնում է մէլիք Փարսաղանին, երեք հարիւրը Մխիթար սպարապետին, երեք հարիւրն էլ տէր Աւետիսին. իսկ Ստեփանոսին թողնում է նրա արդէն ունեցած չորս հարիւր զինուորը: Ապա սրանց բոլորի հետ արշաւում է Ջեվայի բերդի վրայ, ուր իշխում էր Ասլամազ-ղուլի խանը եւ որին պատկանում էին նաեւ Բաղաբերդը (Բաղալուքար) եւ Ղարաբաղը»:

Մխիթար սպարապետը գնում է Գեղուա գետի ուղղութեամբ, Ստեփան իշխանը Ռիչա չայի ուղղութեամբ, տէր Աւետիսը Ղուրկուլու կողմից, իսկ ինքը, Դաւիթ Բէկը, գնում նստում է Թամաքեւու եկեղեցու դռանը:

Պաշարումը տեւում է երկու օր. իսկ հարձակում լինում է մի հայ կին, որ գողանում է պարսպի դարպասի բանալին եւ մի հաւատարիմ հայի ձեռքով պարսպից դուրս ձգում: Այս ժամանակ Մխիթար սպարապետը յարձակում է վերին աշտարակի վրայ եւ այն տիրում: Հայ զինուորներն էլ բաց են անում դարպասը եւ ներս խուժում, սկսում են կոտորել պարսիկներին: Խանը ձի է նստում եւ սկսում է փախչել, սակայն տէր Աւետիսը նկատում է նրան եւ յետեւից ընկնում, Բուղաճըղում բռնում է եւ ետ դարձնում: Ճանապարհին Ասլամազ-ղուլի խանը հարցնում է տէր Աւետիսին, թէ ո՞ւր է տանում իրեն, եւ երբ իմանում է, որ Դաւիթ Բէկի մօտ է տանելու, ասում է. «Գնա՛նք Դաւիթ Բէկը ողորմած մարդ է, ինձ չի սպանի»: Այս որ յսում է տէր Աւետիսը՝ այնպիսի ուժգնութեամբ խփում է սուրը խանին, որ ձախ ուսից ալ կողքն է անցնում:

«Սա՛նը, քշի՛ր ձիդ, Դաւիթ Բէկը ողորմած է», հեգնում է տէր Աւետիսը:

Խանը, որ հարուածի սաստկութիւնից դեռեւս ոչինչ չէր զգացել, քշում է ձին եւ չիսկոյն նրա կէսը թրջմբալով վայր է գլորւում, ձին խրտնում է եւ միւս կէսն վերան փախչում, քարէ քար տալիս»:

Տէր Աւետիսը վերադառնում է Դաւիթ Բէկի մօտ եւ յայտնում նրան, որ խանին սպանել է:

— Ինչի՞ կենդանի չբերի ինձ մօտ, հարցնում է Դաւիթ Բէկը: — Նրա համար որ բնաւորութիւնը գիտէի, պատասխանում է տէր Աւետիսը, կը ներէի, կ'երթար նորից զօրք կը հաւաքէր եւ կը գար մեզ վրայ:

Այս ժամանակ բերդից վեց պատուաւոր թուրքեր ներկայանում են Դաւիթ Բէկին եւ յայտնելով հպատակութիւն՝ խնդրում են չկոտորել իրենց: Դաւիթ Բէկն իսկոյն ձի է նստում, գնում նայում է բերդը եւ հրամայում, որ դադարեցնեն կոտորածը: Միեւնոյն ժամանակ խափա պատուիրում է թուրքերին, որ երեք օրուայ ընթացքում գաղթեն, ապա թէ ոչ բոլորին էլ կը կոտորեն» («Ազգագրական հանդէս», 1905, գիրք 12, էջ 183-84):

47. Մ. Ջամչեանցի մօտ աղաւաղուած ձեւով է՝ իբրեւ «Փութաբաթ» (տե՛ս «Պատմութիւն Հայոց», Կ. Գ, էջ 786):

48. Ջեվա բերդը, ինչպէս երեւում է Սկզբնաղբիւրից, չափազանց անառիկ է եղել ստրատեգիական իր կարեւոր դիրքի շնորհիւ: Նաեւ Լէօյի կարծիքով՝ «Ջեվան եւ նրա հետ Հալիճորի գետի ձորը Ղափաճի սիրտն էին կազմում. եթէ նրանք թշնամու ձեռքում մնային, դրանով բաժան-բաժան կ'անէին հայ զինուորութիւնը՝ զրկելով նրան համախմբուելու, կենտրոնանալու հնարաւորութիւնից» («Երկերի ժողովածու», Կ. 3, գիրք 2, էջ 185):

49. Ղարաչիւմէմ գիւղը գտնուում է Բարգուշատից արեւմուտք՝ Բասուտ գետի ափին, Մեղրիի շրջանում:

50. Կեմաուզը Մեղրիից հիւսիս-արեւելք է գտնուում, Միւնիքի նախկին Կուսական գաւառն է:

51. Ակադ. Մ. Բրոսսէն այս հատուածը թարգմանելիս բաւական հեռացել է բնագրից. երբ խօսքը վերաբերում է «արգելակների վրայով ամրոց բարձրանալուն» եւ թուրքերի գլխաւորին (եզակի թիւ) ձերբակալելուն, Մ. Բրոսսէն «անակնկալ ներխուժման եւ թուրքերի գլխաւորներին ձերբակալելու» մասին ոչ-ճիշդ ընթերցումն է ներկայացնում: Համեմատի՛ր բնագրում՝ «Բայց տէր Աւետիսն խափամօք ի յամուր անդր ելամէր եւ զգլխաւորն նորա ձերբակալ անէր: Այսմ վայրի զօրքն ամենայն, որք շուրջ էին գրեթէ, ի պարսպացն ի ներքս զեղամէին, եւ գուր. ի վերայ եղեալ՝ զամենեսեմ զմտա առ ետեղ սատակէին...»: Փրանսերէն թարգմանութիւնն է՝ «Toutefois y etant entré par surpris et ayant mis la main sur les principaux chefs, toute la masse de l'armée assiégeante franchit les murailles de la place, et fit tomber la garnison sous le fer» (p. 230):

52. Աքքըը Միւնեաց Ձորք գաւառի գիւղերից է, որ մատենագրութեան մէջ գրանցուած է նաեւ իբրեւ «Աջարաջ»:

53. Դաւիթ Բէկը, ինչպէս յայտնի է, ժամանել էր Ղափան 1722 թուականին, հետեւաբար բերդը տարին կը լինէր 1724 թուականը, իսկ «Մաղկազարդը», ըստ հայ տոմարագիտութեան, 1724 թուականին կը համապատասխանէր Մարտի 29-ին: Ըստ այդմ՝ Որոտանի գրաւումը իրականացուել է 1724 թ. Մարտի 29-ին:

54. Դաւիթ Բէկի զօրապետներից Պապի եղբորորդի Սրապիոնի յուշերում, որոնք վերաբերում են Միւնիքի XVIII դարի ազատագրական շարժմանը, Որոտան բերդի առնչութեամբ նոյն հաւաստամբ գրառուած է: «Որոտնայ բերդն իւր ամրութեամբն որը էր եղած թշնամեաց համար, եւ յաճախ էն տեղաց ղուրս էին գալիս յարձակում հայերի գեղերի վրայ, ասպատակում ու վերադառնում, պատսպարում բերդի մէջ» («Արարատ», 1877, էջ 415):

55. Որոտանի գրաւման առնչութեամբ Սրապիոն Մերունին իր յուշակատումներում նշում է նաեւ. «Որոտնայ բերդը առնելն էր մի փառաւոր յաղթութիւն, որից ծագեց հայերի մտքումը զանազան գաղափարներ. ուստի ժողովեցան բոլոր իշխանները, մէլիքները եւ երեւելիները, խորհուրդ արին ու հաստատեցին գ'Դաւիթ Բէկն իւրեանց վերայ գլխաւոր մեծաւոր (սարդար), իսկ զմիւս մէլիքները կամ զօրք ունեցողները զօրավար անուանեցին, զոր օրինակ Մխիթար զօրավար, Թորոս զօրավար, Փարսաղան զօրավար եւլն. եւ խօսք կար թէ, մտադր են նշանակել գ'Դաւիթ Բէկը թագաւոր եւ օծել Տաթեւի վանքումն եւ թէ սպասում են վրաց թագաւորէն դեսպան գալ եւ թագ բերէ: Տարաբխտաբար էս զօրավարութեանն կոչումը շատերը վշտացրեց, ըստ որում ոմանք ինքեանց արժանի համարելով էս կոչմանը եւ էն շտանալու համար սրտնեղացան ու դիակալ եղան, նախանձեցին. ուստի եւ իւրեանց պատիժը կրեցին: էս դժգոհներէն մինն էր եւ կարող եմ ասել գլխաւորն էր իմ հօրեղբայր Պապն...» («Արարատ», 1877, էջ 416):

Հայերին» («Ազգագրական Հանդես», 1905, գիրք 12, էջ 179-180):

Ի դեպ, մեր Սկզբնաղբիւրի այս ընթերցման ֆրանսերէն թարգմանութեան առնչութեամբ ունենք դիտողութիւն. ահադ. Մ. Բրոսսէն սխալուած է, երբ հրովարտակ ուղարկելը վերագրուած է ոչ թէ Նուբարին, այլ Դաւիթ Բէկին, որը տուեալ կոնտեքստում բացառուած է (տե՛ս նրա աշխատ., էջ 237):

11. Գուլամիրեանի հրատարակութիւնում այս տեղանունը աղաւաղուած է ներկայացուած՝ իբրեւ «Լեզկին աւան» (Գուլ. հրատ. էջ 29): Ուղղման համար մեզ համար հիմք է ծառայել Սոյն քննական բնագիրը:

12. Մ. Չամչեանցը Լեւազի վրայ ասպատակելու յիշատակութիւն չունի:

13. Մ. Բրոսսէն «գուժական» բառը ընկալել է իբրեւ «անհանգստացնող լուր» (“inquietante nouvelle”, էջ 237), որ ճիշդ չէ անշուշտ:

14. Վանք կամ Կեսվանք կոչուած գիւղը գտնուած է Կալիբ գետակի աջ կողմում՝ մէկ մղոն հեռաւորութեան վրայ, Թաղամերին մերձ:

15. Ափկիսը Մանլեւից մէկ մղոն հեռաւորութեան վրայ գտնուող գիւղ է, դէպի հիւսիս հանդիպող ձորի ձախ կողմում:

16. Այս լեռները բաժանուած են Նախիջեանը Սիւնիքից:

17. Պաշտօնը լեռները գտնուած են Օրդուբադի եւ Չամչուրի միջեւ:

18. Բնագրի՝ «Ապա գուժական հասանէր առ Դաւիթ վասն այսր ամենայնի» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն թարգմանել է ընդհանուր իմաստի ընկալմամբ. “Ces tristes nouvelles ayant été portées à David”, (էջ 278), այսինքն՝ «Այս տխուր լուրերը հասցուեցին Դաւթին»:

19. Բնագրի՝ «Հինիցն թուրքաց» արտայայտութիւնը Մ. Բրոսսէն թարգմանել է իբրեւ “les coureurs turcs”, որ չի բացայայտուած գրաբարեան «հէն» բառի իմաստը («ասպատակ», «աւազակ»):

20. Գուրհամը, ամենայն հաւանականութեամբ, Կոմսական գաւառն է:

21. Ոչ թէ «Մեղրու ամրացուած աւանը» (“le bourg fortifié de Meghri, էջ 238), ինչպէս թարգմանել է Մ. Բրոսսէն բնագրի «զամուր աւանն Մեղրի» ընթերցումը, այլ «ամրացուած Մեղրի աւանը»:

22. Բնագրի՝ «Ի բաց առին զկամուրջս գետոյն» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն թարգմանել է իբրեւ «չտապեցին գրաւել գետի կամուրջները» (“se hâtèrent d’aller occuper les ponts de la rivière”), որը ճիշդ չէ ամենեւին:

23. Բնագրի՝ «Ստեփաննոս Վարդանեսեան» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն ներկայացրել է իբրեւ «Ստեփաննոս, Վարդանի որդին» (“Stephanos, fils de Vardan”, էջ 239), որը ընդունելի չէ Իհարկէ:

24. Մ. Բրոսսէն ներկայացրած բնագրի հետեւեալ հատուածի՝ «...զնայ ի գաւառն Չամչուր առ զորպետն Պայինտուր եւ ծանոյց նմա զամենայն անձկութիւնս մեղրեցւոցն, եւ զվիշտս վտանգի նոցա», - շատ ազատ թարգմանութիւն է: Համեմատի՛ր. “partir en hâte pour Tchavndour, ou il rejoignit le commandant Baidour et lui fit connaître la position, ainsi que l’etat critique de Meghri”, էջ 239): Այսինքն՝ «Շտապ մեկնեց Չամչուր, ուր միացաւ հրամանատար Բայինտուրին եւ նրան ծանօթացրեց իրավիճակը, ինչպէս եւ Մեղրու տագնապալի դրութիւնը»:

25. Ըստ երեւոյթին, ճշգրտութեան կարիք ունի 38-րդ պարբերոյթում հաղորդուած տուեալը «Շահիւամի որդու եւ Լազի որդու զօրքերի 12 հազար» լինելու վերաբերեալ:

26. Բնագրի՝ «Այլ զի սակաւք էին, ոչ կարացին իսպառ ջնջել եւ ամհետս առնել զմտա ամտի» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն թերի է ներկայացրել՝ թարգմանելով. “Trop peu nombreux, ils n’avaient pu les exterminer complètement ni s’opposer à leur retraite” (էջ 239), այսինքն՝ «Շատ սակաւաթիւ

լինելով՝ չկարողացան նրանց լրիւ ոչնչացնել, ոչ էլ ընդդիմակայել նրանց նահաջին»:

27. Բնագրի՝ «առ զօրականս թուրքաց» ընթերցումը Ա. Բրոսսէն թարգմանել է իբրեւ “les chefs de différentes tribus turques” (էջ 240), այսինքն՝ «թուրքական տարբեր ցեղերի պետերին», որ շատ կամայական ընկալուած է անշուշտ:

28. Բնագրի՝ «վասն ահի հիմիցն անցեալք էին յերկիրն Չամչուրոյ» ընթերցումը թարգմանելիս Մ. Բրոսսէն լուրջ վրիպումներ է թող տուել. համեմատի՛ր. “que la crainte avait fait passer dans Tchavndour” (էջ 240), այսինքն՝ «երկիւղը տարածուել էր Չամչուրում», փիս. «Ասպատակների վախից (Գուրհամի գիւղացիները) անցել էին Չամչուրը»:

29. Այսինքն՝ 1725 թուականին:

30. Բնագրի՝ «եղբայրն խամիմ Երեւմայ զբազում զօրս կուտէր եւ երթայր յօգնութիւն եղբորն իւրոյ, զի էր պաշարեցեալ նա ի յամուրս Երեւան քաղաքի ի զօրացն օսմանցւոց» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն բոլորովին տարբեր ընկալմամբ է ներկայացրել, որպէս թէ՛ Երեւանի խանը բազմաթիւ զօրքեր է հաւաքել եւ օգնութեան հասել պաշարման մէջ գտնուող եղբորը՝ թարգմանելով այսպէս. “le Khan d’Erivan, dont le frère était bloqué par les Osmanlis, leva des troupes et marcha à son secours” (էջ 240), այսինքն՝ «Երեւանի խանը, որի եղբայրը շրջափակուել էր օսմանցիների կողմից, զօրքեր վերցրեց եւ առաջ շարժուեց նրան փրկելու»: Մինչդեռ՝ իսկեւիսկ հակառակն է:

Ի դեպ, ժամանակագրական տեսակետից հարկաւոր է ճշգրտւած մտցնել. Սկզբնաղբիւրում նկարագրուող իրադարձութիւնը տեղի ունեցած է համարուած 1725 թուականին, մինչդեռ Երեւանի գրաւումը օսմանցիների կողմից, ինչպէս յայտնի է, իրականացուել է 1724 թուականին: Այս հակասութիւնը եւ շփոթութիւնը Սկզբնաղբիւրում առաջին անգամ նկատել է Լէօն (տե՛ս «Երկերի ժողովածու», հ. 3, գիրք 2, էջ 145):

31. Բնագրի՝ «կոչել առ ինքն զմամս ի գլխաւորաց իշխանացն» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն թարգմանել է իբրեւ “plusieurs des principaux” (էջ 240): Իսկ “plusieurs” նշանակուած է «բազում», այսինքն տեքստում «զոմանս» է ասուած:

32. Բնագրի՝ «Մեք ոչ ումեք դոցա մեղաք, եւ ոչ զոք ի նոցանէ ի տարապարտուց սպանաք» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն բոլորովին սխալ է թարգմանել. համեմատի՛ր. “Nous, dirent les hommes de Meghri, nous n’avons ni inquieté, ni tué personne a la legere”, (էջ 241), այսինքն՝ «Մենք, ասում են մեղրեցիները, կշտամբանքի արժանի որեւէ արարք չենք թող տուել այս մարդկանց նկատմամբ. ոչ նեղութիւն ենք պատճառել, ոչ էլ որեւէ մէկին սպանել թեթեւ (յանցամբի համար):

33. Բնագրի՝ «կամեցան բնաւին բնաջինջ առնել» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն թարգմանել է իբրեւ «մեզ վերցնելու մտադրութեամբ» (“avec l’intention de nous prendre”, էջ 241). մի ընկալում, որ անյարիր է բնագրին:

34. Բնագրի՝ «եւ ի բաց վնդեցաք» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն ընկալել է իբրեւ «նրանց պարտութեան մատնեցինք» (“les avons battus”, էջ 241):

35. Դազանկուլուն գտնուած է Տաթեւի վանքից արեւմուտք:

36. Բնագրի՝ «բարածիք լեւլ կալան զնա» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն թարգմանել է իբրեւ “fut atteint d’une pierre et fait prisonnier” (էջ 241); այսինքն՝ «մի քարի հարուած ստացաւ եւ ձերբակալուեց», որ համարժէք չէ բնագրին:

37. Բնագրի՝ «Յայնժամ զօրքն թշնամեաց իբրեւ զայն աղմուկ շփոթի տեսանէին» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն բոլորովին ազատ է թարգմանել. “Profitant de ce malentendu” (էջ 241), այսինքն՝ «Օգտուելով այս թիրիմացութիւնից», որը, սակայն, համարժէք չէ տեքստային ճշգրտութեանը:

38. Այս նոյն փաստը արտացոլում է գտել նաեւ ժողովրդական զրոյցներում: Այսպէս, «Մխիթար փոքրաթիւ գնդով վերադառնում է Հալիձոր: Դաւիթը սաստիկ բարկանում է սրա վրայ եւ կամենում է գլխատել տալ նրան, որովհետեւ նա իրենից նեղացած լինելով անսիրտ է պատերազմել, սակայն միւս իշխանները միջնորդում են եւ փոխել տալիս որոշումը: Բայց եւ այնպէս Դաւիթը հրամայում է մի լաւ թակել Մխիթար սպարապետին» («Ազգագրական Հանդես», 1905, գիրք 12, էջ 183):

39. Բնագրի՝ «եւ այնքան զօրացն ի զուր տարապարտուց կորուսելոյ» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն Թարգմանել է իբրեւ «et d'un tel massacre sans cause sérieuse» (էջ 242), այսինքն՝ «եւ մամ կոտորածը առանց լուրջ պատճառի», որ շատ ազատ ընկալման արդիւնք է:

40. Խոտանան գիւղը Հարանդ գաւառում է գտնուում, միջին մեծութեան. մասնազրահան վկայութիւնները նրա մասին X դարից են. այն պատկանում է Տաթեւի տիրոջին:

41. Իհարկէ, Հրաշքանման է նկարագրուած Պալի զօրավարի վերակենդանացումը մահացու վէրքից: Այս նոյն միջադէպը արձագանգ է գտել նաեւ ժողովրդական յուշապատումներում՝ միայն առանց Հրաշքանման վերակենդանացման վերագրումների, բայց եւ տարբեր խմբագրութեամբ: Համեմատի՛ր. «... Պալի զօրավարը քաջութեամբ կուռում է եւ վզի վերայ սրի մի հարուած ընդունելով՝ ձիուց վայր դուրսում:

... Պալի զօրապետը կռուի դաշտում ստացած վէրքից չի մեռնում, այլ երբ տեսնում է, որ դիշերը բոլորը հեռացան, հանում է թաշկինակը՝ կապում վզին, որ երկու մատ խորութեամբ կտրուած էր եւ երկու ձեռքով գլուխը բռնած՝ գալիս հասնում է Հալիձոր երեք օրից յետոյ: Բոլորը սաստիկ ուրախանում են եւ խնամք տանելով բժշկում: Սակայն կտրուած տեղում փոս է մնում, ուր փոշին նստելով նեղութիւն է պատճառում. ուստի եւ յաճախ Պալին, երբ եկեղեցու մօտ կամ շինամիջում նստած զրոյց էր անում, կանչում էր երեխաներին, որ հաւի փետուրներով մաքրեն այդ կտրուած տեղի փոշին» («Աղագրական հանդէս», 1905, դիրք 12, էջ 193-194):

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒՑ

1. Սկզբնաղբերի այս վերջին Գլուխը ամբողջութեամբ վերաբերում է օսմանեան ներխուժող բանակների դէմ սիւնեցիների մղած հերոսամարտերին, որոնք տեւում են շուրջ Հինգ տարի՝ սկսած 1726 թուականից մինչեւ 1730 թուականը՝ Դաւիթ Բէկի զօրամիաւորների տարած փառահեղ յաղթանակների ու նաեւ դրամատիկ պահերի հերթազայումներով:

Մեզ հասած վաւերագրերի քննութիւնից ակնյայտօրէն բացայայտուած է թուրքական առաջխաղացման սփռած երկիւղի ու տագնապի ահազնութիւնը ազատագրական մաքառումներում զէնք բարձրացրած ողջ հայութեան սրտերում:

Հրատապ անհրաժեշտութիւն է զգացւում երկար ժամանակ ակնկալուող ռուսաց զինական օգնութիւնը հայ ժողովրդին՝ ահազնակուլ վիշապի — թուրքական բնաջնջող տիրապետութեան դէմ յանդիման: Այս տեսակէտից յատկանշական են էջմիածնի աթոռակալ Յովասափ վարդապետի եւ Ռուսաց Արքունիքի հայ պատուիրակ Իւան Կարապետի գրագրութիւնները դեռեւ 1724 թուականից. առաջինը՝ նոյն տարուայ Մարտի 13-ի նամակը Սղնախների եռզբաշիններին, երկրորդը՝ Յուլիսի 18-ի զեկուցագիրը:

Այսպէս, Յովասափ վարդապետը գրում է. «... Սիրելի եւ Քրիստոսիւ զօրացեալք պարոն ուզբաշիք. թէ տեղոյս եմք, անպատմելի եւ անասելի է նեղութիւն մեր: Ապա առհասարակ թէ՛ մեր (իմա՝ Արարատեան դաշտավայրի հայութեան — Լ.Խ.), թէ՛ սոցա (իմա՝ Ղարաբաղի — Լ.Խ.) ակնկալութիւնն հիւսիսայինն (իմա՝ Ռուսաստանն — Լ.Խ.) է, նորա գալստեանն եւ ճանապարհին են սպասում: Ղապուլ են (իմա՝ Համաձայն են) — Լ.Խ.) հիւսիսայնոց գալստեանն. այլոց մամ չնմ համարում»: Ինչպէս ընդգծուած տողից ակնբախ է դառնում, ռուսների գալուստը «այլոց նման չի համարուած», այսինքն՝ նրանք չեն դիտւում նուաճողներ, ինչպէս պարսիկները եւ թուրքերը, այլ՝ ազատարարներ: Նկատենք, որ սա կարելոր՝ առանցքային ու ելակէտային սեւեռուն հայեացք է մարտնչող ազատատենչ հայութեան համար: Այդ երեւում է նաեւ նամակի շարունակութիւնից, ընդորում շեշտելով, որ իր ազատարարի առաքելութիւնը կարող է կատարել միայն այն զէպքում ռուսաց զինական օգնութիւնը, երբ այն մախորդի բուրժակամ առաջխաղացումներին հայկական տարածքում: Այդպէս էլ ասուած է. «... Դոցա (իմա՝ ռուսները — Լ.Խ.) օգնականութիւնն գալուստն շուտով լինի, քանի որ քշմամբաց չեմք մատուցել, գերի եւ աւար չնմ հարկաներ. շուտով գայցնմ մեզ այցելութիւն եւ ազատութիւն լիցի» («Մի էջ...», 190):

Առաւել ուշագրաւ է պատուիրակ Իւան Կարապետի զեկուցագրում մասնաւորապէս Սիւնիքի հայ ժողովրդի արամադրութեան հաւաստի վերածարծումը. պարզում է, որ ռուսական զինական օգնութիւնը արդէն ութ ամիս է, ինչ սպասուում է. դրա յապաղումը ցաւագին դառնութիւն ու հոգեխոտով տաքնապ է պատճառում Սիւնիքի ազատագրական շարժմանը. «... Եւ տեղիս խայերն մեզ ասում ան թէ՛ Լ (8) ամիս այ, որ մտիկ ենք տալիս՝ թէ ըռուստի զօշուն (իմա՝ ռուսական բանակ) — Լ.Խ.) չկայ, դու մեզ խաբում ես» («Մի էջ...», 214): Ամբողջ հարցն այն է, որ ռուսական զէնքի օգնութեան առկայութեամբ են զափանցիները պայմանաւորում նաեւ թուրքական բանակների իրենց դիմադրաւումը: Այդպէս էլ ասում են. «Թէ զօշուն կայ՝ գրիւր որ մեզ հետի ԲՌ (2000) կամ ԱՌ (1.000) զօշուն գայ, որ մեք ավատանք, խաթիրջամ լինէնք (իմա՝ «սրտապնդուենք» — Լ.Խ.), որ ըռուստի թագաւորն մեզ քօմակ (իմա՝ «թիկուենք» — Լ.Խ.) այ: Եւ քէ զօշուն կուղարկի, օսմանում

որ գալիս այ, զարշոյ (իմա՝ «զէմ» — Լ.Ն.) կոյ դնեմք, օսմամբ ին հետ կոնի կամեմք: Միւնեցիներ խորին բաղանքը, թէկուզեւ «սիմվոլիկ» ուսական բանակի առկայութիւնն է՝ միայն թէ ուսի «անուկ լինի», որ օգնութեան է հասել հայերին. «...թագ (միայն) — Լ.Ն.» ընտանիքի մին ԲՌ (2000) զօրուն գայ, ամուր լինի թէ ընտանի հային հետ մին այ, եւ ֆօմակ այ...»: Նոյնիսկ ուսական «սիմվոլիկ» զօրքի բոլոր ծախսերը հոգալու պատրաստակամութիւն են այստեղ ղափանցիները. «Եւ ինձ ասում են, — գրում է իր զեկուցագրում Իւան Կարապետը, — թէ գրիք մին ԲՌ (2.000) գայ, էս մեր հայոց միջուկն նստի, մեր խարջն (իմա՝ «ծախսը» — Լ.Ն.) է՛ք քաշեմք, թաք ամուր լինի թէ ընտանի արեկ (իմա՝ «եկաւ» — Լ.Ն.), մեք մեր դռնամինն ջողարն (իմա՝ «պատասխանը» — Լ.Ն.) կտամք եւ օսմամբ ին հետ էլ կոնի կամեմք» (անդ, էջ 215):

Ղափանցիների այս տրամադրութիւնից ու նկատառումներից ելնելով, պատուիրակը Իուսաց Արթուրի Բնում է համոզել, որ ուսական բանակը իր ազատագրական միսեան թող կատարի Այստեղ թուրքական բանակի ներթափանցումը՝ նկատի ունենալով տեղանքի ու զամա-ստրա-տեգիական առանձնայատկութիւնները, զգուշացնելով միաժամանակ, որ երկիրը օսմանցիների կողմից գրաւելուց յետոյ «զօռաք» կը լինի նրանց նորից դուրս շարժել. «Թէ որ զօրուն կամուխ չուղարկէք, որ օսմամբ արեկ էս երկիրս, դժարութիւն կոյ լինի. զրայ յամեն տեղ մին բերք այ եւ ճամպարներն շատ դժար այ, ոխ սար այ, մէշայ, ճամպարներն կպար այ. տեղարկէմք կայ, որ Ե (5) մարդ թվանկի կամգնի ԵՌ (5.000) մարդ ջողար կտայ: Մին ճանապարհ կայ, որ Գոռն Գանջոյ հետ չուլ այ. եւ արարար բանի, կէ գայ, թէ չէ էլ ուրիշ տեղէ արարայ չէ բանի կէնում: Եւ թէ օսմամբ ուս երկիրս մտաւ, շատ դժարութեանով յետ կառնվի...» (անդ):

Այս իրադրութիւնը Միւնեքի 1724 թուականի առաջին կէսն է արտացոլում: Իսկ մի տարի յետոյ նոյն պատուիրակը Պ. Ա. Տոլստոյի հայատառ ուսանելով գրած զեկուցագրում յայտնում է, որ օսմանեան բանակները իրենց առաջնադասումներով փաստօրէն հասել են Միւնեքի դարպասներին եւ որ Դաւիթ Բէկը Ղափանում առաջին ճակատամարտերը տուել է թուրքական բանակների դէմ ու պարտութեան մատնել նրանց: Հաղորդման մէջ ասում է. «Վերջերս Երեւանից վաճառականներ եկան: Հարցրինք, թէ ի՞նչ լուր կայ: Ասացին, թէ եթէ հարկը մարդ է եկել դեպպէս հետ, բայց չգիտենք մերոնցից է, թէ՞ Շահնափազ խանի մարդն է: Նրա անունն է Դաւիթ Բէկ: Ապրում է Ղափանում: Այստեղի հայերին իր շուրջն է հաւաքել, երբ թուրքը կուտով եկել է նրա վրայ, նրանց լաւ շարք է տուել: Հիմա, ասում են, այնտեղ էլ թուրքեր չկան» («Армяно-Русские отношения в первые тридцателетия XVlll века», т. 2, ч. 2, վաւերագիր 312):

Թուրքական զորաբանակների առաջնադասումը դէպի Ղափան ու մեծ Սղնախներ՝ շափազանց մտահոգիչ էր Ղարաբաղի ու Միւնեքի ազատագրական շարժման ճակատագրի համար: Մեծ վտանգի օրհասական պահին նրանց առաջ դարձեալ յայտնում է ուսական զինուած օգնութեան փրկարար անհրաժեշտութիւնը: Պատուիրակի նոյն այս զեկուցագրում բացայայտում են նաեւ Միւնեքի ժողովրդի վերապրումներն ու մտահոգութիւնները թուրքական բանակների ահազանցող սպառնալիքի առթիւ՝ հաւաստելով միաժամանակ. «Հիմա ժողովուրդը այսպէս է մտածում՝ արդեօք մեծ թագաւորից (իմա՝ Թուսաստանի ցարից — Լ.Ն.) օգնութիւն լինելու է: Երբ օգնութիւնը չուտ չհասնի, մեր հայ ժողովուրդը բոլորովին կը կորչի» (անդ): Հարկադրաբար՝ հայերը ժամանակաւոր դաշինք են կնքում Պարսկաստանի հետ, համատեղ դիմադրութիւն ցոյց տալու համար առաւել գիշատիչ թշնամուն, մինչեւ Թուսաստանից ակնկալուող ուղղակի օգնութեան իրականացումը. իսկ չէնց որ փաստ դառնայ ուսական զինուած օգնութիւնը՝ նորից պայքարը կը շարունակուի նաեւ... պարսիկների դէմ: Զեկուցագրի պարփակած այս հաղորդումը շափազանց արժէքաւոր է՝ հասկանալու համար հայ-պարսկական ժամանակաւոր համագործակցութեան տակտիկական նշանակութիւնը, որը, ցաւօք, երբեմն ճիշդ չի ընթանուել ու մեկնաբանուել պատ-մագիրներէ գրականութեան մէջ, ուստի եւ այդ հատուածը քաղուածաբար բերում ենք ամբողջու-թեամբ. «Հէնց որ այս բանն արեցին, խաղաղութիւն կնքեցին պարսիկների հետ, երկու հարկը մարդ ուղարկեցին շահի մօտ եւ Գլխաւոր Բէկի հետ ժամանակաւոր հաշտութիւն կնքեցին: Եթէ ձեռ կողմից (իմա՝ Թուսաստանից ակնկալուող օգնութեան մասին է խօսքը — Լ.Ն.) լուր ունենամք, մեք Գորից առաջուայ պէս պարսիկների հետ կը հակառակուեմք» (անդ): Այս նոյն տակտիկական նկատառումը ընդգծում է նաեւ զեկուցման շարունակութեան մէջ՝ ակնբեր զարմանելով Միւնեքի ազատագրական շարժման զեկուցման բուն մտադրութիւնը պարսիկների հետ ժամանակաւոր համագործակցութեան վերաբերմամբ. «Յետոյ նրանք (իմա՝ Միւնեքի ղեկավարները — Լ.Ն.) ասում են, եթէ ձեռ կողմից տեղեկութիւն լինի (իմա՝ դարձեալ ուսական օգնութեան մասին — Լ.Ն.), մեք դարձեալ առաջուայ պէս կը հակառակուեմք պարսիկների հետ» (անդ):

Թուրքական բանակների մեծ մասշտաբներով գրոհումները Ղափանի եւ Ղարաբաղի ուղղու-թեամբ իրագործում են 1726 թուականից: Հէնց օսմանեան գերազանց ուժերի ներխուժման կոնկրէտ ժամանակին է զուգադրուում Միւնեքի սպարապետի՝ Թուսաց Արթուրի Երան համախօսական Ուղերձի մտայղացումն իսկ, որը թելադրուած էր ահազանցող վտանգի հրամայական պահանջով. Ուղերձը թախանձագին աղերսանքով ուղղակի կոչ էր անում ուսական

զինուած օգնութիւնն իրականացնելու անհրաժեշտութեան մասին. «Օսմանցիք՝ բազմահոյք յոր-վագօրօք եկին Ղարաբաղ գլուխքն. բազում լաւ քաղաք, վանք, անապատք, գեղորանք աւան տիրեցան, եւ քրիստոնեայ անխնայաբար կոտորեցին»: Բնութագրելով երկրում ստեղծ-ուած օրհասական վիճակը թուրքական ներխուժման հետեւանքով, Ուղերձը սրտաճմիրկ տողերով է նկարագրում հայ ժողովրդի համար մղձաւանջային՝ մահաբոյր իրադրութիւնը. «Զի անչափ անիրաւութիւն առնէին, որ երկու տարեկան, մէկ տարեկան եւ կէս տարեկան աղջկուք երախէք առեալ տանէին ի մօրոյ կրկէն, առ յայս մօրն սրախողտող առնէին. եւ մայրք կերի առեալ լաւար առնէին, եւ եկեղեցիք ձիանք կապէին՝ թաւա շինէին, խաչ եւ սրբութիւնք ջարթէին, կուս աղջկուք ի մէջ եկեղեցում պղծէին. զի այնպէս անառակ բան առնէին, որ ոչ է պարտ ասելն եւ կամ ճառելն. զի ոչ է պարտ քրիստոնէիցն լսելն»: Թուսաստանի զինուած օգնութիւնը աւելի քան ան-հրաժեշտ է. թէեւ օսմանցիներին ուժեղ դիմադրութիւն են ցոյց տուել սիւնեցիները, փայլուն յաղ-թանակներ տարել, բայց հաւ նրանք չորս կողմից գալիս են բազմահոյր բանակներով, մինչդեռ իրենք չընթացաւորում են իրենց անառակ բերդերում՝ ինչպէս թուրքներն իրենց վանդակներում: Այդ սողորմը անհնարին է կարգաւ առանց փշաքաղումների՝ պահի օրհասականութեան ու դրամատիքով յիշեցմամբ: Ահա դրանք. «Եւ մեք Աստուծոյ զօրութեան ապաւինեցաք, եւ յուսացաք աթոռ թագաւորութեանդ քոյ. եւ ակն ունենալով ձերում իշխանութիւնն եւ Աստուծոյ յօգնութիւն սպառազինեալ պատերազմեցաք յետ օսմանցոց. Աստուծով յաղթեցաք նոցա եւ բազում գերիք եւս ազատեցաք: Եւ այժմ օսմանցիք բազմացեալ եկեալ են Դ (չորս) կողմանէ լաւ չպատեալ, գեղորան լաւ առեալ ընդ մեզ պատերազմում, զի ոչ եմք կարում աստր եւ անդրն շրջիլ. այլ մնացեալ եմք ի մէջ դալից, որպէս հաւեմ ի մէջ դափամիլ»/АВРР, Ф. Сношения России с Арме-нией, 1726г., т. 4, л. 2/):

Մի ուշագրաւ փաստի արձանագրումն է առկայ նաեւ Յ. Արդութեանի «Համառօտ պատմութիւն Ղարաբաղու հայոց տիրապետող մէլիքներու» ուսումնասիրութիւնում, որը կրկին անգամ հաստատում է Դաւիթ Բէկի գլխաւորած Միւնեքի շարժման ուսական արեւելումը: Ըստ այդմ՝ Արդութի փաշան Ջավնդուրի մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտից առաջ, իբր, զորոյց է ունեցել Դաւիթ հետ՝ յայտնելով իր մտափախութիւնը, թէ «ինչ պատճառով են ժողովել Ղարաբաղի զօրքը»: Դաւիթ Բէկն էլ յայտարարել է. «Ճս կատարում եմ մեծին Պետրոսի հրամանը» («Մեղու Հայաստանի», 24, 1888, էջ 27):

Հարկ ենք համարում նշել, որ Սկզբնաղբիւրը միակ հայկական պատմում է 1726-1730 թուականների ընթացքում Միւնիքում թուրքական զորաբանակների դէմ ցոյց տրուած հայկական զինակաւ ուժերի հերոսական դիմադրութեան փաստական նկարագրութեամբ, եւ հէնց այս համագամբնը պատմագիտական հազուագիւտ աղբիւրի արժէք է վերադրում դրան: Ընդորում՝ դիւանական փաստաթղթերը եւ այլ աղբիւրները ոչ միայն հաստատում են Սկզբնաղբիւրի տուեալների հաւաստիութիւնը, այլեւ լրացնում եւ ամբողջացնում են նրա բացերը եւ չլուսարանած կարեւորագոյն ճանգամանքները ինչպէս հայ-ուսական յարաբերութիւնների բացայայտման, այնպէս եւ թշնամական ուժերի վերադասուորման ու առաջնադասման տարբեր կողմերը մեկնաբանելու առումներով:

* Այն է՝ 1727 թուականին:

2. Բնագրի՝ «մինչեւ լնուլ բազմութեան հեծելոց եւ հետեւակաց նոցա զգաշտս եւ զլերինս» ըն-թերցումը Մ. Բրոսսէն թարգմանել է տեքստային իմաստին անյարիր ընկալումով. «il était si con- siderable, que les plaines et les montagnes ne pouvaient le contenir» (էջ 244), այսինքն՝ «Դա այնքան նկատելի էր, որ դաշտերն ու լեռները չէին կարող այն պարփակել» (sic):

3. Մ. Բրոսսէն այս թիւը 160-ի փոխարէն սխալաբար ներկայացրել է «170» (էջ 244):

4. Բնագրի՝ «բազմութիւն խուժանին» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն ընկալել է իբրեւ «քշուաւների բազմութիւն», թարգմանելով՝ «une multitude de misérables» (էջ 245), որ չի բխում տեքստի իմաստից:

5. Բնագրի՝ «ի մեքենայիցն ի վայր թափէին» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն թարգմանել է իբրեւ «երբեքում էին մեքենաները, խառնիխուռն ցած էին գցում նրանց» (համեմատիւր. «ébranlaient les engins, les faisaient tomber pêle-mêle», էջ 245):

* Խօսքը վերաբերում է, ամենայն հաւանականութեամբ, «Կուսանաց անապատին»: Այս մենարանի 45 կոյսերի գերեզմանային մասին հաղորդում է Միւնեքի արքայապետ Ներսէս Քհնյ. Կարապետեան Բաղիչեցիին՝ 1726 թ. Սեպտեմբերի 1-ին Կ. Պոլսից գրած իր նամակում. «...ի

Հեծելազորացն հարցանից Կերտի մեջ քո բազում անց եւ դարձ գոյ, բայց մին գլխաւոր կոխ ոչ գոյ, բայց միայն Սղնախի հայերուն միշտ ջանան. մին փոքր Սղնախ առին, մին ԽԾ (45) կոյս ապաշխարող աղքատն Գեորգի առին եւ Թավրիզու յԱրգրում գեղորէնն ի փախստի են ի լերինս. վասն երթեւեկողացն Արգրում սղութիւն հացի գոյ եւ հարկապահանջութիւն, բայց առեւտուրն լաւ է, շատ հոգ չեն քաշեր» («Բազմավէպ», 1976, Թ. 1-2, էջ 97):

6. Բնագրի՝ «ի գէն յարձակեցան» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն չի թարգմանել (տե՛ս էջ 245):

7. Բնագրի՝ «ի բարկութիւն բորբոքեցան ամենեքեան ի վերայ թշնամեացն» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն թարգմանել է իբրեւ «se jetèrent avec rage sur les ennemis» (էջ 245), այսինքն՝ «կատաղաբար նետուում էին թշնամիներ Վրայ», որ Հեռու է իմաստի ճշգրիտ ընկալումից:

8. Բնագրի՝ «եւ զհէ գհետ մեր» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն ընկալել եւ թարգմանել է իբրեւ «Suivez-nous sans peurs» (էջ 245), այսինքն՝ «Հետեւեցէք մեզ առանց վախի»:

9. Բնագրի՝ «Եւ զայլ զգժնդակութիւնս զբանս ասացին» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն թարգմանել է իբրեւ Միխիթարի եւ տէր Աւետիսի խօսքերի շարունակութիւն՝ բոլորովին ա՛յլ իմաստով. «et de nous exposer à d'autres douleurs» (էջ 246):

10. Գուլամիրեանի գրքի առաջին էջում հէնց այս պահն է նկարուած:

11. Բնագրի՝ «հիացան, ապշեցան, տկարացան ի խորհուրդս իւրեանց, լքան, լուծան եւ անկաւ ահ ի Տեառնէ ի վերայ նոցա» ընթերցումն առանձին բառեր Մ. Բրոսսէն թարգմանել է ոչ-ճիշդ ընկալմամբ. «l'étonnement et la stupeur s'emparèrent d'eux, troublèrent leur raison. Découragés, ils se débandèrent, en proie à la terreur de Dieu» (էջ 246): Սակայն գրաբարեան «հիանալ» բառը ոչ թէ արդի իմաստն ունի, այլ՝ «վախից առաջացած զարմանք», «սարսափի ազդեցութեամբ ընդարմացում» նշանակութիւնը. իսկ «ապշել» բառը՝ նաեւ «վարանել», «չուարել» իմաստը. ընդամենը՝ նշուած բառերի հէնց այս նշանակութիւններն են լիովին համապատասխանում սուեալ կոնտեքստում: Սակայն Մ. Բրոսսէն, ինչպէս նկատելի է թարգմանութիւնից, այդ երկու բառերն էլ ընկալել է իրենց աշխարհաբարեան իմաստներով, ուստի եւ՝ վրիպել:

12. Մ. Չամչեանցը 13.000 օսմանեան զօրքեր է նշում (տե՛ս «Պատմութիւն հայոց», Հ. Գ, էջ 795):

Ի դէպ, 1726 թուականին տեղի ունեցած Հալիճորի ճակատամարտի աննշուած Դաւիթ Բէկի գլխավորութեան մի պերճախու նմուշ է վկայակոչում Մ. Չամչեանցը. գիտենալով, որ թշնամու զօրաբանակում ձիերը որձեր են, Դաւիթ Բէկը բաց է թողնում իր զօրամասի հզ ձիերին դէպի հակառակորդի վրանները, որոնց ներկայութիւնից թշնամու բանակի որձ ձիերը զայնպիսով կատաղում են՝ առաջացնելով իրարանցում եւ տաքնապալի յուզում, խուճապային վիճակ: Թշնամի գլխի չի ընկնում, թէ ի՛նչ է կատարում. հէնց այդ խառը իրադրութեան ժամանակ էլ Դաւիթ Բէկը իր զօրքերով անցնում է յարձակման: Իբրեւ ուշագրու եւ Հետաքրքրաշարժ միջադէպ ուսումնասիրական արժեքների՝ քաղաքացիական պատերազմի հայ ամբողջութեամբ:

«Պորհեցաւ (Դաւիթ Բէկն — Լ. Խ.) յետոյ ընդ իւրան՝ որք միաբան կային ընդ նմա, զայս հնարս գտանել. ունէր Դաւիթ յամբողջ անդ իւրում մատակ ձիս իբր վաթսուն՝ փոքր ինչ աւելի կամ պակաս: Չսոսա առեալ Դաւիթի եւ արանց նորա՝ արձակեցին զանիսով ի գիւղերի ի բանակ այլազգեացն: Եւ քանզի բազումք յերիվարաց անտի այլազգեաց մատակախանձք էին, ի դիմել մատակացի բանակ անդր, անհնարին խնջիւնք եւ կատաղութիւնք նոցին լցին շփոթութեամբ զխորանս նոցա եւ բազումք յերիվարաց անտի խզեալ զգանդանաւանդս եւ զերասանակս իւրեանց, եւ սաստկութեամբ յարձակեալ՝ կործանեցին զքանի մի վրանս, եւ կիցս արձակելով սպանին զոմանս. եւ յաղաղակել պահապանաց եւ համայն զօրացն՝ անկաւ աղմուկ ի բանակի անդ: Յայնժամ խրախոյս եբարձ Դաւիթ առ իւրան, ահա ասէ ժամ վանելոյ զթշնամիս մեր...» (Մ. Չամչեանց, Պատմութիւն Հայոց, Հ. Գ, էջ 796-97):

Այս Հետաքրքրական դրուագը չկայ մեր Սկզբնաղբերում: Չամչեանցը չի էլ մատնանշում շրջանառութեան մէջ դրած իր այս միջադէպի մատենագրական վկայութիւնը: Բայց ժողովրդական գրոյցներում գտանք մենք դրա արձագանգը: Այսպէս. «Դաւիթը հրամայում է կէս գիւղերին մատակ ձիերի մի ահագին երամակ ջել ղէպի օսմանցիների կանգնած տեղը: Մի ահագին աղմուկ է բարձրանում. օսմանցիները կարծում են, թէ հայերը յարձակուել են իրենց վրայ՝ սկսում են մթու-թեան մէջ միմեանց կոտորել. շատերն էլ զոհ են գնում կատաղած ձիերի աքացիներին եւ փաշան ստիպուած է լինում հեռանալու» («Ազգագրական հանդէս», 1905, գիրք 12, էջ 187):

13. Բնագրի՝ «[առին] եւ զայլ ամենայն կապուտ կողոպուտ բանակի նոցա» ընթերցումը Մ. Բրոսսէի թարգմանութեամբ բոլորովին ա՛յլ իմաստ է ստացուել. «et mirent au pillage les richesses du camp ennemi» (էջ 246), այսինքն՝ «եւ սկսեցին թալանել թշնամու բանակի հարստութիւնները»:

14. Բնագրի՝ «խնդրէր այնուհետեւ տալ պատերազմ ընդ օսմանցուց» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն անյարիր ընկալմամբ է թարգմանել, որպէս թէ՛ «Դաւիթը որոշեց կոխ յայտարարել օսմանցիների դէմ» («David résolut de déclarer la guerre aux Osmanlis», էջ 246):

15. Մ. Չամչեանցը նշում է, որ Մեղրիում օսմանցիները 22.000-անոց զօրք են կենտրոնացրել (տե՛ս «Պատմութիւն հայոց», Հ. Գ, էջ 795):

16. Բնագրի՝ «Եւ մինչդեռ ընդ այս վիճէին» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն ընկալել եւ թարգմանել է՝ «Երբ նրանք տատանուում էին» («pendant qu'ils hésitaient», էջ 247):

17. Կարճեւանը կամ Կարճաւանը գիւղ է Արեւիք գաւառում, սահմանակից Օրդուբադին. յայտնի է արձաթի եւ պղնձի հանոյթով ու մշակմամբ:

18. Բնագրի՝ «յայլազգեաց» բառածելը Մ. Բրոսսէն տառացի է ըմբռնել եւ թարգմանել՝ «par les étrangers», այն է՝ «տարրականների կողմից», որը եւ շփոթութեան տեղիք է տալիս սուեալ կոնտեքստում:

19. «Ուզում-քննող» թուրքերէն նշանակում է՝ «երկարածիգ կիրճ»:

20. Բնագրի՝ «ասպատակիչ» բառը Մ. Բրոսսէն բաց է թողել (էջ 248):

21. Բնագրի՝ «բազում հնարս խորհէր ի վերայ Դաւիթի եւ զօրականացն որսալ զնոսս նենգութեամբ» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն թերի է թարգմանել. «fit... des tentatives pour relancer et surprendre les milices de David» (էջ 248), այսինքն՝ «փորձեր... արուեցին Դաւիթի զօրականներին խրտնացնելու եւ անակնկալի բերելու»:

22. Պատմագիտական գրականութեան մէջ կասկած է յայտնուած մեր Սկզբնաղբերի այն հաւաստման առնչութեամբ, որ 1727 թուականին շահ Թահմազը, «հիացած» Դաւիթ Բէկի ու նրա զօրամիաւորուների քաջագործութիւններով թուրքական բանակների դէմ տարած յաղթանակների առթիւ, պարգևներ է ուղարկում Դաւիթ Բէկին ու նրա հրամանատարութեան տակ գործող զօրապետներին: Այսպէս, Պ. Յարութիւնեանը գրում է. «Ստեփանոս Շահումեանի նշած թուականը (1727) անհաւաստի պէտք է համարել: 1725 թուականի Օգոստոսից թափրից քաղաքը գրաւուել էր թուրքական զօրքերի կողմից եւ Թահմազի ու հայ զօրապետների միջեւ կապը խզուած էր: Մենք հակուած ենք մտածելու, որ հայ զօրապետները, այդ թուում եւ Դաւիթ Բէկը, շահական պարգևները եւ հրովարտակը ստացան 1725 թ. գարնանը, որի մասին վկայում է ոչ միայն իւր կարապետի նամակը, այլեւ այն փաստը, որ մինչեւ 1725 թ. Օգոստոսը թափրից քաղաքը զեռեսս գտնուում էր շահ Թահմազի ձեռքին, որը յարձակուող թուրքական զօրքերի դէմ համատեղ պայքարելու նպատակով հայ զօրապետներին ուղարկել էր պարգևներ եւ հրովարտակներ»: Ինչպէս ակնբախ է, փաստարկները բաւականին ծանրակշիռ են իրենց համոզականութեամբ: Բացառուած չէ, որ փաստարկները բաւականին ծանրակշիռ են իրենց համոզականութեամբ: Բացառուած չէ, որ փաստարկները յուշապատմաների գրառումները պարփակեն նաեւ դէպքերի ու իրադարձութիւնների նկարագրման ժամանակագրական յարադրականութեան որոշ խախտումներ ու շփոթումներ, որոնք ճշգրտուում են յարակից փաստերի համադրմամբ:

23-24. Այս հրովարտակին, ցաւօք, բառացի մէջբերմամբ, միայն սոյն Սկզբնաղբերում ենք հանդիպում: Բայց դրա արձագանգները ժողովրդական յուշապատմաներում պահպանուել են: Նոյնը պիտի ասել նաեւ Դաւիթ Բէկի դրամ հատելու վկայութեան վերաբերեալ: Ժողովրդական գրոյցներում կարդում ենք. «Հէնց այս ժամանակներում Տաճիկ երեք փաշաներ միացեալ զօրքով գրոյցներում կարդում ենք. «Հէնց այս ժամանակներում Տաճիկ երեք փաշաներ միացեալ զօրքով գալիս են Դաւիթ-բէկի վրայ եւ վանանդ գիւղի դաշտում ճակատում: Դաւիթ Բէկը յանկարծակի յարձակուում է սրանց վրայ, երկու փաշային սպանում, իսկ երրորդին փախցնում: Այս յաղթութեան լուրը որ հասնում է Թահմազ շահին, սա մի հրովարտակով Դաւիթ-բէկին այդ կողմերի վրայ թագաւոր է հաստատում եւ դրամ կտրելու իրաւունք տալիս» («Ազգագրական հանդէս», 1905, գիրք 12, էջ 185):

Այս առնչութեամբ պատմագիտական գրականութեան մէջ մի կարծիք է յայտնուած, որի հետ դժուար է համաձայնուել: Այսպէս, ակադ. Ա. Յովհաննիսեանը, համոզուած լինելով այն վարկածի

զինուած պայքարի զեկավարը դուրս մնար յոյժ կարեւոր քաղաքական այդպիսի փաստաթղթի տակ Հէնց առաջինը ստորագրելու պարտաւորութիւնից: Կարծում ենք, որ ներկայ դէպքում այլ՝ առաւել խորը շարժառիթներ գործած պէտք է լինէին: Բացառուած չէ իր հաւանականութեամբ մեր այն ենթադրութիւնը, որ ստեղծուած ռազմա-քաղաքական իրադրութեան իսկ թելադրանքով ամիրաժեշտ չէր համարուել ազատագրական զինուած պայքարի առաջնորդի՝ Դաւիթ Բէկի ստորագրութիւնը, խուսափելու համար շահական Պարսկաստանի հետ հնարաւոր բարդութիւններից...

Փրոֆ. Աբրահամեանը, իր հերթին, փորձել է «քննադատական հիմնաւորմամբ» հաստատել Պ. Յարութիւնեանի վարկածը Դաւիթ Բէկի մահուան եւ Մխիթար սպարապետի գլխատման թուականի վերանայման վերաբերեալ: Բայց նրա փաստարկման եղանակը չունենալով ոչ մի աղերսակցութիւն բնագրագիտութեան հետ՝ պարզապէս զուրկ է առարկայականութիւնից (տե՛ս 2. աղերսակցութեան համաստորագրմամբ մեր յօդուածը այդ առթիւ «Դաւիթ Բէկի «Ընտիր պատմութեան» «Նախագաղափար» օրինակի մասին», «Պատմա-բանասիրական հանդէս», No. 1, 1974, էջ 216-19):

Փաստական ամենամեծ հակասութիւնը, սակայն, Մխիթար սպարապետի գլխատման մասին Սկզբնաղբիւրի եւ տապանաքարի նշած թուականների անյարիրութիւնն է: Վերջինս պարփակում է «ՌՃՂԶ» (1727) թուականը, ի տարբերութիւն Սկզբնաղբիւրի 1730 թուականի: Բայց պարզուած է, որ տապանաքարը յետագայում է պատրաստուել եւ վերաբերել է ոչ միայն Մխիթար սպարապետին, այլեւ ազատագրական շարժման մի խումբ «նահատակներին», ուստի եւ այն հանդիսանում է եղբայրական գերեզման: Այս հանգամանքները հարկադրում են վերապահութեամբ ընդունել տապանաքարի թուականի վաւերականութիւնը: Ասուածից հետեւում է, որ դեռեւս բաւարար հիմքեր չկան Սկզբնաղբիւրի մատնանշած Դաւիթ Բէկի եւ Մխիթար սպարապետի մահուան թուականները «խախտելու» առումով:

34. Այսինքն՝ 1728 թուականին:

35. Գաղատիամ գտնուելով Փոքր Ասիայում, սկզբնապէս կազմել է Փոռլագիայի մաս: Անջատուելուց յետոյ գրաւուեց գալլիական ցեղերի կողմից, որոնց մասին յիշատակում է դեռեւս Ստրաբոնը. նրանք իրենց ուրոյն լեզուն պահպանել են մինչեւ մ.թ. V դարը: Գաղատիան յետագայում վեր է ածուած հռոմէական գաւառի, որի կենտրոնը համարուեց Անկիւրիան կամ ժամանակակից Թուրքիայի Անկարա մայրաքաղաքը:

36. Խնձորէսկը Հարանդ գաւառում է գտնուում, իբրեւ միջակ մեծութեան գիւղ. նրա տները այրափոր տեսք են ունեցել: Խնձորէսկի եկեղեցին նախապէս յայտնի է եղել Ս. Հռոփսիմէի անուամբ, յետագայում նաեւ «Անապատ» է կոչուում: Այն կառուցուել է 1663 թ.: Ունի նաեւ բերդ՝ ժայռազլիի բարձունքին, որը եւ, ըստ մեր Սկզբնաղբիւրի, Դաւիթ Բէկի մահուանից յետոյ, Մխիթար սպարապետի կենտրոնականն է եղել: Այստեղ խնձորէսկցիների դաւաճանութեամբ ու Մխիթար սպարապետի գլխատմամբ ողբերգականորէն յանգում է Միւնիթի ազատագրական շարժման զինուած պայքարի հերոսամարտերի վերջին դրուագը: Անապատ եկեղեցու հիւսիսային պատի ներքեւում մինչեւ այժմ էլ առկայ է Մխիթար սպարապետի եւ իր զինակիցների եղբայրական տապանաքարը:

37. Լէօն կարծում է, թէ անմիաբանութեան՝ հասարակական շարիք լինելու մասին դատողութիւնները Սկզբնաղբիւրի, պատկանում են Ստեփանոս Շահումեանին: Նա ասում է. «Գրել տալով Դաւիթ Բէկի պատմութիւնը՝ Շահումեանը նպատակ է ունեցել փայլուն օրինակներով ցոյց տալու, թէ ինչ զարհուրելի շարիք է անմիաբանութիւնը» (տե՛ս Լէօ, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 203): Մինչդեռ Սկզբնաղբիւրի վերջաբանի այս ընդհանրացումը ամբողջովին Ղուկաս Սեբաստացու գրչին է պատկանում:

38. Բնագրի՝ «առ ի մխիթարել զազգն Հայոց ողջոյն» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն թարգմանել է՝ «Pour la consolation et le salut de la race arménienne» (էջ 253), ուր «le salut» բառը միանգամայն աւելորդ է, ի՞նչ *race* («ցեղ») բառը «ազգ» բառի համար պատշաճ չէ, այլ աւելի նպատակայարմար է nation («ազգ») բառը օգտագործել, որովհետեւ խօսքը վերաբերում է տուեալ ժամանակաշրջանում տառապող Հայ ազգին մխիթարելուն:

39. Թէեւ բնագրում «Անուանք զօրապետացն եւ զօրացն» է, բայց շարադրանքում տրուում են միայն զօրապետների անունները, իսկ զօրքերի կապակցութեամբ՝ ցոյց է տրուում նրանց քանակը, ուստիեւ այդ պարբերոյթի վերնագիրը թարգմանում ենք՝ ելնելով շարադրանքի բովանդակու-

թիւնից: Մինչդեռ Մ. Բրոսսէն թարգմանել է, իբրեւ Դաւիթ զօրապետների եւ զինուորների անունները տարբեր վայրերում» («Noms de généraux et soldats de David, en divers lieux», էջ 254):

40. Բնագրի՝ «էին յերկրէն վրաց» ընթերցումը Մ. Բրոսսէն ընկալել է որպէս «ծնունդով» վրացի («ils le sont de naissance», էջ 254), որ ակնյայտ սխալ է, մանաւանդ, որ բնագիրը բացատրում է շարունակութեանը. «բայց ո՛չ ի յազգէ նոցա, վասն զի Դաւիթ եւ ամենայն զօրավարք իւր էին ի յազգէ Հայոց լուսաւորչական»:

41. Այս անունը Մ. Բրոսսէի մօտ աղաւաղուած է տառադարձուել. «Aitief» (էջ 254), հայերէն տառադարձութեամբ՝ «Այտիէֆ»:

ՑԱՆԿ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ա) Ձեռագրեր

Մաշտոցի անուան Մատենադարանի՝ No.No. 1794, 3298, 4598, 5794, 6835, 10759:
Լենինգրադի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի Հայկական ձեռագրերի Ֆոնդի՝ B-129:
Վենետիկի Ս. Ղազարի Մատենադարանի՝ No.No. 285, 620:

բ) Տպագիր ուսումնասիրութիւններ

Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893:
Արրաճամեան Ա., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների եւ Հայ-ռուսական յարաբերութիւնների պատմութիւնից, Երեւան, 1953:
Արրաճամեան Ա., Նոր վաւերագրեր Դաւիթ Բէկի ու նրա գլխաւորած ազատագրական շարժման մասին, «Տեղեկագիր», No. 8, 1951:
Արրաճամեան Ա., Դաւիթ Բէկի պատմութեան «Նախագաղափար» բնագիրը, «Բանբեր Հայաստանի արխիւների», No. 3, 1972:
Արրաճամեան Ա., Սիւնիքի XVIII դարի ազատագրական շարժման պատմութեան շուրջը, «Պատմա-բանասիրական Հանդէս», No. 4, 1972:
Աղոնց Ն., Բաֆֆի (Մելիք-Յակոբեան), կեանքը, գրականութիւնը, յիշողութիւններ, ժողովածու, Փարիզ, 1937:
Արամեան Ս., Մխիթարեան վարդապետներու նամակներ, որոնց մէջ յիշատակուած է Դաւիթ Բէկի պատերազմներու մասին, «Բազմավէպ», 1976, թիւ 1-2:
Արամեան Ս., Դաւիթ Բէկ կամ Պատմութիւն Հափանցւոց, «Բազմավէպ», 1972, թիւ 2-3:
Արամեան Ս., Պատմութիւն Հափանցւոց, բնագրի հրատարակում, «Բազմավէպ», 1977, թիւ 1-2, 3-4:

«Արարատ», Տարեգիրք, 1877:

Арешян С., Армянская печать и царская цензура, Ереван, 1957г.

"Армяно-Русские отношения первые тридцателетия XVIII века",

Собрание документов, Ереван, 1967г., т. 2, ч. 2:

Արղուրեան Յ., Համառոտ պատմութիւն Ղարաբաղու հայոց տիրապետող մէլիքներու, «Մեղու Հայաստանի», No. 4, 1888:

Բարխուդարեան Ս., Դիւան հայ վիճագրութեան, պրակ 2, Երեւան, 1960:
Brosset M., David beg, Collection des historiens armeniens, St.-Petersbourg, 1876:

Գուլամիրեանց Ա., Դաւիթ Բէգ, Վաղարշապատ, 1871:

Եսայի Հասան Զալալեանց, Համառոտ պատմութիւն աղուանից, «Բանբեր Հայաստանի արխիւներէ», No. 1, 1873:

Эзов Г., Сношения Петра Великого с Армянским народом, Санкт-Петербург, 1898г.

Լալալեան Ե., Զանգեզուր գաւառ, «Ազգագրական հանդէս», գիրք 12, 1905:

Աժ, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2-րդ, Երեւան, 1973:

Խաչերեան Լ.-Խաչատրեան Հ., Դաւիթ Բէկի «Ընտիր պատմութեան» «Նախագաղափար» օրինակի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», No. 1, 1974:

«Կոռնկ Հայոց աշխարհին», 1863:

Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. 4, Երեւան, 1972:

«Հանդէս Ամսօրեայ», հայագիտական պարբերաթերթ, թ. 5, 1913:

Друтюнян П., "Послание Мхитар-бека русскому правительству",

«Տեղեկագիր», No. 3, 1952:

Друтюнян П., "Освободительное движение Армянского народа в первой четверти XVIII века", Ереван, 1953:

Հիրքման Հ., Հին հայոց տեղոյ անունները, 1907, Վիեննա:

Ղրղանեան Ա., «Արարատ», 1905:

Մեմմեմեան Ս., Հ. Ղուկաս Սեբաստացի (1709-1752), հեղինակ Դաւիթ Բէկի պատմութեան, «Բազմավէպ», թ. 4, 1972:

Մելիք-Ստեփանեանց Մ., Մագուժն Դաւիթ Բէկի, «Բանասէր», Փարիզ, 1902, հ. 7, թիւ 12:

«Մեղու Հայաստանի», 1888, թ. 24.

Միրզոյեան Ա., Մխիթար-բէկի կողմից ռուսական կառավարութեանն ուղղուած Ուղերձի հարցի շուրջը, «Տեղեկագիր», No. 8, 1952:

Յակոբեան Վ., «Ուշագրաւ աշխատութիւն», գրախօսութիւն եւ քննադատութիւն, «Տեղեկագիր», 1954, No. 6:

Յովհաննիսեան Ա., Դաւիթ Բէկի գլխաւորած Ղափանի ապստամբութիւնը, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», No. 1, 1970:

Յովհաննիսեան Մ., Հալիճորի վանք-ամրոց, Դաւիթ բերդ եւ ազատագրական պայքարներ, «Բազմավէպ», 1970, թ. 1-3:

Նազարեան Ե., Վենետիկահայոց եւ Զաքարիայ Շեհրիմանեանի մասին, «Բազմավէպ», թ. 1-2, 1976:

Ներսիսեան Մ., Դաւիթ Բէկի շարժման արձագանգները Վասպուրականում եւ հարեւան գաւառներում, «Տեղեկագիր», No. 6, 1941:

Շահնազարեան Կ., Ստեփանոս Օրբելեանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Փարիզ, 1859:

Զանչեանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, հ. 9, 1781 :

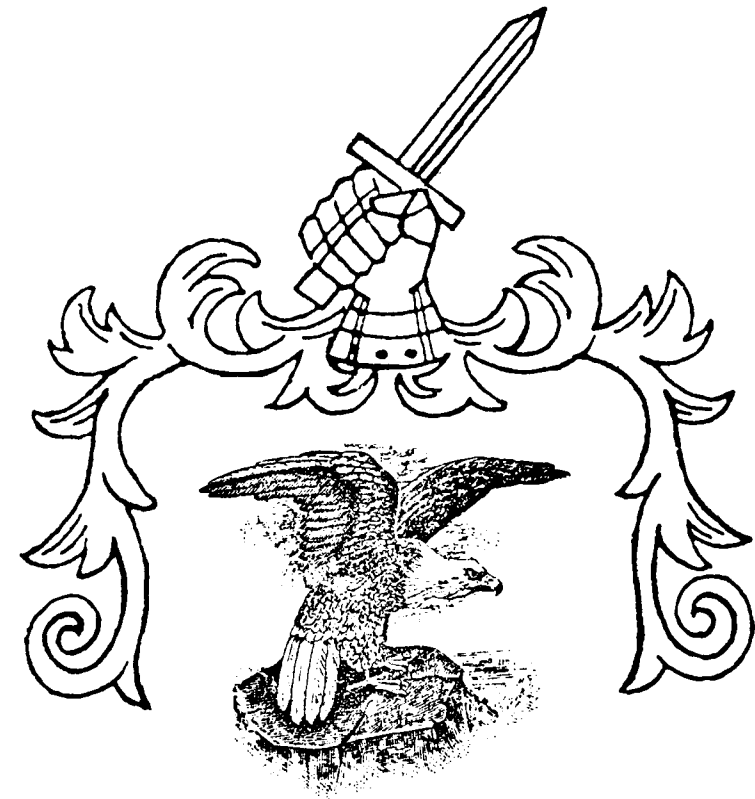
Րաֆֆի, Դաւիթ Բէկ, Վիեննա, 1903:

Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երեւան, 1956:

Փափագեան Յ., Հայ-իրանական զինակցութիւնը 1720-1736 թթ. եւ Արեւելեան Հայաստանի քաղաքական իրավիճակը Նազիր-Շահի օրօք, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», No. 2, 1972:

Փեշիկեան Ե., «Դաւիթ Բէկ»-ի պատմագրական աղբիւրները եւ Մխիթարեանք, «Բազմավէպ», թիւ 6-9, 1938:

Օրբելեան Ս., Դաւիթ Բէկի Տագուժնաբանութեան հարցի շուրջը, «Բանբեր Հայաստանի արխիւներէ», No. 1, 1971:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

	Էջ
ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ.....	7-9
ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ	11-24
ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ	25-65
Ձեռագրական Յուշարձանի բնագրային գարգացման երեք փուլերը	33
Երեք խմբագրությունների բնագրային առնչությունները՝ նրանց առանձնա- յատկությունների բնութագրմամբ.....	42
Քննական բնագրի կազմման համար համեմատուած Ձեռագրերն ու տպագիր տարբերակները	64
Օժանդակ Ձեռագրեր եւ տպագրություններ, որոնք սերտորեն առնչուել են քննական բնագրի հետ.....	65
ՋՈՒԳԱԴԻՐ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԱԿԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ.....	67-161
ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.....	163-205
ՑԱՆԿ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ.....	207-209

Գրքի ձեւաորումը՝ Ռուբէն Գիրօեանի
Կոմպիւտըրային շարումը՝ Արամ Օրջանեանի
Տեխնիկական սրբագրումը՝ Արմէն Բաղդասարեանի
Տպագրումը՝ Ռազմիկ Բաղդասարեանի

Prof. Dr. L. G. KHACHERYAN
7945 Zelzah Ave.
Reseda, CA. 91335, U.S.A.
Tel. (818) 881-7562

Alco Printing Co.
Glendale, Ca. (818) 240-1412